ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Рустам Шарипов

ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИДАН

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2002

63. 3 (5У)
Ш26

XX аср бошида Туркистонда юз берган сиёсий жараёнлар жадидчилик ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ. Унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, айниқса, сиёсий-ҳуқуқий томонлари ва бугунги кундаги аҳамиятини очиб бериш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим ҳисобланади. Қўлингиздаги ўқув қўлланмада жадидчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари, жадид зиёлиларининг миллий ва мустақил давлат барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатларининг сиёсий-ҳуқуқий мафкураси баён этилган.

Мазкур тадқиқот «Ўзбек адабиёти ва ҳуқуқий тарбия», «Ўзбекистон тарихи», «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти», «Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи» фанларидан маърузалар учун қўлланма сифатида тавсия этилган. Шунингдек, ундан миллий уйғониш даври билан қизиқувчи китобхонлар фойдаланиши мумкин.

Масъул муҳаррир: **Ҳ.Б. БОБОЕВ** — юридик фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби.

Тақризчилар: **Н. КАРИМОВ** — филология фанлари доктори, профессор, **К. НАЗАРОВ** — филология фанлари номзоди, профессор.

28871
3
200
A
O'zb Resp. DK
d275

Ш 4306010600—120 / 353 (04) — 2002 катъий буюртма — 2002

ISBN 5—645—03934—3

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2002 й.

КИРИШ

XXI асрнинг дастлабки йилларида ҳам ўтмишдан сабоқ чиқариш жараёни давом этмоқда. Айниқса, тарихга мураккаб сиёсий жараёнлар ва туб бурилишлар даври бўлиб кирган XX аср келажак авлодлар учун сабоқ бўладиган не-не воқеаларни бошидан кечирмади. Ниҳоят, ўтган юз йилликнинг тўқсонинчи йиллари бошидагина халқимизнинг муқаддас орзуси ушалди — мустақиллик қўлга киритилди. Янги аср бўсағасида дунё харитасида янги мустақил давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Ота-боболаримиз қалбида узоқ йиллар давомида ардоқлаб келинган орзулар бугунга келиб рўёбга чиқа бошлади. Навқирон мамлакатимиз қисқа вақт ичида давлатчилик асосларини қуришда, иқтисод, ҳуқуқ, маданият, фан ва техника соҳаларида салмоқли ютуқларни қўлга киритиб, жаҳон ҳамжамиятидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўтмишда Туркистон, Хоразм, Суғдиёна, Бақтрия, Марғиёна каби маданияти юксак ва қудратли давлатлар мавжуд бўлгани, озодлик йўлида жонини фидо қилган Широқ, Тўмарис, Спитамен, Муқанна каби қаҳрамонларнинг жасорати бугунги кун ёшларида Ватани учун ифтихор туйғусини шакллантириб, фидойилик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилмоқда. Соҳибқирон Амир Темур томонидан бунёд этилган, Чиндан то Ўрта Ер денгизи соҳилларига қадар узанган қудратли давлатни ёки Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларни, Бобур Мирзонинг бунёдкорлик фаолиятларини эслайлик. Бундай буюк аждодларимиз ҳукмронлик қилган замонларда ҳунармандчилик, илм-фан ва санъат гуллаб-яшнаган, Форобий, ал-Хоразмий, Беруний, Имом Бухорий, Абу Али ибн Сино, Баҳовиддин Нақшбанд, ат-Термизий, ал-Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Мир Алишер Навоий, Аҳмад Яссавий каби табаррук зотларнинг номлари ҳамиша ўзбек халқи учун ифтихор булоғи бўлиб хизмат қилади.

Юқорида биз ўтмишимизнинг айрим нуқталарига тўхталиб ўтдик, холос. Аммо шунинг ўзи ҳам халқимиз тарихи нақадар бой ва салмоқли эканини кўрсатиб турибди. Ўлкамизнинг ўтмиши, буюк аждодлар руҳи поклари ва улар қолдирган бой илмий, маънавий мерос бизга катта ишонч, инти-

лиш, қатъият ва куч-қувват бахш этиб, келажаги буюк ҳуқуқий давлат барпо этишдек шарафли ишда мадад бўлишига ишончимиз комил.

Ҳар қандай шароитда ҳам ўз халқининг шаънини баланд кўтаргувчи ёркин шахслар бор бўлган, десак асло муболаға бўлмайди. Яқин ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, миллатнинг ўзлигини англашга хизмат қилиб, халқ бахти йўлида азиз жонларини қурбон қилган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Мунавваркори Абдурашидхонов, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир ва бошқа кўплаб инсонлар сиймоси ҳар лаҳза қалбларимизни ёритиб, тарихдан сабоқ олишга ундайди.

Ҳукмингизга ҳавола этилаётган тадқиқот XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида юзага келиб, халқимизнинг ижтимоий ва сиёсий тафаккури ривожига беқиёс ҳисса қўшган жадидчилик ҳаракати илгари сурган сиёсий, ҳуқуқий ва маърифий ғояларни ўрганишга бағишланган. Ушбу рисола юзасидан илмий-амалий фикр-мулоҳазаларини билдирган тарих фанлари доктори, профессор Д.А. Алимовага муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

ИСТИБДОД МЕВАЛАРИ

Тарихнинг ўз қонуниятлари бор. Ҳар бир жамият ўз тарихи давомида туғилиш, ўсиш, авж нуқтага етиш ва секинаста таназзулга юз тутиш жараёнларини бошидан кечиради. Бу ҳолнинг объектив сабаблари кўп. Уларнинг энг биринчиси, бизнингча, ижтимоий фикрнинг қотиб қолишидир. Бинобарин, шу боис олдимизга, илмий мақсаддан келиб чиққан ҳолда жамият ва ижтимоий тафаккур хусусида баҳс юритишни мақсад қилиб қўйганмиз. Зеро, Ўзбекистон Президенти И. Каримов: «Тарих хотираси — халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади»[1], дея таъкидлаб ўтган эди.

Ўзбек халқининг ўтмиши, бошқа халқлар тарихидек, турли қабила ва уруғларнинг бир бекликка, бекликларнинг эса хонликларга бирлашишидан, бу хонликларнинг муайян тарихий муддатда яшаб, ривожланиши, сўнг истило азобини кўриши ва ниҳоят, қуллик кишанларини янчиб, ўз мустақиллигига эришишидан иборат бўлди. Бу ҳаётий ҳақиқат асрлар давомида турли шаклда юз кўрсатди. Ижтимоий-сиёсий фикрнинг эскириши ва янгисининг туғилиши ҳам худди шу жараён билан боғлиқ.

Ўзбек давлатчилиги тарихида, нафақат ҳарбий, балки ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ҳам қудратли салтанатнинг барпо этилишида соҳибқирон Амир Темурнинг тарихий хизмати беқиёсдир. Шу даврдан эътиборан ўзбек халқининг жаҳон тарихидаги ўрни аниқланиб, жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий асослари шаклланиб борди. Ижтимоий, илмий ва бадиий тафаккур ўзининг оламшумул самарасини изчил бир шаклда бера бошлади. Бу тарих саҳнасига кўтарилган буюк шахснинг жамиятни янгилаш учун қудратли давлат барпо этиш, мамлакатни хароб этаётган ички

[1] *И. Каримов.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-бет.

курашларга барҳам бериш, майда беклик ва хонликларни бирлаштириш, янги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ғояларни ҳаётга тадбиқ этиш лозимлигини тушунганлиги туфайли юз берди.

Мўғуллар XIII асрда Хоразм шоҳларидан ғолиб чиқиб, туркий халқлар яшайдиган заминни забт этган бўлсалар, Амир Темур 1370 йилда чиғатойлар ҳукмронлигига барҳам берди. Сохибқирон Чиндан то Ўрта Ер денгизига қадар бўлган ҳудудда буюк салтанат бунёд этишга муваффақ бўлди. Афсуски, XVIII асрга келиб, унинг айрим кўриниши (Хива, Қўқон хонликлари ва Бухоро амирлиги) мавжуд эди, холос. Хива хонлиги XVII асрда Амударёдан Хуросонга қадар бўлган ҳудудни ўз ичига оларди. 1740—1747 йиллар орасида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ қўли остида бўлган хонлик мустақилликка эришди-ю, аммо узоқ вақт ички курашлар авжига чиқиб, бу ҳол чор Россия истилосига қадар давом этди.

Амударёнинг ўнг соҳилидан тортиб то Хива хонлиги сархадларига қадар узанган Бухоро амирлиги 1752 йилдан эътиборан манғит сулоласининг вакили бўлмиш Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги остида яшади. Узоқ вақт бу ерда ҳам тинчлик қарор топмади. Фақат Шоҳ Мурод даврида (1785—1800) бир қадар осойишталик қарор топиб, мадрасаларда таълим-тарбия беришга эътибор ортди. Ўша вақтда мадрасаларда ўттиз мингга яқин талаба таҳсил олар эди.

Қўқон хонлиги Амир Темурнинг невараси Умар Шайх томонидан 1467 йилда бунёд этилиб, шарқда Қашқар, ғарбда Самарқанд, жанубда Бадахшон тоғлари, шимолда эса Олмаота шаҳри билан чегарадош бўлган. Ҳар уч хонлик XIX асрга келиб, ўзаро келишмовчилик ва ички низолар натижасида кучсизланиб, пароканда ва ташқи душманга дош бера олмайдиган аҳволга тушиб қолган эди.

Машҳур можор олими Арминий Вамбери (1832—1913) 1863 йили дарвеш қиёфасида Эрон орқали Туркистонга келган. Хатарли сафардан эсон-омон ватанига қайтгач, ўз таассуротларини эълон қилади. Унда олимнинг кўҳна ҳудуд географияси, иқтисоди, тарихи, маданияти ва ижтимоий муносабатлари борасидаги муҳим кузатишлари ўз аксини топган. Тадқиқотчи ўз кузатишларида асрлар давомида дин ақидалари асосида бошқариб келинаётган жамиятнинг ташқи оламдан ажралган ҳолда, яъни «ёпиқ ижтимоий тузум» сифатида ривожланаётганини ҳам алоҳида таъкидлади.

А. Вамберининг асари тез орада дунё аҳлининг назарига тушади ва бир неча тилларга таржима қилинади. Унинг илк таржимаси ўша кезда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборган чор ҳукумати томонидан амалга оширилади. Маълумотларга қараганда, истилочи қўшин қўмондонларига муҳим манба ҳисобланган ушбу асар билан яқиндан танишиб чиқиш юзасидан махсус кўрсатма ҳам берилган. Шу тариқа илмий кузатишлар стратегик аҳамият касб этган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Турон замини устидан умумий ҳукмронлик ўрнатиш учун кучли Европа давлатлари ўртасида рақобат бошланди. Инглизлар Афғонистон ва Жанубий Туркистон билан қизиқишларини яширмай, 1839 йилда Помиргача етиб келишди. Уларнинг Туркистон жанубий чегаралари билан овора бўлиб турганидан фойдаланган Россия шу йилнинг ўзида Хивани қўлга киритишга ҳаракат қилади. Аммо генерал Перовский қўмондонлиги остидаги олти минг кишилик чор қўшинлари муваффақиятсизликка учрайди ва Қўқон сари ҳаракат бошланади. Қўқон хонлигига қарашли, Сирдарё яқинида қад кўтарган Оқмасжид қалъаси 1853 йилда забт этилса-да, қўшинларнинг Туркистон ичкарисига ёпирилиб келиши вақтинча тўхтайди.

1856 йилда Париж сулҳи имзоланганидан сўнг, Россия ҳарбий ҳаракатлардан бўшаган қўшинларини Кавказ ва Туркистонга йўллайди. 1858 йилда генерал Игнатьев (кейинчалик рус ҳукуматининг Истанбулдаги элчиси) Бухорога элчи қилиб юборилади ва ўз фаолиятини амирга таъйиқ ўтказиш асосида ташкил этади. 1860 йилда Еттисувдан тажовуз бошлаган генерал Колпаковский Қўқон хонлиги қўшинларини мағлуб этади. Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини ишғол этиб, Шарқий Туркистонга олиб борувчи йўлларни ўз назоратига олади. 1863 йилда Пруссия билан шартнома имзоланганидан сўнг, Россия Қўқон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатларини давом эттириб, 1864 йилда Авлиё ота, Туркистон (Ясси) ва Чимкент шаҳарларини босиб олади. Шундан кейин генерал Кауфман уч минг беш юз аскар билан 1868 йилнинг 2 майида Самарқандга кириб келади. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги шароит тақозоси билан Россия ҳимоясига ўтади. 1873 йил 12 августда Хива хонлиги ҳам бу «таклиф»ни қабул қилишга мажбур бўлади. 1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги ўрнида «Фарғона вилояти» пайдо бўлади. Босиб олинган ерларга мамлакат ичкарисидан аҳоли кўчирилиб, кўплаб рус қишлоқлари барпо этилади. Оқибатда, Вамбери ваҳима

билан таърифлаган жамият янги шаклга эга бўлиб, айни чоғда рус мустамлакасига айланади.

Қирқ йил давом этган босқинчилик уруши маҳаллий халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётини бутунлай издан чиқарди. Хонлик ва амирликлар даврида иқтисодий ночор яшаган, ижтимоий онги ва маданий даражаси фақат надомат туйғуларини уйғотадиган туб аҳоли мустамлакачилик туфайли таназзулга юз тутди. Бу ҳол нафақат маданий ва ижтимоий жиҳатдан ўсиш, балки кундалик рўзғор тебратишда мисли-сиз мушкулликлар туғдирди.

«Чор Россиясининг Ўрта Осиёда, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида олиб борган сиёсати, — деб ёзади юридик фанлари доктори Жўрақул Тошқулов, — узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, режалаштирилган — ўлканинг битмас-туганмас моддий ва маданий бойликларини шафқатсиз талаш, унинг меҳнатсевар халқларини эзиш, уларнинг меҳнати эвазига мустамлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб қўйган босқинчилик сиёсати эди. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмади. Ўрта Осиё халқлари чор қўшинлари босқинчилик юришларини бошлаган дастлабки дақиқалардан эътиборан ўз юртини душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон-жаҳдлари билан курашдилар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб, жон бердилар. Шунга қарамасдан, қуролланиш жиҳатидан устун бўлган чор қўшинлари, юқорида баён қилганимиздек, Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини бирин-кетин босиб олдилар, уларнинг кулини кўкка совурдилар, ҳимоячиларини ва тинч аҳолисини шафқатсиз қирдилар. Кейинги маълумотларга кўра, чор қўшинларининг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида қўшин ва тинч аҳоли орасидан жами 598 минг одам нобуд бўлган»[1].

Қайта қуриш ва ошкоралик, айниқса, мустақиллик йилларида эълон қилинган бир қатор китоб газета ва журнал мақолаларида мустамлакачи рус ҳукумати ва шўролар ҳокимиятининг ўзбек халқига келтирган жабрлари хусусида асосли фикрлар баён этилди. Зеро, бундай чиқишларнинг бир қисми чоризм даврига оид бўлгани учун улар жадидчилик ҳаракатининг вужудга келишига сабаб бўлган ижтимоий омилларни таҳлил этишга имкон яратади. Шундай масалалардан бири

---

[1] *Ж.Тошқулов.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т., «Ўзбекистон», 1996, 43-бет.

руслаштиришдир. Руслаштириш деганда, энг аввало, XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россиядан кўплаб мужикларни кўчириб, уларга маҳаллий халқдан суғориладиган, унумдор ерларнинг 55 фоизини тортиб олиб бериш, ҳокимият идораларини ўзга миллат вакиллари билан тўлдириш назарда тутилади. Бу ҳолат ҳам оддий халқнинг эзилишига олиб келди. Бозорлар ҳам секин-аста рус мануфактура саноати моллари билан тўлиб, майда ҳунармандлар, масалан, бўзчилар, косибларнинг бозори касод бўлди. Ишсизлик авж олди. Қишлоқ аҳолиси борган сари қашшоқлашиб, мардикорлик, чорикорлик, аниқроғи рус мужиклари қўлида корандалик қилишга мажбур бўлди.

Тарих фанлари доктори Ҳайдарбек Бобобековнинг «Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми?» мақоласида вазиятни яхши билган бир рус олимининг қуйидаги фикрлари келтирилган: «Ўлкани руслар эгаллагандан кейин аҳолининг аҳволи ваъда қилинган яхши имкониятлар ва қулайликлар, фаровонликлар ўрнига, аксинча, кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди. Аҳолидан биз кўп нарсани талаб қилмоқдамиз, улардан солиқ олишда эса биз юксакликка кўтарилмоқдамиз, лекин биз халққа нима қилдик? Биз унга тинчлик, осойишталик бердик, қўшинлар ўртасидаги талон-тарож урушларга чек қўйдик, ўлим жазосини муттасил камайтирганимиз аниқ, лекин биз шу билан чекландик. Тошкентда турли комиссияларда чиройли айтилган сўзлардан ташқари, халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик»[1].

Кўчирмада келтирилган солиқлар масаласига оид фикрга эътиборни қаратмоқчимиз. Афсуски, шу пайтгача нафақат тарихчилар, балки бошқа соҳа тадқиқотчилари ҳам мустамлакачилик йилларида олинган солиқлар туфайли халқнинг иқтисодий шароити янада оғирлашгани билан шуғулланишмагани боис масаланинг бу муҳим тарафига эътибор берилмаган. Ҳолбуки, халқнинг қашшоқланиши, мардикор ва корандаликнинг авж олиши, болаларнинг баччахоналарга, қизларнинг эса исловотхоналарга тушиши, аввало, ана шу ночорликнинг хунук оқибати эди. Қўқон хонлиги ҳали тугатилмай туриб, Россияга бехисоб солиқлар хазина ҳисобидан эмас, балки оддий халқни шилиш эвазига тўланган. Ҳар икки хонлик мустамлакага айлантирилиб, Бухоро амирлиги эса ярим вассал мақомига эга бўлган ҳолда икки хонликдан Россиянинг бевосита

[1] «Фан ва турмуш» журнали, 1989, 10-сон, 14-бет.

ўзи аҳолини шилиб, янги солиқ тизимини жорий этди. Бухоро амирлиги ҳам мустамлакачиларга тўлаши лозим бўлган солиқни халқдан йиғди.

Бундай мустамлакачилик зулми туб аҳолини ҳар томонлама камситилишига йўл очган. Биринчи ўзбек кинорежиссёри Сулаймон Хўжаевнинг «Тонг олдидан» фильми, шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг «Томошабоғ» ҳикоясида Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги бунёд этилган маданият ва истироҳат боғларига маҳаллий халқ вакиллари киритилмагани тасвирланган. Рус бўлмаганлар губернаторликдаги бал ва бошқа расмий маросимларга яқин йўлатилмаган. Тошкент марказидаги собиқ чор томошабоғининг олдида эса «Сартам и собакам вход запрещается» («Сартлар ва итларга кириш тақиқланади») ёзуви осиғлиқ турган.

Бир қатор манбаларда чор амалдорлари чексиз ҳақ-ҳуқуқларга эга эканликларини намойиш қилиш мақсадида масжидга ҳам ит билан кирганлиги баён этилган. Ҳатто Тошкент кўчаларида шу ерлик аҳолининг миллий либосда юриши тақиқланиб, ўша вақтдаги йўловчи ташиш транспортида руслар билан ёнма-ён ўтирмаслиги учун алоҳида ўриндиқсиз жой ажратилган. Шу ўринда тарих фанлари доктори Ҳамид Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» китобига мурожаат этиш ўринлидир. «Рус ҳукумати, — деб ёзади олим, — Туркистон ўлкасини уч қисмга бўлган ҳолда мустамлака бўғувида ушлаб турарди. Ўлкани бу тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқларнинг бирдамлигига ва катта бир оилага бирлашишларига йўл қўймасликдан иборат эди. Худди шу мақсадни кўзлаган ҳолда босқинчилар миллий низо уруғларини сочиб турдилар. Ўлкада рус тилига давлат мақоми берилиб, миллий тиллар бурчакка сиқиб қўйилди. Оқибатда рус тилини тарғиб қилиш ва ўрганиш зарурати тобора кучайди. Ўлкада рус-тузем мактаблари очилди. Уларга Россияга содиқ кишиларни тарбиялаб етиштириш вазифаси қўйилди.

Рус ҳукумати руслаштириш ва улуғ давлатчиликка асосланган сиёсат юргизди. Бу ҳақда 1870 йилги Россия халқ маорифи вазирлигининг кўрсатмасида: «Туб жой халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим», деб таъкидлангани ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун рус ҳукумати имкони борича миллий тил ва миллий маданиятни

ривожлантиришга онгли равишда тўсқинлик қилиб, мактаблар таъминотига маблағ ажратишни хаёлига ҳам келтирмади»[1].

Босқинчилик зулми бундай давом этиши халқнинг сабр косасини тўлдириб юборди. Шу боис жойларда маҳаллий миллат вакилларининг норозилиги кучайди. Дастлаб 1856 йили Сирдарё вилоятида халқ кўтарилган бўлса, 1864 йили Еттисувда дунганлар, 1869 йили Самарқандда туб аҳоли бош кўтарди.

Бундай халқ ғалаёнлари айтиш мумкинки, бир-бирига уланиб турса-да, чор армияси томонидан шафқатсизлик билан бостирилаверди. Унинг фаол иштирокчилари дорга тортилди, Сибирга сургун қилинди. «Русский инвалид» журналининг 1898 йилги 127-сонида келтирилган маълумотга кўра, биргина Андижондаги Дукчи эшон қўзғолони бостирилгандан кейин унинг қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олиниб, бор-йўғи 32 киши оқланган. 380 киши ўлим жазосига ҳукм қилиниб, 1 киши умрбод камоқ жазосига, 3 киши эса тарбия лагерига юборилди. Надоматлар бўлсинки, журнал бу бахти қароларнинг маълум бир қисми оқ подшо «марҳаматига» муяссар бўлгани хусусида ёзган. Аммо тергов жараёнида қанчадан-қанча бегуноҳларнинг калтакланганлиги, қийноқлар остида ўлганлиги, рус маъмуриятининг буйруғи ва суд ҳукми билан Қутчи, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги туб аҳоли кўчирилиб, улар яшаган уйлар култепага айлантирилгани борасида лом-мим демаган. Бундан ташқари, қўзғолончиларга мадад берган Мингтепа ва Андижон оралиғидаги 29 қишлоқни ер билан яксон қилиш масаласи ҳам ўртага қўйилган. Аммо босқинчилар «марҳамат»и билан «атиги» 700 хонадондан иборат беш қишлоқнинг кули кўкка совурилган. 1898 йил 12 июн куни Дукчи эшон бошчилигидаги қўзғолончиларни дорга осиш чоғи ночорлик азобини тортаётганларни таҳликага солиш мақсадида тинч аҳоли жазо майдонига мажбуран тўпланади. Ўлимга ҳукм қилинганлар йиғилганларнинг кўз ўнгида қатл қилиниб, қабрлари топталади. Бетофиқ чор корчалонлари хунрезликни бир умр ёдда сақлаб қолиш учун ҳатто ёш гўдакларни ҳам ўлимга тик боқишга мажбур қилишган.

Бундай зулм остида яшаётган халқ мутелашиб, мўмин-қобил тўдага айланиши ёки бор кучини йиғиб, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун мустамлака кишанларини узиб, қудратли оқимни юзага

---

[1] *Ҳ.Зиёев.* Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., «Шарқ», 1998, 361-бет.

келтирган ҳолда кураш майдонига чиқиши лозим эди. Аммо бу йўл халқ ва жамият тақдири учун ўта хавфли бўлган, чунки у ҳозирча эркинликни қўлга киритиш учун курашишга тайёр эмас эди.

Дин арбоблари қадимдан жамият ривожига ўз таъсирини ўтказиб келишган. Ўтган замонларда оммага дин пешволари раҳнамолик қилишгани сир эмас. Кўпчилик уларга ишонган ва кўр-кўрона курашга отланган. XIX аср охири — XX аср бошидаги дин уламоларининг тарихий-ижтимоий шароитда қандай ўрин тутгани тўғрисида, афсуски тадқиқотлар олиб борилмаган. Шунинг учун профессор Ҳамид Зиёевнинг китобидаги қуйидаги фикрлар эътиборга лойиқ: «Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари ҳар қандай оғир ва даҳшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умумхалқ манфаатларини ҳимоя қилганлар. Улар халқни босқинчиларга қарши курашга отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, мустақиллик ва динни сақлашга қаратилган барча чораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги рус давлатининг тажовузлари вақтида ҳам ёркин намоён бўлди. Шу боис рус ҳукумати вакиллари дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, улар мавқеига қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фарғона вилоятининг генерал-губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: «Маҳаллий халқ орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, руҳонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирлар». Рус маъмурияти буни яхши англаб, руҳонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, қаттиқ назорат остига олиб турди».

Генерал Скобелев хати ёзилган 1877 йил билан XIX асрнинг охири ўртасида катта фарқ бор эди. Бу даврга келиб, масжид ва мадрасалар рус маъмуриятининг назорати остига олинган, дин пешволари билан чор маъмурлари ўртасида муросаи мадора ҳукм сурарди. Дастлаб чор амалдорларини кофирлар деб атаган руҳонийлар секин-аста халқнинг диний эътиқодини оёқости қилмаслик лозимлигини тушунтирган, улар ҳам бу нозик масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмас-

лигини сезиб, шариат пешволари ёрдамида оддий фуқарони мутеликда ушлаб туриш, улар ёрдамида ҳар қандай янгиликка, янги фикрга қарши курашиш, янги қарашлар ва ғоялар билан чиқувчи шахсларни кофир деб эълон қилган ҳолда халқни улардан узоқлаштириш мумкин эканлигини англашган эди. Бинобарин, мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришда чор маъмурлари руҳоний сиймосида вақтинча бўлса-да, ўз «дўст»ларини топиш эди. Тўғри, бу даврда фаолият кўрсатган дин пешволарининг барчасини тарозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Улар ўзларининг ижтимоий қарашлари, энг аввало, чор амалдорларининг босқинчилик сиёсатига бўлган муносабатларидан келиб чиқиб, икки — ўнг ва сўл оқимларга ажралиб чиқишган. Агар «ўнг» оқимчилар оқ подшони қўллаб-қувватлаш тарафдори бўлишса, «сўлчилар» миллий мустақиллик борасидаги орзуларига хиёнат қилишмади. Айни вақтда, уйғонаётган янгилик тарафдорларини бўғишга қаратилган кураш уларнинг ҳар икки қанотини маълум даражада бирлаштириб турди, десак хато қилмаган бўламиз. Шу даврдаги диндорларнинг турли ижтимоий масалаларга муносабати шундай хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

«XIX асрнинг биринчи ярми XX аср бошларида, — деб ёзади профессор Ҳ.Зиёев, — Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим ҳукм сурди. Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни хаёлига ҳам келтирмади. Рус матбуотида ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очиқдан-очиқ «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, «Русский Туркестан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди»[1].

XX АСР БЎСАҒАСИДА

Мозийнинг қай лаҳзасига мурожаат этмайлик, инсон фаолиятининг дикқат-марказида доимо борлиқни билиш истаги турганлигининг шоҳиди бўламиз. Билишгина эмас, балки билим ва тажриба асосида уни ўзгартиришга интилиш жамият ҳаётидаги (ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маънавий соҳалардаги) янгиланишларга замин яратилган. Демак, инсоният тараққиётининг яна бир омили бор-

[1] Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 13-14-бетлар.

ликни билишга интилиш, уни чуқур таҳлил ва идрок этиш, олинган билимлар замирида ҳаётбахш хулосалар ясаш ва кашф этилган ғояларни ҳаётга тадбиқ этишдан иборатдир.

Юртбошимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, «Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир»[1]. Дарҳақиқат, маърифат дунёни обод ва озод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофот ботқоғидан олиб чиқиб кетишга, унинг маънавий-иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли кучдир.

«Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни бир эсланг, — деб ёзади юртбошимиз. — Нега, бу ўлкада ўша йиллари маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор ҳукумати асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди. Маърифатпарварлик биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, йўқотмайди ҳам. Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина, олдимизга қўйган мақсадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади»[2]. Демак, маърифатпарварлик ғоясини авлод ва асрларни бир-бирига туташтириб турувчи ҳаётбахш кўприкка қиёс қилишимизга асос бор.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, албатта. Унинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шароит ва сабаблар мавжуд эди. XIX асрнинг ўртаси ва XX асрнинг бошида жамиятда янгиланиш зарурати туғилди. Бир қатор ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммолар пайдо бўлди. Уларни ҳал этиш учун бел боғлаган бир гуруҳ зиёлилар халқ орасида «жадидлар» деб тан олинди.

Кишилик жамиятининг кўп асрлик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Уларнинг замирида адолатли, фуқароларнинг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамиятни юзага келтириш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва истибдоддан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутилиш учун тинимсиз изланиш истаги ётган. Жумладан, XIX асрда ғарб мамлакатларида бошқа таълимотлар билан бир қаторда марксизм таълимоти ҳам туғилиб, унинг раҳнамолари асрлар давомида интилиб келинган идеал жамият қуриш орзусини рўёбга чиқариш учун илмий асослар ишлаб чиқишга ҳаракат қилишган. Бу таълимот замирида синфий

---

[1] *И. Каримов.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз. 7-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1999, 135-бет.

[2] Ўша асар, 135-бет.

кураш назарияси ётарди. Марксизм таълимотига кўра, кишилик тарихи синфий курашлардан иборат бўлиб, идеал жамият йўқсуллар (пролетариат)нинг ҳокимиятни ўз қўлига олиши натижасида барпо этилади. Надоматлар бўлсинки, бу таълимотга суяниб қурилган шўро ҳокимияти XX асрнинг охирида, ўзидан нохуш ном қолдирди, холос. Сабаби, пролетариатнинг раҳнамоси ҳисобланган коммунистик партия ўзидан бошқа синф ва фирқаларни душман деб билди ва уларни жисмонан йўқ қилишга ҳаракат қилди. Даҳшатли томони шундаки, бу таълимот отанинг фарзандга, аканинг укага ғаним бўлиб қолишига шароит яратди. Тузум тарафдорларининг амалий мезони «агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар» бўлиб, зўрлик, бедодлик одатий ҳаёт «талаб»ига айлантирилди. Бунинг натижасида, улар нафақат Туркистон ҳудудида, балки бошқа республикаларда ҳам беҳисоб диёнатли кишиларнинг умрига зомин бўлишди.

«Феодал қолоқлик, — деб ёзади адабиётшунос олим Б. Дўстқораев, — Шарқни ғарбдаги мустабидларга қарам бўлишга олиб келганидан миллий зулмдан қутулиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланарди. Озодлик, мустақиллик, эркка феодал қолоқлик, жаҳолатдан қутулгандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ қилиш лозим бўлиб, буни амалга оширувчилар қотиб қолган, даққи кучларга, яъни «қадим» (эски)ларга қарши турувчи «жадид» (янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топганлик даражаси бир хил эмасди. Россия томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирига келиб миллий озодлик ҳаракатлари охир-оқибатда жадидларни тарих саҳнасига чиқарди. Миллий истибдод занжирига тушган халқ ва элатлар қудратли империя чангалидан фақат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиш лозим эди. Қулнинг қул эканлигини англаб, озодликка чиқиши учун унда ўз аҳволига онгли назар ташлаш қобилиятини ҳосил этиш талаб қилинарди»[1].

---

[1] *Б. Дўстқораев.* Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1998, 3-сон, 146-бет.

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, жадидчилик ҳаракати (чет эл олимлари уни ўз тадқиқотларида «Янгиланиш ҳаракати» деб ҳам юритишган) фақат Туркистон учунгина хос бўлган ҳодиса эмас эди. Бу даврга келиб у анча кенг миқёсларда Туркия, Идил-Урал, Кавказ (Озарбайжон), Туркистоннинг кенг ҳудудлари, ҳаттоки Россия мусулмонлари ўртасида ёйилиб улгурган эди. Туркистонга назар ташлашдан аввал бошқа ўлкаларда вужудга келган ҳаракатлар ҳақида маълумот бериб ўтишни истардик.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Кавказ ва Озарбайжонда жадидчилик ҳаракати вужудга келади. Бу ҳудудда, айниқса, нефт саноати тез суръатлар билан ривожланиб, дунё миқёсида машҳур «Нобель», «Ротшильд», «Сименс» каби ширкатлар, Кокорев, Шибаев, Бенкендорф каби рус сармоядорлари ўз ишларини бошлаган эди. Бунинг натижасида, ҳудудга янги технология ва бошқа турдаги янгиликлар жадал кириб келди. Чунончи, 1897 йилда Озарбайжон аҳолиси 1.805.788 кишини ташкил этган бўлса, шундан 26.637 киши нефт саноатида хизмат қиларди[1].

Вужудга келган янгиланиш ҳаракати дин аҳлининг кескин норозилигига учради. Европа таъсирида етишган бир қанча Озарбайжон зиёлилари насронийликни тарғиб этишда айбланишди. Шунга қарамасдан, XIX асрнинг иккинчи ярмида Аббосқули Оға Боқихонли, Мирза Фатали Охундов, Ҳожи Саййид Азим Ширвоний ва Ҳасан Маликзода Зардобий каби сиймолар етишиб чиқди. Бу зиёлилар, энг аввало, маориф, матбуот ва театр соҳаларида ислоҳотларни амалга оширишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар ва шу йўналишда маълум бир муваффақиятларга ҳам эришдилар.

Аббоскули Оға Бокихонли (1794—1848) машҳур Озарбайжон тарихчиси, ёзувчи ва файласуфи. У миллий юксалишни маориф ва янги усулдаги таълим тизими воситасида амалга оширишга интилиб, бошланғич синфлар учун «Насиҳатнома» дарслигини яратган.

Мирза Фатали Охундов (1812—1878) дастлаб диний, сўнгра европача таҳсил олган. У 1850—1852 йилларда бешта саҳна асари ёзиб, шуҳрат қозонади. Унинг дастлабки «Ҳикояи Мулла Иброҳим Халили кимёгар» асари рус, форс, немис, француз ва инглиз тилларига таржима қилинади. 1857 йилда «Алданган юлдузлар» илк ҳикоясини ёзади. 1863 йилда Тифлисдан Ис-

[1] *Нодир Давлат*. Россия туркларининг миллий кураши тарихи (1905—1917). Анкара, 1985, 21-бет.

танбулга келиб, араб ёзувига асосланган алифбо ислоҳоти ишларида фаол иштирок этади.

Хожи Саййид Азим Ширвоний (1835—1888) болалигидаёқ ота-онасидан етим қолиб, Доғистондаги буваси қўлида тарбия топади. 1856 йили Боғдодда ўқийди. У ердан Сурия ва Мисрга келади. 1866 йилда Озарбайжоннинг Шимохи (ҳозирги Ширвон) қишлоғига келиб, «усули жадид» мактабини очади ва унда дарс бера бошлайди. Дарслик яратади. Шеърлар ёзиб, халқ орасида шуҳрат қозонади. Унинг икки жилддан иборат шеърий китоби 1892 йилда Табриз (Эрон)да, 1902 йилда эса Бокуда нашр этилади.

Ҳасан Маликзода Зардобий (1837—1907) Москва университетининг табиат ва математика бўлимида таҳсил олади. Сўнгра Бокуда ўқитувчилик қилиб, бир қатор рус газета ва журналларида мақолалар эълон қилади. 1875 йили озарбайжон тилида «Экинчи» номли газета чиқаради. Газета тез орада халқ орасида эътибор қозониб, 1877 йилдаёқ 400 га яқин обуначисига эга бўлади. Бир оздан кейин, яъни 1901 йилда ҳожи Зайналобиддин Тагиевнинг таклифига биноан Россия ҳукуматининг рухсати билан Озарбайжонда Александриевский номли биринчи қизлар лицейини очиб, хотини Ҳанифа хоним унга мудирлик қилади. Зардобий илк озар педагоги, театр ташкилотчиси ва матбаачиси сифатида тарихдан ўрин эгаллаган.

Кавказ, хусусан, Озарбайжонда янгиланиш жараёни учун асосий иқтисодий ва маданий шароит етилган бўлса, ўзга ҳудудларда аҳвол бир оз бошқачароқ эди. Масалан, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзига одатланган қозоқларда янги таълим тизимининг кириб келиши бир оз кийин бўлганини таъкидлаб ўтиш жоиз. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб уларнинг турмушида Россиянинг таъсири сезила бошлайди. 1841 йили Ханская Ставка шаҳрида қозоқ болалари учун илк мактаб очилади. 1866 йилда эса бундай мактаблар сони саккизтага етади. Қозоқ жадидларидан энг кўзга кўринганлари Чўқон Валихонов, Иброҳим Алтинсарин ва Абай Қўнонбоев бўлиб, уларнинг фаолиятларига рус ва татар зиёлиларининг таъсири катта бўлганини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим.

Чўқон Валихонов (1835—1865) бой қозоқ оиласидан бўлиб, у Омскдаги рус ҳарбий академиясида таҳсил олади. Мутахассислиги жўғрофия ва антропология бўлган Ч.Валихонов икки йил давомида Петербургда яшайди. Ф.М.Достоевский, П.П.Семёнов-Тянь-Шанский, Н.А.Некрасов, Н.Г.Чернишевский, тарихчи Костомаров каби ўз даврининг машҳур киши-

лари билан яқиндан дўстлашади, қозоқ халқининг маънавий қадриятлари ва адабий мероси борасида тадқиқотлар олиб боради. У қирғиз халқининг дурдона асари «Манас» эпосига жамоатчиликнинг эътиборини қаратган эди. Қозоқ жамиятининг исломлашувига қарши чиқиб, миллий ғурурни байроқ қилиб кўтарган Ч. Валихонов ҳаётдан жуда эрта (30 ёшда) кетди, аммо унинг ғоялари кўплаб издошлари дунёқарашининг шаклланишига беқиёс таъсир кўрсатади.

Иброҳим Алтинсарин (1841—1899) халқ орасида Иброй номи билан ҳам танилиб, таълим соҳасида бир қатор ибратли ишларни амалга оширди. 1859 йилда Оренбургда «Қозоқ тили грамматикаси» китобини ёзган рус олими Ильминскийдан кейин «ўқиш китоби»ни яратади. Тарбиявий характердаги шеър ва ҳикоялардан иборат бўлган бу дарсликдан янги усулдаги мактабларда кенг фойдаланилди. Бундан ташқари, И.Алтинсарин қозоқ фольклори намуналарини тўплашда ҳам фаол иштирок этди.

Абай Қунонбоев (1845—1904) қозоқ адабиётининг йирик вакилларидан бири бўлиб, илк бор Семипалатинск (Шамай) шаҳрида рус адабиёти ва зиёлилари билан яқиндан танишади. Рус маданиятини тарғиб қилса-да, таълим-тарбияни қозоқ тилида олиб бориш ва янги усулдаги таълим тизимини жорий қилиш борасида қатор ишларни амалга оширади.

XIX асрнинг 90-йилларида бошланган жадидчилик ҳаракатининг тан олинган марказларидан бири, шубҳасиз, Волга бўйлари (Идил-Урал)дир. Бу ерда пайдо бўлган кучли маърифатпарварлик ҳаракати ислоҳчилик интилишлари билан қўшилган ҳолда татар жадидчилик ҳаракатини юзага келтирди. Бошқа минтақаларда кўзга ташланганидек, жадидчилик бу ерда ҳам дастлаб мактаб таълим тизимини ислоҳ этишдан бошланади. Бу ташаббусни XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Файзхонов («Мактаб ислоҳоти» дастури) ҳамда Шаҳобиддин Маржоний (шогирдларни ўқитишда ўзи тузган амалий дастур) билан бошлаб берди. Аммо уларнинг новаторона моҳиятга эга бўлган ғоялари ўз вақтида ҳаётга қисман татбиқ этилди. Ш.Маржоний ғоялари муаллиф томонидан мадраса таълимининг янгиланишига ёрдам берган бўлса, иккинчи ғоя қоғозда қолиб кетди.

Шунга қарамай, таълим тизимининг ислоҳ этилиши XX аср бошларида татар руҳий ва маънавий маданиятида рўй берган уйғонишнинг бош омилидир. Татаристонда жадидлар билан қадимчилар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот кураши, бир томондан, ёш татар маърифатпарварларининг Ўрта Осиё,

хусусан, Ўзбекистонга оқиб келишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, жадидларга матбуот, адабиёт ва театр ёрдами билан халқ оммасини ўз тарафига оғдириш, улардан мадад олиш ва айни пайтда улар ўртасида ўзларининг илғор ғояларини тарқатиш имконини берди. Қозондаги «Муҳаммадия», Уфадаги «Олия» ва «Усмония», Оренбургдаги «Ҳусайния» мадрасалари орқали ҳам жадидчилик ғоялари кенг халқ оммаси ўртасида тарқала бошлади.

XIX аср ўрталари, XX аср бошларида Россия, Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал ва Қримда янгиланишга интилиш жараёни оммавий тус олганини кузатиш мумкин. Биз бу жараённинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлмиш жадидларнинг айримлари ҳақидагина сўз юритдик, холос. Аммо ўз даврининг кўзга кўринган сиймоси, назарий ва амалий фаолияти билан жадидчилик ҳаракати шаклланиши ва ривожига беқиёс ҳисса қўшган Исмоил Ғаспирали ҳақида фикр билдирмаслик мумкин эмас.

Дастлаб, бу табаррук инсон дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилган омилларга назар ташлаш мақсадга мувофиқ бўларди. И.Ғаспиралининг ўзи устози Ш.Маржоний ижодидан самарали таъсир олгани ҳақида кўп ёзади. Дарҳақиқат, **Шаҳобиддин Маржоний (1818—1889)** ўз даврида исломиятнинг баъзи қотиб қолган қарашларига қарши чиққан жасоратли шахслардан эди. У Бухородаги Мир Араб ва Самарқанддаги Шердор мадрасаларида таҳсил олиб, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рошид, Ал-Мааррий, Ибн Халдун каби олимлар, Саъдий, Фирдавсий, Румий, Хайём, Низомий, Навоий каби шоирларнинг асарлари билан яқиндан танишади. 1849 йили ватанига қайтган Ш.Маржоний Муҳаммадия мадрасасида имом-хатиб ва мударрис бўлиб ишлайди. Йигирма икки йил мобайнида юзга яқин шогирд етиштиради, 24 та асар ёзади. Бундан ташқари, 1876 йил 12 сентябрда очилган рус-татар ўқитувчилар мактабида тўққиз йил муаллимлик қилади. «Мустафод ул-ахбор фи аҳбоби Қозон ва булғор» асари унга катта шуҳрат келтирган. Шаҳобиддин Маржонийдан аввал яшаб ижод қилган ва жадидчилик ғоялари туғилишига замин яратган яна бир сиймо Абдуносир Курсавий эди.

Абдуносир Курсавий (1771—1812) Миллий уйғониш ҳаракатининг йирик вакили сифатида майдонга чиқади. Бухоро ва Самарқанд кутубхоналарида мумтоз ислом олимлари ва файласуфларининг асарларини ўрганиб, бу илмнинг бир қатор қотиб қолган қарашларини инкор этади. Ўз фикрларини «Ал-иршоду лил-ибод» асарида баён қилади ва мулла-эшонлар қаршилигига учрайди.

Қозон татарлари ўртасида Миллий уйғониш ҳаракати вужудга келишига катта ҳисса қўшганлардан яна бири И. Халфиндир. **Иброҳим Халфин (1778—1829)** 1819 йилда ёзган «Аҳволи Чингизхон ва Темур» номли китоби билан довруғ қозонади. 1812 йилда Қозон университетига татар ва араб тиллари ўқитувчиси этиб тайинланган бу олим 1823 йилда Шарқ адабиёти профессори даражасига эришади.

Шаҳобиддин Маржонийнинг яна бир шогирди **Ҳусайн Файзхонийдир (1828—1866)**. У Қозон университетида шарқ тилларидан дарс бериб, 1853 йилдан бошлаб Петербургда яшаб Император Археология жамиятига аъзо этиб сайланади. У қадимий қабр тошларидаги булғорча ёзувни тадқиқ қиларкан, эски булғор тилининг чуваш тили билан бир илдиздан келиб чиққанини исботлаб беради. Устози Маржоний билан ҳамкорликда миллий маданият самараларини таҳлил этади. «Ислоҳи мадорис» рисоласида мадрасаларда дунёвий фанларни ўқитиш, оврўпоча тизимдаги лицейларини очиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни илгари суради.

Маржоний изидан борган зиёлилардан ташқари, 1789 йили Уфада Екатерина Иккинчи Фармони олийси билан ташкил этилган «Руҳоний мажлис» аъзоси бўлган баъзи қозилар (масалан, қози Абдурашид Иброҳим, қози Ризаиддин Фахриддин) ҳам жадид эдилар.

Ризаиддин Фахриддин (1858—1936) йирик исломий файласуф, тарихчи ва маърифатпарвар сифатида нафақат татар ва бошқирд халқлари ўртасида, балки бутун мусулмонлар оламида машҳурдир. У 1906 йили «Руҳоний мажлис» қошидаги қозилик лавозимини тарк этиб, Оренбургда «Шўро» журналини нашр эта бошлайди. 1922 йили марҳум Олимжон Барудийнинг ўрнига муфти этиб тайинлангач, ўзининг диний, педагогик ва тарихий асарлар ёзишга қаратилган фаолиятини янги куч билан давом эттиради. Шу даврдаги унинг асосий хизматларидан бири большевикларнинг атеистик хатти-ҳаракатларидан татар ва бошқирд мусулмонлари эътиқоди ҳамда ахлоқини ҳимоя қилишидир.

Диний билим соҳибларидан Олимжон Барудий, Хайрулло Усмоний, Ҳоди Мақсудий, Қозондаги рус-татар мактаби ўқитувчиси Шокиржон Тоҳирий, шу мактабдан етишиб чиққан Айёз Исҳоқий ҳам янгиланиш ҳаракатининг ташвиқотчилари сифатида таниладилар. Татар жадидчилик ҳаракати ҳақида сўз борганида 1908 йил 10 январдан Оренбургда чоп этила бошлаган ижтимоий-маърифий, адабий-публицистик «Шўро» журналини тилга олиш жоиздир. Олтин саноати билан

шуғулланган таниқли татар шоири Зокир Ромиев (Дардманд) бу журналнинг ноширн, Р.Фахриддин эса бош муҳаррири эди. Журналнинг таҳрир ҳайъатида ўзбек зиёлиларига ҳам яхши таниш Фотих Каримов, Кабир Бакир, Шариф Камол каби таниқли татар жадидлари бўлишган. Журналда фақат татар ва бошқирд ёзувчиларининг асарларигина босилмай, унинг саҳифаларида Ҳофиз, Умар Хайём, Саъдий, Абу Али Маарриий, Низомий, Навоий, Мирза Фатали Охундов, Фузулий, Махтумқули, Номиқ Камол ҳаёти ва ижодларига бағишланган мақолалар ҳам ўрин олган. Ўзбек журналистлари ва ёзувчилари ҳам журнал фаолиятида иштирок этишган.

Журнал 14 та доимий рукнга эга бўлиб, улар орасидаги: 1) машхур сиймолар ва буюк воқеалар, 2) мақолалар, 3) *диния масалалари*, 4) *тарбия ва маориф*, 5) *сиҳат-саломатлик*, 6) археология обидалари, 7) адабиёт: назм ва наср, 8) библиография ва танқид ва х.к. рукнларида мусулмон оламини қизиқтирган жуда кўп мавзулар ёритилган. Журналнинг ғоявий ва маърифий йўналиши ҳақида «Буюк кишиларнинг сўзлари» рукнида берилган қуйидаги ҳикматли иборалар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

«Орзу нажот бермайди, фақат ҳаракат нажоткордир» (Г.Ибсен).

«Ҳаёт доимий ҳаракатдир» (Л.Н.Толстой).

«Мен фақат инсониятни деб жасорат кўрсатган кишиларнигина буюк кишилар, деб биламан» (Вольтер).

«Дунёда сўздан кўра кучли ва заиф нарса йўқ» (И.С. Тургенев).

Журнал ўз фаолияти билан жадидчилик ҳаракатининг *Миллий уйғониш ҳаракатига айланишига катта ҳисса қўшди.* Татар зиёлилари «Шўро» журналининг туркий халқлар орасида катта муваффақият қозонганидан рағбатланиб, «Вақт» газетасини ҳам нашр эта бошладилар. Энг эътиборли томони шундаки, юқорида номлари зикр этилган зиёлиларнинг аксарияти Бухоро, Самарқанд ёки Хива мадрасаларида таҳсил кўриб, Марказий Осиё ҳудудларида дунёга келган ҳолда у ёки бу тарикат йўлини тутган эдилар. Уларга ўрта асрларда яшаб ўтган мутафаккирларимизнинг асарлари қанчалик маънавий озуқа берган бўлса, Исмоил Гаспирали ва унинг ҳамфикрлари илгари сурган ғоялар ҳам шунчалик катта таъсир кўрсатди. Демоқчимизки, XIX аср охирлари, XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган маърифатпарварлик ҳаракатининг илдизлари ўз тупроғимизда ниш урган эди.

Бундан ташқари жадидчилик ҳаракатининг юзага келиш манбаларига оид яна бир омилни ёддан чиқармаслик лозим. Ўрта Осиё чор ҳукумати томонидан истило этилиши билан ижтимоий ва маданий ҳаётда янги шабадалар эса бошлади. Рус халқи ўзи билан бирга ўзга маданиятни, ўзгача ҳаёт тарзини олиб келди. Янгича меъморий услубдаги бинолар қурилди. Темир йўл барпо этилди. «Туркистон вилоятининг газети» рус ҳаёт тарзини тарғиб этди. Ўлкага рус театр труппалари гастролга келди. Сатторхон Абдуғаффоров сингари зиёлилар рус маданиятининг тарғиботчилари сифатида майдонга чиқишди. Фурқат «Илм хосияти», «Гимназия», «Суворов» сингари манзумаларида янги мактаблар очиш, адабиёт ва санъатга оид долзарб масалаларни ўртага ташлади. Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирлар ижоди туфайли ҳажвий шеърият ривож топиб, халқ ва жамиятнинг ижтимоий, маиший ва маданий ҳаётидаги нуқсонлар шафқатсизлик билан очиб ташланди. Шу ўринда айрим маърифатли кишилар тўғрисида баъзи бир маълумотларни бериш лозим кўринади.

Сатторхон Абдуғаффоров (1843—1902). XIX асрнинг иккинчи ярмида кўзга кўринган ўзбек зиёлиларидан бири Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда саводхон оилада дунёга келган. Дастлабки маълумотни бобоси қўлида олган, 14 ёшида Тошкентга келиб, Шукурхон мадрасасида таҳсил кўради. Сўнг Чимкент, Қўқонда муфтилик ва қозилик қилади. 1883 йилдан бошлаб «Туркистон вилоятининг газети»да таржимон бўлиб ишлайди, Туркистон ўқитувчилар семинариясида форс ва ўзбек тилидан сабоқ беради. Бундан ташқари, таржимон сифатида турли идора ва комиссияларга жалб этилган. 1876 йили Петербургда ўтказилган Шарқшуносларнинг III халқаро қурултойида иштирок этиб, маъруза қилади.

С.Абдуғаффоров ўз даврининг билимдони сифатида XII асрда ёзилган ва мусулмон ҳуқуқшунослиги асосларига бағишланган «Ал-ҳидоя»ни рус тилига таржима қилишда фаол қатнашади. Айни пайтда ўзи «Қўқон хонлиги ички аҳволининг қисқача изоҳи», «Мусулмон эшонлари», «Билимни эгаллаш», «Туркистондаги эшонлар ва халқни ўз-ўзини бошқариши ҳақида мулоҳазалар», шунингдек, «Сатторхон мактублари»ни ёзиб, уларда сиёсий-ҳуқуқий қарашларини тарихий давр тажрибалари билан узвий алоқада давом эттирган. Нафақат араб ва форс тиллари, балки рус тилини мукаммал билган Сатторхон ўз асарларини шу тилда ёзиб, уларда ўзбек халқининг тарихи, хусусан, Қўқон хонлиги тарихини пухта билишини намойиш этган. Унинг тилга олинган асарларида суд

ва давлат тузилиши, порахўрлик, маҳаллийчилик, ички низоларни йўқотиш каби хилма-хил масалалар юзасидан билдирган фикрлари ҳамон ўз қимматини йўқотмаган.

Сатторхон рус фани ва маданиятининг дастлабки тарғиботчиларидан бири сифатида майдонга чиқди. У «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилган мақолаларининг бирида (1890 йил 14 май сонида) шундай ёзган эди: «Биз рус халқи ёрдамида Оврупо халқлари билан алоқа ўрнатишимиз мумкин, бунинг натижасида биз умумбашарий ҳаёт ва илмий тараққиётнинг ишгирокчиларига айланамиз»] Унинг бу сўзлари И.Гаспирали, М.Беҳбудий фикрлари билан уйғун бўлиб, улардан бирмунча вақт илгари баён этилгани билан аҳамиятга моликдир.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850—1903). XIX аср иккинчи ярмидаги Қўқон адабий муҳитининг ёркин намояндаси Муқимий ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги вакиллари жумласига киради. Хат-саводини ибтидоий мактабда чиқарган Муҳаммад Аминхўжа дастлаб Қўқон, сўнгра Бухоро мадрасаларида таълим олди. 1876 йили Бухородан қайтгач, маҳкамада мирза, Сирдарёда кемачи бўлиб ишлади. Шу тарзда халқ ҳаёти билан яхши танишган Муқимий мумтоз шеърият руҳидаги лирик ғазаллар билан бирга халқ турмушидаги нохуш манзараларни, айрим кишиларнинг кирдикорларини кескин фош этувчи ҳажвий асарлар битди.

Муқимий номи билан боғлиқ ҳажвий лирика XIX асрнинг иккинчи ярмида шеърият халқ ижтимоий ва маиший ҳаётини жиддий равишда тасвир этишга киришганидан дарак берди. Муқимий ижодида ўз бадиий инъикосини топган ҳаёт, айрим шоирлар асарларида кўринганидек, замон ва макон билан узвий боғлиқ бўлмаган ҳаёт эмас, балки мустамлака шароитида яшаб, икки ёқлама зулм остида эзилган халқнинг ҳаётидир. Шунинг учун ҳам унинг ҳажвий шеърлари халққа тез етиб борди ва худди кўзгуга ўхшаб оддий инсонларнинг аянчли тақдирини акс эттирди. Агар XIX асрнинг иккинчи ярмида зулмга қарши ўнлаб ғалаёнлар кўтарилган бўлса, ана шу исёнкорлик туйғуси халқда Муқимий асарлари орқали уйғонди, десак муболаға бўлмайди. Шу маънода шоирнинг ҳажвий асарлари халқ ижтимоий онгининг уйғонишида муҳим рол ўйнаган.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат (1858—1909) ҳам Қўқон адабий муҳитининг ёркин юлдузларидан биридир. Бошланғич билимни, Муқимий сингари, Қўқондаги эски мактабда олган, сўнг мадрасада ўқиган Зокиржон, эҳтимол, даст-

лабки касби — савдо ишлари билан шуғулланганида дунёни кўпроқ кўрган ва олам тўғрисидаги тасаввури янада бой бўлиши мумкин эди. Аммо у Марғилондан яна Қўқонга қайтгач, Мукимий ва Завқий билан танишиб, ижодга жиддий берилди.

У турли юмушлар боис Тошкент ва Самарқандда яшади, ҳаж сафари муносабати билан Туркия, Юнонистон, Булғория, Миср, Арабистон, Ҳиндистон сингари мамлакатларда бўлди. Фурқат Мукимийдан фарқли ўлароқ, рус мустамлакачилик тузумининг мусбат томонларини чуқур англаб етди. Унинг нозиктаъб, дўст-ёрлари ўртасида ҳурмат-эътиборга сазовор инсон эканини сезган «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.Остроумов шоирни ўз таъсир доирасига тортди. Фурқат бу рус миссионери ёрдами билан Тошкентдаги рус гимназиясини, қишлоқ хўжалиги ва саноат кўргазмасини, генерал-губернатор ҳузуридаги бўлиб ўтган театр томошасини кўрди. Ўзбек халқи бебаҳра бўлган маданий янгиликлар Фурқатни лол қолдирди. Шу туфайли у бутун истеъдоди билан рус фани ва маданиятини тарғиб этишга киришди. Н.Остроумовга худди шу керак эди. Аммо, шуни тан олиш зарурки, ижтимоий ва маданий жиҳатдан қолоқ халқни маърифат чўққилари сари чорлаш, унинг қаршисида рус фани ва маданияти ютуқларини кўз-кўз қилиш, ундаги тараққиёт билан боғлиқ туйғуларни уйғотиш катта ижтимоий аҳамиятга эга эди. Фурқат ўзининг «Гимназия», «Илм хусусида», «Суворов» сингари маснавий йўлида ёзилган шеърлари билан шундай аҳамиятга молик ишларни бажарди. Шубҳасиз, Фурқат ижоди жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва шаклланишига таъсир кўрсатган ижобий омиллардан биридир.

Дилшод Барно (1800—1905). Агар XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек шеърияти Нодира, Увайсий номи билан безанган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмида уларнинг ижодий ишини янги тарихий шароитда давом эттирган ижодкорлар орасида Дилшод Барно алоҳида ўрин тутади. У Ўратепада, ўз даврининг маърифатли кишилари оиласида туғилди. Ота-онасидан жуда эрта етим қолган қиз бувиси қўлида таълим ва тарбия олди. 1816 йили Қўқон хони сарбозлари томонидан асирликка олинган Дилшод замона зайли билан Умархонга тортиқ қилинади. Шундай кейин у Тошмуқум исмли имомга турмушга чиқади. Унинг ана шу хонадондаги ҳаёти, ўз даврининг саводхон ва шеърхон аёлларидан бири бўлган қайнонасининг ижобий таъсири шоиранинг кейинги тақдирини белгилаб берди. У қайнонаси ташкил этган қизлар мактабини

давом эттиргани хусусида шундай ёзади: «Ҳамдам ва ҳамсуҳбатларим зеҳнли, соҳибназм қизлар бўлиб, эллик бир йил мактабдорлик қилдим. Мактабда доимо йигирма-ўттиз қиз таълим олар эди. Саккиз юз тўқсон бир қизни саводли қилиб чиқардим. Булардан яқин тўртдан бир қисми табъи назми бор шоира ва оқила қизлар эди»[1].

Дилшод ана шу саккиз юз тўқсон бир қиз орқали ўзининг илғор дунёқарашини, маърифат ҳақидаги фикрлари, инсонни, унинг ақл-заковатини улуғловчи шеърларини халқ ичига ёйди, десак, тўғри бўлади. У мана бу байтлари билан ўзбек ва тожик хотин-қизларини Ҳамзадан бирмунча вақт олдин очилишга, маърифат гулшанларидан гулдасталар теришга даъват этди:

Пардани очинг, чиройингиз кўринсун сакта аро,
Шамъи рухсорингиза куйсун, кўруб, парвоналар.

Куйлангиз озодлик мазмунида сиз беибо,
Тингласун Тошканд, Хўқанд, Хўжанд ҳам Фарғоналар[2].

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган ҳаракат намояндалари икки тилли ижодкорлар бўлишган. Юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг асарлари ўзбек ва форс (тожик) тилларида ёзилган. Бинобарин, айтиш мумкинки, бу даврда илғор ғоялар билан яшаган тожик ва ўзбек ёзувчилари ижодидан икки қўшни халқнинг китобхонлари баравар баҳраманд бўлишган. Ўзбек китобхонлари Муқимий, Фурқат, Завқий билан биргаликда форс-тожик аслиблари ижоди билан ҳам яхши таниш эди. Ўзбек зиёлилари дунёқарашига таъсир кўрсатган ана шундай сиймолардан яна бири Аҳмад Донишдир.

Аҳмад Дониш (1827—1897). Бухорода руҳоний оиласида туғилган Аҳмад Дониш шу даврда етишиб чиққан мутафаккирлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. У эски мактабда ва Бухородаги мадрасаларнинг бирида таҳсил кўргач, фақат мадраса билими билан кифояланиш билимга чанқоқ ва ўз олдига катта мақсадларни қўйган киши учун етарли эмаслигини тушунди. Шундай қарашга эга бўлган Аҳмад Маҳдум ибн Носир тарих, фалсафа, астрономия, ҳатто математика ва гео-

[1] Дилшод Барно ва мероси адабий. Душанбе, 1970, 44-бет.
[2] Зебуннисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеъриятидан. Т., 1981, 91-бет.

метрия сингари фанларни хусусий мутолаа йўли билан ўрганди. Турли соҳалардан яхши хабардор бўлган ва бу борада муайян ютуқларга эришган Аҳмад Дониш Бухоро амири саройида хаттот ва бош меъмор вазифаларини адо этди. Унинг амир саройидаги фаолияти ҳаёти ва ижодининг муҳим бир воқеа билан музайян бўлишига сабабчидир. У 1857,1869 ва 1873—1874 йилларда Бухоро амирининг элчиси сифатида Петербургга сафар қилди. Худди шу ҳол унинг бош асари — «Наводир ул-вақое» китобининг майдонга келишига туртки бўлди.

Аҳмад Донишнинг бутун ҳаёти Бухорода кечди. У қози, кутубхона мудири бўлди. Ҳаётининг сўнгги йилларини эса илмий ишларга бағишлади ва адабиёт, тарих, фалсафа, ҳатто табиий фанларга оид ўнлаб асарлар яратди. Бу асарлардан бири — «Бухоролик манғит амирларининг қисқача тарихи» бўлиб, унда адибнинг диний, ҳуқуқий, фалсафий қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Аҳмад Дониш қаламига мансуб бўлган бошқа асарларни камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, унинг Петербург сафари билан боғлиқ хотиралар китоби айрича илмий ва маърифий аҳамиятга молик. Бу асарида у, Фурқат сингари, рус фани, маданияти, санъати эришган ютуқлар хусусида ҳаяжон билан сўзлаб, Бухоро амирлиги, умуман, Туркистон халқларининг тарихий тараққиётда кечириб бўлмас даражада ортда қолгани сабабларини очишга ҳаракат қилган ва ўзининг маърифатпарварлик ғояларини дадил олға сурган.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек адабиётида жадидчилик оқимини Муқимий ва Фурқатдан бошлаш лозим, деб фикр билдиришмоқда. Лекин том маънодаги жадидчилик ҳаракати ва унинг адабиёти билан Муқимий ҳамда Фурқат ижодининг йўналишида фарқловчи хусусиятлар оз бўлгани учун уларни ўзбек жадид адабиётининг миллий манбалари сифатида талқин этиш тўғрироқдир. Шундай қилиб, бир томондан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига озиқ берган кучлар устоз Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий сингари ўзбек илм-фани ва адабиётининг буюк намояндалари ижодидан рағбат олган ва бу манба ўзбек жадидлари учун ҳам доимо очиқ бўлган бўлса, иккинчи томондан, Муқимий ва Фурқат сиймосида ўзбек жадидчилигининг яқин миллий илдизлари ҳам, албатта, бор эди. Бироқ бу илдизлардан яралган дарахт қуёшга бўй чўзиб, Иймон, Миллий шуур ва Истиқлол куртакларини чиқаргунга қадар беҳисоб қурбонлар берилди.

Жадидчилик ҳаракатининг *сиёсий-ижтимоий* соҳадаги маҳсулларидан яна бири, шубҳасиз, асримиз бошларида вужудга келган миллий драматургия эди. Жадид драматурглари, биринчидан, ўз олдиларига миллатни маърифатга, илмга етаклаш вазифасини қўйишди. Бунинг учун ўз асарларида маърифатпарварлик ғояларини илгари суришган. Иккинчидан, XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг турли бурчакларида очилаётган ва фаолият кўрсатаётган «усули савтия тадрижия» («усули жадид») мактаблари учун маблағ ишлаб, «Жамияти хайрия» ёки «вақфлар» орқали шу мактаб ва маориф масканлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш, ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, иқтидорли ёшларни тараққий этган мамлакатларга (кўпроқ Туркия, Олмония ва Марказий Русияга) ўқишга юбориш вазифасини қўйдилар. «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газеталари ҳамда «Ойина» журналларида ушбу масалага бағишланган мақолаларни кўздан кечирар эканмиз, театр томошаларидан тушган маблағнинг қандай мақсадларда сарф этилгани ҳақида тўла маълумотга эга бўламиз. «Ойина» журналининг 21-сонида самарқандлик театр ҳаваскорларининг Қўқон шаҳрида «усули жадид» мактаби фойдасига «Падаркуш» драмасининг намойиш этилгани хусусида ахборот берилади ва театр мудири Акобир Мансурийнинг ушбу намойишдан йиғилган маблағ хисоботи босилади. Маълум бўлишича, томошадан жами 1331 сўм 50 тийин тушган бўлиб, шундан 727 сўм 10 тийин турли хил харажатларга (рўйхати илова қилинади) сарфланиб, 604 сўм 40 тийин эса «усули жадид» мактаби фойдасига ўтказилади.

Ўзбек миллий драматургияси ҳамда миллий театри Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» драмаси билан бошланади. Асар биринчи марта 1914 йил 15 январда Самарқандда намойиш этилиб, «Ойина» журналида бу ҳақда мақола эълон қилинади. 1914 йил 27 февралда Абдулла Авлоний ва Мунавваркори Абдурашидхонов бошчилигидаги «Турон» театри гуруҳи Тошкент шаҳрининг *ўша вақтлардаги энг катта театр-концерт биноси* — икки минг кишини сиғдира оладиган «Колизей»да спектаклни намойиш этади. Бу эса маданиятимиз тарихида улкан воқеа бўлиб, замонавий миллий театрнинг туғилишидан далолат беради. Ушбу қутлуғ кунда ўзбек миллий театри саҳнасини очишдек шарафли вазифа Мунавваркори зиммасига тушади. Асарга нисбатан салбий фикрлар, ҳаваскорларга жисмоний таҳдидлар, кескин мунозаралар давом этиб турган пайтда

Мунавварқори театр санъатининг маънавиятимиз тараққиётида тутган ўрни хусусида маъруза қилади.

Ҳар қандай янгилик халқ ҳаётига осонликча сингиб кетмаганидек, театр ҳам дастлаб Туркистон ҳудудида катта қаршилик ва тўсиқларга, ҳатто ҳужумларга дуч келди. Адабиётшунос олим Шуҳрат Ризаев ўзининг «Жадид драмаси»[1] китобида бу ҳақда алоҳида тўхталади. Унинг фикрича, бундай тўсиқларнинг энг каттаси мустамлакачи маъмурлар бўлиб, драматик асар босмадан чиқиб, то саҳна юзини кўргунга қадар цензуранинг минг чиғириғидан ўтиши керак эди. Бу жараёнда ҳар бир сўз ва жумлага алоҳида эътибор бериларди. Ногаҳон одамларнинг онгини уйғотиб юбориши ёки уларни чор ҳокимиятига зид бўлган ҳаракатга ундовчи ўринлар асардан олиб ташланарди.

Иккинчидан, «қадимчи» ва «жадидлар» ўртасидаги низо театр муносабати билан янада кескин тус олди. Ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиларидан бири, чуқур замонавий ва диний билимга эга бўлган улуғ зот Саидаҳмад Васлий билан Маҳмудхўжа Беҳбудий ўртасида бўлиб ўтган мунозарани мисол тариқасида келтириш мумкин. Маълумки, Васлийни «қадимчи» ёки «мутаассиб уламо» дейиш қийин. Чунки асримиз бошларида ҳеч бир зот мадраса, мактаб ислоҳоти борасида унингчалик дадил фикр билдирган эмас эди. Ҳамза Саидаҳмад Васлийни «Тараққиёт гулшанида миллат андалиби» деб бежиз атамаган. Дарҳақиқат, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр тараққиётида Васлийнинг алоҳида ўрни бор. Саидаҳмад Васлийнинг «Садои Фарғона» газетасида эълон қилинган «Шариати исломия» мақоласига нисбатан илмий асосли фикрни фақат Маҳмудхўжа Беҳбудийгина айтиши мумкин эди. Ўрни келганида Беҳбудийнинг ўз миллатининг ривожи йўлида амалга оширган бошқа ижтимоий-сиёсий ишларини ҳам эслаб ўтиш жоиздир. 1906 йил 6 сентябрда Мунавварқори ва Маҳмудхўжа Беҳбудий бошчилигидаги бир гуруҳ жадидлар «Хуршид» газетасини чиқара бошлашади. Газетанинг 10 сони дунё юзини кўрганидан кейин у ҳукумат тарафидан ёпилади. 1913 йилнинг апрел ойида чика бошлаган «Самарқанд» газетасига муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий масъул муҳаррир этиб тайин-

[1] *Ш. Ризаев.* Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997.

ланади. Ўзбек, форс ва рус тилларида мақолалар эълон қилинган газета саҳифаларида Мирзоҳид Мироқилов, Акобир Мансур, ҳожи Муйин Шукрулло каби жадид зиёлиларининг асарлари ўрин эгаллаган эди. Олти юзга яқин нусхада тарқалган бу газетанинг 45 сони чиққанидан кейин маблағ танқислиги сабабли ёпилади. 1913 йил 20 августдан эътиборан Беҳбудий ўзининг «Ойина» журналини чоп эттиради. Унинг саҳифаларида Мунавварқори, Маҳмуд Саттор, Акобир Мансурларнинг бир қатор мақолалари ўрин эгаллаган бўлиб, журнал «Миллат, исломияи саодат» шиорини кўтарган эди. Аммо «Ойина» журнали ҳам 136 сони эълон қилинганидан кейин 1915 йил 15 июнда ёпилади.

Ёки 1916 йилги қонли воқеаларни эслайлик. Феврал ойида ахборот воситалари, жумладан «Туркестанские ведомости» нашри маҳаллий аҳоли ўртасида сафарбарлик эълон қилиш ҳақида чор ҳукуматининг қарори борлигини хабар беради. Ҳақиқатан ҳам, 1916 йил 25 июнда оқ подшо Николай фронт ортида хизмат қилиш учун 250 минг киши жалб этилиши юзасидан Фармонга имзо чекади. «Туркестанские ведомости»да босилган хабардан кейин, 1916 йилнинг май ойида бир гуруҳ жадид зиёлилари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги уйида яширинча тўпланишади. Улар ичида Мунавварқори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Комил қори ва Обиджон Маҳмуд каби сиймолар бор эди. Йиғилишдан асосий мақсад, сафарбарликка норозилик билдириш мақсадида халқни исёнга даъват этиб, шу йўл билан истиқлолга эришиш эди. Бу борада қозоқларнинг «Алаш Ўрда» фирқаси билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришга қарор қилинади.

Машҳур шарқшунос олим Заки Валидий Тўғон ўзининг «Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи» китобида 1917 йил апрел ойида Тошкентда бўлиб ўтган «Туркистон мусулмонларининг биринчи конгресси» ҳақида шундай маълумот беради: «Конгрессда зиёлиларнинг бир қисми (билқисса Чўқаев ва Шаҳинаҳмедов), қозондан келган вакиллар (Оренбургда чиқаётган «Вақит» газетаси муҳаррири Кабир Бекир ва ҳукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Мақсудийларнинг) таъсири остида Туркистоннинг бошқарув усули масаласида федерацион қурилиш фикрига мухолиф бўлдилар. Мунавварқори ва унинг айрим дўстлари ҳам тараддудда қолдилар. Фақат Маҳмудхўжа Беҳбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишон-

чимизда мустақил қолдик. Шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқчиманки, анжумандаги энг гўзал нутқ Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг маърузаси бўлди **(таржима — Р. Ш.)**»[1].

ҲУДУДЛАР ОША...

Жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланишида ички омиллар билан бир қаторда ташқи омиллар ҳам мавжуд эдики, улардан энг эътиборлиси Исмоил Ғаспирали таълимотидир. Исмоил Ғаспирали 1851 йилда Қримнинг Бокчасарой шаҳрй яқинида дунёга келади. Москвада таҳсил олиб, кейинчалик Франция ва Туркияда яшайди. 1875—1881 йилларда Бокчасаройда ўқитувчилик қилади, ҳокимиятнинг рахбар лавозимларида ишлайди. 1881 йили «Таврида» газетасидаги мақоласида у ўзининг амалий дастурини шундай ифода этади:

— миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;

— миллий маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун «Жамияти хайрия»лар ташкил этиш;

— туркий халқларнинг умумий миллий матбуотини ташкил этиш;

— мусулмон хотин-қизларни озод этиш;

— миллий мутахассис ва зиёлиларни етиштириш учун шароит яратиш.

Бу эса ўз вақтида сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган асосий дастур хисобланган. Унда баён этилган вазифаларни И. Ғаспирали 1883 йилдан чиқа бошлаган «Таржимон» газетасида ҳам илгари суради. Назарий ва ҳуқуқий ғояларини ҳаётга тадбиқ этиб, 1884 йил Бокчасаройда янги усулдаги биринчи мактаб очади.

Унинг ғоялари ва амалий фаолияти катта ҳаётий таъсир кучига эга эди. «Таржимон» газетаси Россия ҳудудида нашр этилган биринчи туркий тилдаги газета бўлишига қарамай, бир қатор халқлар тақдирида, миллий янгиланиш ҳаракати ривожида, ундан ўсиб чиққан миллий озодлик ҳаракати жараёнида тутган ўрни беқиёсдир. Чунки, 1883 йилдан 1916 йилгача чоп этилган газета Қохирадан Қашқарга, Қозондан Ҳиндистонга қадар тарқалган ва ўз даврининг машҳур нашрларидан бирига айланган эди. Агар дастлаб газетанинг уч юз обуначиси бўлган бўлса, 1885 йилга келиб минг нусхага етади.

---

[1] *З. В. Тўғон.* Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи. 2-нашри, Истанбул, 1981, 357-бет.

Исмоил Гаспирали 1884 йил «усули жадид» мактабини очиб, маориф тизимини ислоҳ этиш борасидаги ғояларини «Таржимон» газетасида эълон қила бошлайди. Унинг фикрича, маориф тизими олдида қуйидаги вазифаларни ҳал этиш муаммоси турар эди:

— **мактаб мадрасадан ажралиб чиқиши керак;**

— **бошланғич синфлар учун алоҳида ўқитувчилар тайёрланиши лозим;**

— **ўқитувчи «садақа» эмас, ойлик маош билан таъминланиши зарур;**

— **ўқиш ва ёзиш эски «ҳижжалама» йўли билан эмас, янги «Алифбо» китоблари воситасида ўргатилиши мақсадга мувофиқ;**

— **фақатгина ўқиш эмас, шу билан бирга ёзишга ҳам аҳамият берилиши шарт;**

— **қизлар учун ҳам алоҳида мактаблар очилиб, у ерда ўқиш ва ёзишга алоҳида эътибор берилиши керак;**

— **ўқитиш маълум бир Дастур асосида ва дарсликлар воситасида олиб борилиши керак.**

«Усули жадид» ҳаракати вақт ўтиши билан ўз меваларини бера бошлайди. 1904 йилга келиб Россиянинг ўзида беш мингга яқин «усули жадид» мактаблари очилади. Сўнгра бу ҳаракат Туркистонга ҳам ёйила бошлади. Аммо Туркистон генерал-губернатори Кауфман янги маориф тизимини рус ҳукумати учун таҳликали билиб, уларнинг ўрнига рус-тузем мактаблари очдиради. 1915 йил уларнинг сони тўқсонтага етади. Ўқувчиларнинг 95 фоизи рус болалари эди. Нодир Давлатнинг ёзишича, 1879—1904 йиллар орасида «Тошкент ўқитувчилар мактаби»ни битирган 415 боладан 65 нафари туркий миллат вакиллари (11 нафари ўзбек, туркман ва татар, 54 нафари эса қозоқ ва қирғиз) эди, холос.

Зиёлилар ва аҳолининг асосий қисми «усули жадид» мактаблари очилиши тарафдори бўлишган. Шунинг учун ҳам И. Гаспирали фикрларини қоғозга тушириб, рус ҳукуматига, нусхасини эса генерал-губернатор Н. О. Розенбахга жўнатади. Афсуски, натижа кутилгандек бўлиб чиқмайди. И. Гаспирали рад жавоб олади. Шундан кейин, самимий муносабатда бўлган Бухоро амири Абдулаҳадга мурожаат этиб, янги усулдаги мактаблар очишга изн сўрайди. Амир Абдулаҳад 1893 йил бошида Россия зиёрати сирасида Боқчасаройга келиб, Исмоил Гаспирали билан танишиб, узоқ суҳбат қуради. Ўша учрашувда уни Бухорога таклиф қилган.

Бу таклифни мамнуният билан қабул қилган И. Гаспирали 1893 йилнинг май ойи охирида Бухорога ташриф буюради. Сафари давомида Самарқанд ва Тошкентда ҳам бўлиб, бир қатор эски усулдаги мактабларни бориб кўради. Мутасадди раҳбарлар, шу жумладан, Н. Остроумов билан Туркистондаги маориф тизими хусусида суҳбатлашади.

Амирнинг Шаҳрисабздаги ёзги қароргоҳида меҳмон самимий қарши олинади. Узундан-узун суҳбатлар чоғида ўз фикрларига хайрихоҳлик топади. Аммо шунга қарамасдан мақсадига эриша олмайди. Сабаби, бу вақтга келиб, Бухоро амири чор ҳукуматидан изн олмай туриб, бирор масалани ўзи хоҳлаганича ҳал этиш эркидан маҳрум эди[1].

Албатта, ўша кезда ўлкага Европа таъсири ҳам кириб келганлигини инкор этиб бўлмайди. Бу таъсир турмушнинг барча жабҳаларида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатларда ўз ифодасини топган. Натижада, ўша вақтда ҳудудда мавжуд бўлган мадраса таълими етарли эмаслиги, дунёвий илмларга кўпроқ эътибор қаратиш зарурлиги англаб етилган эди. Жаҳон илми ва маданияти билан узвий алоқа ўрнатиш лозимлиги борасида фикрлар билдирила бошланганда, бу ҳаракатнинг маълум бир илдизлари мавжуд эди. Бухоро ва Самарқандда маориф тизимини ислоҳ этиш масаласини илк бор Аҳмад Дониш кўтарган эди. У Бухоро амирлиги чор қўшинлари томонидан ишғол этилганидан кейин бир неча марта Россияга бориб келгач, ўз ғояларини «Наводир ул-вақое» ва «Таржимаи аҳволи амирони Бухорои Шариф» асарларида баён қилади. Бундан ташқари, Туркистонда жадидчиликнинг шаклланишига И.Гаспиралининг «Таржимон» газетаси, Қозон ва Озарбайжондан келтирилган турли адабиётлар, «Ёш турклар» номли усмонли миллий ҳаракатнинг таъсири ҳам кучли бўлганини айтиб ўтиш лозим.

«Туркистон вилоятининг газети»га ўттиз беш йил муҳаррирлик қилган Н. Остроумов ўз навбатида Россия ва Европа маданияти ҳамда ҳаёт тарзини тарғиб қилишга катта эътибор қаратди. Газетада қўшни юртларга саёҳат қилган бир қатор ўзбек тужжорлари ва зиёлиларининг хотиралари мунтазам эълон қилинди. Масалан, 1887 йилда Харьковда бўлиб ўтган қишлоқ хўжалиги кўргазмасида иштирок этган самарқандлик савдогар Мирза Бухариннинг Боку, Харьков, Москва ва Петербург таассуротлари (1888, № 4—7), тошкентлик савдогар

---

[1] *Мехмет Сарой.* Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспирали Исмоил. Анқара, 1987, 49-бет.

Тожимуҳаммад Исамуҳаммедовнинг 1900 йилда Боку—Истанбул йўли орқали Парижга қилган саёҳати (1900, № 44—45), газета муҳаррирларидан Сатторхон Абдуғаффоров (1893), шоир Зокиржон Фурқат (1891, № 22—28, 32), Худоёрхоннинг кичик ўғли Ибн Яминбек (1893, №20), тошкентлик савдогар Ориф-хўжанинг (1894, №28) кўрган-кечирганлари газета саҳифаларида эълон қилинди[1].

XIX аср охири, XX аср бошида Туркистондаги бошқарувчи куч чор амалдорлари ва генерал-губернатор бўлиб, мавжуд хонликлар уларга тобе эди. Маҳаллий зиёлилардан таркиб топган бир гуруҳ жадидлар маориф тизимида ислоҳотлар ўтказиш, амирлик ва хонлик тузуми ўрнига миллий халқ жумҳуриятларини барпо этиш ғояси йўлида фаолият кўрсатишарди. Қадимчилар эса мавжуд тузумни сақлаб қолиш тарафдори эдилар. Аммо бу ҳаракат оммавий тус олмай, сарой аъёнлари ва уларнинг яқинлари доирасида қолиб кетади. Бухоро амири ва Хива хони жадидларга қарши очиқча курашиб, улар фаолиятига барҳам бериш йўлида зобитлардан ёрдам сўрашдан ҳам тойишмасди.

1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин Мажидий, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, 1904 йилда эса Тошкентда Мунавваркори Абдурашидхоновлар томонидан янги «усули жадид» мактаблари очилади. 1900 йилда Бухорода Мулла Жўрабой асос солган мактабнинг очилиши учун амир Абдулаҳадхон дастлаб рухсат берган бўлса-да, лекин орадан уч ой ўтгач унинг фаолияти тўхтатилиб, муаллимлари қувғинга учрайди. 1908 йили Бухорода Мирза Абдувоҳид томонидан «Таълим ўчоғи» номли яна бир мактаб очилади. Унга ҳам дастлаб рухсат берилган бўлса-да, бир ой ўтар-ўтмас тақиқланиб, ўқитувчилари қамоққа олинади. Ўқитувчиларнинг бир гуруҳи Тошкент ва Самарқандга кочиб, базўр жон сақлаб қолади. Бухоро амири Олимхон Крим ва Туркиядан келадиган даврий нашр ва адабиётларни ман этади, жадидчилик ғояларини илгари сурган маҳаллий нашрлар фаолиятини тақиқлайди.

«Усули жадид» мактаблари ёпилаётган бир вақтда Н. Ильминский усулида фаолият кўрсатадиган мактабларга кенг йўл очиб берилади. Уларнинг дастлабкиси 1894 йилда ташкил этилади, 1915 йилга келиб тўқсонтага етади. Профессор Николай Ильминский (1822—1891) Қозон университетида турк лаҳжалари ва илоҳиёт фанларидан дарс берган. У маориф исло-

[1] *З. В. Тўғон.* Бугунги туркэли (Туркистон) ва якин тарихи. Истанбул, 1981, 502-бет.

хотчиси бўлмиш Исмоил Гаспиралининг энг ашаддий мухолифларидан эди. Профессорнинг фикрича, Россия ҳукмронлиги остида яшайдиган халқларни «руслаштириш»нинг ягона йўли шу ҳудудларда мактаблар очиб, ўқувчиларга рус тили ва маданиятини ўқитиш, шунингдек, насронийликни тарғиб этиш муҳим бўлган. Бу ғоялар билан батафсил танишган рус ҳукумати аъзолари, чунончи, у вақтлардаги маориф нозири Д. А. Толстой «Рус бўлмаган миллат вакилларини руслаштириш методи» яхши натижалар бера олишига ишонч ҳосил қилади ва уни тадбиқ этишга кенг йўл очиб беради.

Россия Қозон ва Астрахан хонликларини босиб олгач, маҳаллий аҳолининг тили, дини, тарихи, миллий анъаналари ва маданиятини унинг ҳаётидан, онг-шууридан буткул чиқариб ташлашга астойдил киришади. Бу сиёсатнинг бошида турганлардан бири Николай Иванович Ильминский бўлган. У аслида «Бобурнома», «Қиссаи ул-анбиё» сингари асарларни чоп эттириб, туркий тиллар бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борган олим ҳисобланар эди. Босқинчи ҳукумат учун унинг бу фаолиятидан кўра бошқа миллатларни руслаштириш, уларнинг ҳуқуқий асосларини поймол этиш, мусулмонларни христианлаштириш хусусидаги фикрлари муҳим эди. Н. Ильминский ғайрирус миллатларни руслаштиришнинг бирдан-бир йўли уларга рус тили ва христианликни чуқур ўргатиш деб билди. У Қозон диний академияси ва Қозон университетида сабоқ берганида, Қозон ўқувчилар семинариясида директорлик қилганида бу фикрларни чуқурроқ сингдиришга ҳаракат қилган. Айни ўша вақтларда руслаштиришнинг «Ильминский услуби» тушунчаси пайдо бўлиб, шу асосда мактабларда машғулотлар ҳам олиб борилган.

Маориф нозири Д. А. Толстой «Ильминский услуби»да дарс берилаётган мактабларнинг таълим тизимини атрофлича ўрганиб, пировард натижада, уни Туркистонда қўллаш зарур, деган хулосага келади. Маориф нозири Александр Иккинчига ёзган мактубида ўзининг бу фикрларини шундай баён этади: «Рус бўлмаган миллатларни тарбиялаб саводли қилишнинг ва уларга руслик руҳини сингдиришнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсат нуқтаи назаридан жуда аҳамиятли бўлганини англаяпман».

Мактубда бошқа миллат фарзандларини ўқитишда руслаштириш билан боғлиқ бошқа таклифлар ҳам билдирилган эди. Бу фикрни маъқул топган рус ҳукумати 1870 йил «Ильминский услуби»да ўқитишни рус бўлмаган миллатлар таълимига тадбиқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Маориф

нозирлигининг ўша йилги буйруқлар тўпламида «Барча бегона халқлар маорифининг пировард мақсади... уларни ҳеч шубҳасиз руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак», каби фикрлар ошкора баён этилган.

XIX асрнинг охирида Туркистонда очилган рус-тузем мактаблари ҳам шу мақсадда иш бошлагани сир эмас. Буни 1882 йилнинг 30 августида Н. Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясида бўлиб ўтган бир анжуман хам тасдиқлайди. Унда «Русиялик ғайрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай тамойиллар белгилаши керак?» масаласи муҳокама қилиниб ва ўлкадаги маориф тизимининг асосий мақсади шундай белгиланади: «...мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган асосий тамойил уларни руслаштириш, иккинчи тамойил, исломни бузиш, қисқача айтганда, бизга ёт бўлган мусулмончиликнинг диний жиҳатларини бузишдир»[1].

Туркистонда «Ильминский услуби»даги мактабларни жорий эта бошлаган чор маъмурлари учун қадимчилар ёқлаб чиқаётган эски усул мактаблари жиддий хавф туғдирмас эди. Уларга янги «усули жадид» мактабларигина жиддий таҳлика солиб турарди, холос. Н. Ильминскийнинг фикрича, «Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва насронийлик учун жиддий хавф туғдиради. Шу сабабли Ғаспирали илгари сураётган жадидчилик оқимига қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳукумати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар»[2].

Дарҳақиқат, Исмоил Ғаспирали ва унинг ҳаётбахш ғоялари мустамлакачилик мафкураси йўлидаги ғов эди. У масаланинг жиддий ва кўп қиррали эканлигини эътироф этган ҳолда «туркий қавмлар, умуман мусулмонлар бирлашиб, катта кучга айланган қудратли ва маккор салтанат чангалидан қутулиш мумкинлиги, бунинг учун асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан холи бўлиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараққий топган миллатлар даражасига кўта-

---

[1] *Ж. Худойбердиев.* Турк дунёси ва Ильминский. «Миллий тикланиш» газетаси, 1998 йил 29 декабр.

[2] *Меҳмет Сарой.* Турк дунёсида таълим ислоҳоти ва Ғаспирали Исмоил. Анқара, 1987, 30- бет.

рилиш лозимлиги ғоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни, энг аввало, инсоннинг дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишдан бошлаш керак, деган қатъий қарорга келди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган «усули савтия тадрижия»ни жорий этишга киришиб, мақсадига эришди. Бу усулни у нафақат Кавказда, балки Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этилишини ташвиқ қилди. Бу борада унинг тарафдорлари, издошлари пайдо бўлди. Туркистонда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввархори, Абдулқодир Шакурий, Абдулла Авлоний ва бошқалар унинг ҳаммаслаклари эди»[1].

БАҲСЛАР ГИРДОБИДА

XX асрнинг бошида жадидчилик ҳаракати ҳар томонлама шаклланди. «Усули савтия» мактаблари кўпайиб, жадид матбуоти, адабиёти ва театри майдонга келди.

1905 йил инқилобидан кейинги даврда миллий матбуот дунёга келди ва бир қатор янги нашрлар чиқа бошлади. «Тараққий» (1906—1907, Тошкент, муҳаррири Исмоил Обидов), «Хуршид» (1906—1907, Тошкент, муҳаррири Мунавваркори), «Шуҳрат» (1907—1908, Тошкент, муҳаррири Абдулла Авлоний), «Осиё» (1908, Тошкент, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Бухорои Шариф» (1912—1913, тожик тилида, Бухоро, муҳаррири Мирзо Жалол Юсуфзода, ноширн Мирбадалов), «Турон» (1912, Бухоро, муҳаррири Мирбадалов), «Самарқанд» (1914, Самарқанд, муҳаррири Маҳмудхўжа Беҳбудий), «Садои Фарғона» (1914—1915, Қўқон, муҳаррири Ашурали Зоҳирий, ноширн Обиджон Маҳмуд), «Садои Туркистон» (1914—1915, Тошкент, муҳаррирлари Мунавваркори ва Убайдулла Хўжа) газеталари шулар жумласидандир. Аммо бу ҳали жадидчиликнинг барча минтақаларда тўла ғалаба қозонганини англатмасди. Бухородаги вазият ва жадидларнинг бу ердаги ҳаракат доираси нафақат амирнинг ҳар қандай тараққиётга ва янгиликка қарши қаратилган сиёсати, балки дин пешволарининг норозилиги туфайли ҳам мураккаб бир ҳолда эди.

Бамисоли, янгича эсаётган шабадалар гўё Бухорони четлаб ўтгандек эди. Ҳолбуки, бу вақтда Ҳиндистон (Калькутта), Миср (Қоҳира), Озарбайжон (Боку, Тифлис), Татаристон (Қозон),

---

[1] *Б. Дўстқораев.* Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1998 йил, 3-сон, 146-бет.

Бошқирдистон (Уфа)да нашр этилган газета ва журналлар Туркистон ёшларини жунбишга келтирарди. Чунончи, Ҳамза 1909 йилда отасини ҳажга жўнатиш муносабати билан Наманганда бўлгани ва Жоме масжиди қошидаги мадрасада жадид газеталарини буюк бир ҳавас билан ўқиганини айтган.

Бухоролик руҳонийлар амирликнинг кейинги тақдири масаласида кўп баҳс ва мунозара юритишарди. Ҳатто шу заминда улар икки қанотга ажралиб кетишди. 1910 йилдан 1920 йилга қадар амирликда қозикалон вазифасини бажарган Бурҳониддин эскилик тарафдорлари бўлган гуруҳга, мударрис Мулла Икром эса либерал-демократик қанотга раҳбарлик қилдилар. Муҳаммад Икром ибн Абдусалом номи билан ҳам машҳур бўлган бу зот Ҳамзанинг таржимаи ҳоли орқали илм аҳлига маълум. Ҳамза 1910 йили Бухорога шу мударрис қўлида араб тилини мукаммал ўрганиш учун борган. Мулла Икром Бухоро амирлигидаги кўзга кўринган шахслардан бири бўлиб, руҳонийларнинг консерватив вакилларидан фарқли ўлароқ, амирликдаги нуқсонларни шафқатсиз равишда очиб ташлаган ҳолда амалдорларнинг ўзбошимчаликлари, адолатсизлик рўй берган ҳолатларни кескин фош этган. Ўз дунёқарашларини, теварак-атрофдаги воқеаларга бўлган муносабатини нафақат Бухоро руҳонийлари, ҳатто қушбеги ва амирдан ҳам яширмаган. У «усули савтия» мактабларининг тарафдори бўлиб, эски мактаб ва мадраса таълимидаги нуқсонларни аёвсиз танқид қилган. Шунинг учун ҳам Мулла Икром билан қадимчилар ўртасида кўпинча тўқнашувлар бўлиб турарди. У ўзига хос теран билими, дунёқараши ва мантиқ кучи билан бундай тўқнашувларда ғолиб чиқибгина қолмасдан, балки рақибларини ўз томонига ҳам оғдирган.

Шубҳасиз, Мулла Икромнинг шахси чор амалдорлари эътиборини тортмасдан қолмади. Эски Бухоро полицияси бошлиғи Вильман 1914 йил 14 июн санали рапортида сиёсий агентликка шундай хабар йўллаган эди: «Жорий июн ойининг дастлабки кунларида маҳаллий эшон Шоҳсий (63 ёшга тўлиши муносабати билан) анъанавий тўй (зиёфат) берди. Бу тўй учун амир 15 минг тангани эҳсон қилди. Мазкур тантанада Бухородаги барча олий зотлар билан бирга руҳонийларнинг барча юқори қатламлари ҳам ҳозир бўлдилар. Қозикалон, раис, миршаб, тўпчи боши, мулло-аскар ва бошқ., шу жумладан Мулла Икром ҳам. Эътиборли меҳмонлар жойлашган меҳмонхонада бўлиб ўтган тантана пайтида қарийб барча меҳмонларнинг Мулла Икромча билан тўқнашувлари рўй берди.

Мулла Икромча бу ердаги йиғилишдан фойдаланиб, «усули қадим» тарафдорларини фош этувчи нутқ сўзлади»[1].

Шу сўзлардан кейин полиция бошлиғи Мулла Икром билан «усули қадим» тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган баҳсга эътиборини қаратиб, янги усулнинг афзаллигини исботлагани, эскиликдан юз ўгирган Туркия ва бошқа маърифатли мусулмон мамлакатларининг фақат маърифат орқасида ўз обрў-эътиборлари ва мустақилликларини сақлаб қолганини қайд этган. Яна шу манбанинг айтишича, Мулла Икром ўз нутқида 4 ой мобайнида Яқин Шарқдаги мусулмон мамлакатларида бўлиб, 9 ой давомида Истанбулда мактаб ва маориф тизимини ўрганганини айтган.

Мулла Икромнинг нутқи қозикалонда мунозара қилиш хоҳишини уйғотиб, у ўз мавқеи ва қарашларини тушунтиришга интилди ва «Бухоро юз йиллардан бери яшаб келмоқда, шу вақт орасида эски мактабдан қанчадан-қанча буюк олимлар ва жамоат арбоблари етишиб чиқди ва биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз, шунинг учун ҳам бу мактабни таг-туги билан бузишга ҳеч қандай ҳожат йўқ», деди. Қозикалоннинг бу сўзларини Мулла Икромдан бошқа барча ҳозир бўлганлар маъқуллашди. Аммо Мулла Икром ўзининг охирги сўзида қозикалоннинг бу фикрларига жавобан бундай деди: «Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо булар ўз ҳаётини бутунлай илм-фанга бағишлаган ўн минглаб кишилар орасидан чиққан бахтли инсонлардир. Агар Бухорода бошқача шароит бўлганида бундай олимлар сони мингларга ҳам етган бўларди. Нима учун биз ҳозир Бухоронинг гуллаб-яшнаши ва равнақи учун, Оврўпо очиқдан-очиқ уруш эълон қилган ислом учун ҳукуматдан эски усулни янгиси билан алмаштиришни талаб қилдик? Мен, Икромча, амалдорлар билан руҳонийлар ўртасида ўзимга мадад топмасам, муқаддас иш учун очиқ кураш майдонига кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам тайёрман»[2].

Вильманнинг хабар беришига қараганда, Мулла Икромнинг сўнгги сўзи йиғилганларга кучли таъсир қилгани боис қозикалон ер билан битта бўлиб, агар амир янги усулга ўтишга розилик берса, бу усул тарафдорлари сафига қўшилишга рози эканини тан олган. Мулла Асқар эса Мулла Икромга қўшилишини очиқдан-очиқ тан олиб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда

[1] ЎзР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, 19-варақ.
[2] Ўша манба.

берди. Тантана охирида хатто Мулла Икром келтирган таклифлар асосида, «амирдан янги усулга ўтишга рухсат бериш сўралсин», қарорига келишди.

Аммо мазкур қозикалон бошчилигидаги эскича фикрли руҳонийларнинг янги усулга нисбатан салбий муносабатлари кейинчалик ҳам давом этди. Шунинг учун амирлик ҳудудида очилган «усули савтия» мактаблари ўз фаолиятларини яширин тарзда олиб боришга мажбур бўлганди. Эскича фикрли руҳонийлар гуруҳининг XX аср бошидаги мавқеи, хусусан, Бухоро амирлиги тасарруфида маориф тизимини янгилашга қаратилган ҳар қандай ташаббусни бўғиб келди. Ҳолбуки, ўз олдига катта мақсадларни қўйган жадидчилик ҳаракатининг «бисмилло»си эски йўналишдаги мактабларни янги асосда ислоҳ этиш эди.

Жадидлар, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий ғоявий рақибларининг кескин қаршилигини енгиб, ҳудудда мактаб тизимини услубий жиҳатдан янгилашга, ёш авлоднинг саводли бўлиш ва илм олиш жараёнини тезлаштиришга эришдилар. Шу билан бир қаторда, янгиланиш ҳаракати маориф соҳасидаги ислоҳотлар билан чекланиб қолмай, балки адабиёт, илм-фан, матбуот ва матбаачиликда ҳам бир қатор ютуқлар қўлга киритилди. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат, Садриддин Айний, Саййид Аҳмад Васлий, Ҳожи Муин каби ижодкорларнинг кўпчиликка маълум бўлган асарларини тилга олиш кифоя.

Ўз вақтида Қозонда таҳсил олган зиёлилар, шу жумладан, Аҳмаджон Бектемиров, Шокир Мухторий, Шокир Сулаймон, Мухтор Бакир, қори Абдураҳмон Тожи, Исмоил Обидов, Ғози Юнуслар катта ишларни амалга оширишди. Шокир Сулаймоннинг тўрт қисмдан иборат бўлган «Ислом тарихи» ва Мухтор Бакирнинг (у бир вақтлар Хива хони Исфандиёрхон ҳузурида муаллимлик қилган) «Муфассал Туркистон жуғрофияси» китоблари, Абдураҳмон Тожи (адабий тахаллуси «Тикан»)нинг қатор гўзал шеърларини эслаб ўтиш жоиздир.

Ўзбек жадидчилиги сарчашмалари тўғрисида сўз борганда, яна бир манбани унутмаслик лозим. Бу Туркиядаги ёш усмонлилар ҳаракати ва танзимат адабиётидир. Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган шўро тизими азалий ўзбек-турк илмий, маданий, ижтимоий ва савдо алоқаларини узиш учун тегишли чораларни кўрди. Шунинг учун ҳам бу алоқаларнинг 1917 йилга қадар бўлган тарихи унутилаёзди. Ҳолбуки, ўзбек жадид адабиётининг асосчиларидан бири Фитрат 1909—1913 йилларда

Туркияда бўлган вақтида ёш усмонлилар ҳаракати ва адабиёти таъсирида ёзган дастлабки асарлар жадид адабиётининг дастури ўлароқ хизмат қилган эди. Шубҳасиз, Фитратдан олдин ҳам, кейин ҳам кўплаб ўзбек ёшлари Туркияга бориб таҳсил олишган. Уларнинг аксарияти ўз ватанига қайтгач, жадид мактаби очиб, жадид адабиёти ва театрига пойдевор қўйишда иштирок этишган.

Зеро, Туркия ва Туркистоннинг жадидчилик борасидаги алоқалари бир томонлама бўлмаган. Ўз навбатида ёш усмонлилар ҳам Туркистон ва Шарқий Туркистон (Қашқар)га ўз вакилларини жўнатиб, жадидчилик ғояларини тарқатишга ҳаракат қилишган.

Чингизхон ва Ботуга бағишланган тарихий асарлари билан ўзбек китобхонларига таниш бўлган В. Яннинг кўп бор тилга олинган кундаликларида бу ҳақда муҳим бир маълумот учрайди. Ёзувчи «Катта совет энциклопедияси» учун Чўлпон ҳақида қисқача бир мақола ёзиш мақсадида 1933 йили Москвада яшаб, Шарқ халқлари марказий нашриётида ишлаётган шоир билан учрашган ва унга бир қанча саволлар билан мурожаат этган. Ана шундай саволлардан бирига жавоб берар экан, Чўлпон Андижонда Туркиядан Шарқий Туркистонга ёш усмонлилар ғояларини тарғиб этиш учун кетаётган ва маълум бир вақтга Фарғона водийсида тўхтаган икки турк билан танишганини айтган. Ўша пайтгача Сулаймон Юнус ўғли (Чўлпоннинг отаси) фарзандининг мударрис бўлишини истаган ва шу мақсадда уни тарбия этаётган экан. Лекин жадидчилик ғоялари билан танишган Чўлпон ота орзусига қарши ўлароқ, Тошкентга келиб, жадид ёзувчиси бўлиб етишган. Агар Чўлпоннинг Тошкентга 1914 йилда келганини инобатга олсак, унинг ёш усмонлилар таъсирига берилиши ҳам тахминан шу йилга тўғри келади. Чўлпон тўғрисида хотираларини эълон қилган геодезист олим Ғуломқодир Норхўжаев атоқли шоирнинг Тошкентдаги «Турон» кутубхонасида Туркияда нашр этилган «Сарвати фунун» журналини мунтазам ўқиб борганига гувоҳлик беради.

Ўша кезларда Тошкентдаги қатор мактабларда Туркияда таҳсил кўрган ўзбеклар ёки Туркиядан турли сабаблар билан келиб қолган туркlar сабоқ беришган ва улар ҳам ўз шогирдларини турк жадидчилик ҳаракати таъсирида тарбиялашга интилишган. Шундай кишилардан бири тошкентлик Эсон афанди бўлиб, у Ойбекнинг шаклланишида ижобий рол ўйнаган. Турк-ўзбек алоқалари тарихида 1914 йили рус-турк урушида асир тушган турк зобитлари алоҳида саҳифани ташкил этади.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, маориф ва маданиятнинг жонланиши, истеъдодли зиёлилар авлодининг шаклланишида турк зобитларининг ҳиссаси бор. Маълум бўлишича, улар Туркистонга кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тўрт марта келишган. Тўртинчи гуруҳ Биринчи жаҳон уруши йилларида Кавказортида асир тушган турк зобитларидан ташкил топганди. Шулардан бири Рожи Чақирўз эди. Унинг эсдаликлари жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири Усмон Хўжанинг ўғли Темирхўжа томонидан ёзиб олиниб, «Турк дунёси тарихи» журналининг 1987 йил 1—12- сонларида эълон қилинган. Ушбу хотиралар 1914—1923 йилларда Туркистонда бўлиб ўтган бир қатор муҳим тарихий воқеалар ва шахслар ҳақида янги маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

Хотиралардаги «Тошкент билан танишув» деб номланган фаслнинг баъзи бир лавҳаларини келтирамиз: «...1918 йил январ ойининг бошларида Тошкент вокзалига етиб келдик. Поезддан тушибоқ, икки шеригимизни «Улуғ Туркистон» газетаси идорасига жўнатдик. У вақтларда газета соҳиби **(муҳаррири — Р. Ш.)** Мухтор Бекир биздан бирмунча аввал Тошкентга келган турк зобитларининг манзилларини топишимизга ёрдам берди. Булар Зиёбей (Бойбурт қаймақоми — ижроқўм раиси), тўпчи Ҳайдар Шавқий, юзбоши Ғолиб, юзбоши Шукрий, Сулаймон Сомий, кичик зобит Саид Аҳрорий (асли Туркистоннинг Хўжанд шаҳридан) каби дўстларимиз эдилар.

Биз кўплашиб, улар турган «Ирфон» мактабига йўл олдик. Дўстларимиз билан кўришганимиздан сўнг бизни яқин ўртадаги бир ҳаммомга олиб боришди. Ҳаммом Истанбул ёки Онадўлидаги ҳаммомлардан деярли фарқ қилмас эди. Вагонларда узоқ вақт қилинган саёҳатдан кейин ҳаммом бизни дунёга янгидан келтиргандай бўлди. Дўстларимиз берган янги кийимларни кийиб олдик. Ўсиб кетган соч-соқолимиз ва эски кийимларимиз билан расмга тушмаганимизга ҳанузгача афсусланаман.

Аввал «Изҳор ул-ҳақ» идораси бўлган хонага етти киши жойлашдик. Қолган икки дўстимизга бошқа ер топдик. Йўлда оғир хасталанган Мехметни эса Эски шаҳардаги касалхонага ётқиздик. Мехметбей зотилжам бўлган экан. Касалхонадан сағайиб чиқиши билан йўлимизда давом этмоқчи бўлдик, аммо Ашхобод йўли ёпилгани тўғрисидаги хабар бизни тўхтатди. Шимол томонни генерал Дутов қўшинлари эгаллаган бўлиб, қизиллар билан оқлар ўртасида жанглар давом этмоқда эди.

Шу сабабли Тошкентда очила бошлаган мактабларда маълум муддат ўқитувчилик қилишга қарор қилдик. Бинобарин, Онадўлидан минглаб километр узоқликда жойлашган бу ўлкада ўқитувчилик қилиш пешонамизга ёзилган экан...

Дўстларимиздан Ҳайдар Шавқий Хадра—Кўкча маҳалласидаги 1- «Намуна» мактабида дарс бера бошлади. Ғолиб Шайхонтоҳур—Мерганча маҳалласидаги 6- «Турон» мактабида, юзбоши Шукрий «Мухторият» мактабида ишлаб, «Турон кучи» тўдасига раҳбарлик қила бошлади. Саид Аҳрорий эса Бешёғоч маҳалласидаги 12- «Турон» мактабида ишлар ва «Изчи» тўдасига раҳбар эди. Истанбулда таҳсил кўриб қайтган Абдураҳмонбей Ўрда маҳалласидаги 10- «Ирфон» мактабида ишлар ва «Тараққий» жамиятига раҳбарлик қилар эди.

Мени ҳам 6-«Турон» мактабига юборишди. Ишни мактаб қошида «Турк кучи» гуруҳини ташкил этишдан бошладим. Шундай қилиб, беш-олти синфдан иборат бўлган мактабларда туркистонлик ўқитувчилар билан бирга биз, Онадўлидан келган турк зобитлари ҳам дарс бера бошладик.

Гуруҳимиз ўз сафига ёшларни бирлаштирган жамият сифатида ташкил этилган бўлиб, унда жисмоний тарбия машқлари ва спорт мусобақалари ўтказилар эди. Ҳар бир гуруҳда кичик мусиқа оркестри бўлгани учун биз ҳам ўз ишимизга бир гуруҳ мусиқачиларни жалб этдик. Мен оҳангларни қоғозга туширишни билмаганим учун улар бир неча марш куйини менинг хиргойимдан ёзиб олдилар. Шу тариқа бир қанча ҳарбий маршларнинг ноталари ҳам пайдо бўлди.»[1]

Маълумки, жадидчилик ҳаракати ўз тарихи давомида икки босқични босиб ўтди. 1917 йилдан кейин Туркистон жадидлари большевиклар диктатураси шароитида ишлашга мажбур бўлишган. Коммунистлар эса 1918 йил февралида Туркистон мухториятини қурол кучи билан тугатганларидан кейин мактаб ва маориф тизимига раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олишди. Шундай шароитда жадидлар олдида турган асосий вазифа келажакда фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган сиёсатга қарши курашиш, навқирон авлодда тил, тарих ва маданиятга ҳурмат туйғусини тарбиялаш, миллий урф-одатлар ва санъат турларини сақлаб қолиш ва мустақилликка эришиш ғояларини ёшлар шуурига сингдириш эди.

---

[1] *Рожи Чақирўз*. Туркистонда турк субайлари. (Хотиралар. 1914—1923 йиллар.) «Турк дунёси» журнали, Истанбул, 1987 йил, 4-сон, 40—41-бетлар.

Турк зобитлари ана шундай тарихий вазиятда Туркистонга келиб, ўзбек биродарларига ёрдам бера бошладилар. Яна Рожи Чақирўз хотираларига мурожаат этайлик: «Биз Тошкентга келганимизда бу ерда жадидчилик ҳаракати бошланиб кетган ва шаҳарнинг ҳар тарафига ёйилган эди. Баъзи ерларда эса рус-тузем мактаблари очилиб **(бундай мактаблар 1917 йилгача очилган – Р. Ш.)**, ерли аҳоли ўртасида рус маданияти уруғларини сочиш ҳаракати мавжуд эди. Бунга қарши қримлик Исмоил Ғаспирали йўлини тутган бир гуруҳ туркистонлик зиёлилар янги усулдаги мактабларни очаётган эдилар **(бундай мактаблар аввалроқ ҳам очилган – Р. Ш.)**. Жадидчилик ҳаракати бошида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Усмонхўжа ва Мунавварқори Абдурашидхонов каби зиёлилар турар эдилар. Биз келган вақтда (1918 йил) бундай бошланғич, ўрта мактабларнинг сони етмиш иккига етган эди. Бирин-кетин очилаётган мактабларга ўқитувчи топиш қийин иш эди. Ҳаттоки, рус лицейларининг охирги синфларида ўқиётган туркистонлик ўқувчилардан бир қисми ҳам бу мактабларда дарс бериш учун жалб этила бошланди. Бундан ташқари, ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уч ва олти ойлик «ўқитувчиларни тайёрлаш курслари» ҳам очилди.

Мен муаллимлик қилаётган «Турон» мактабида рус тили фанидан бир чех киши дарс берарди. У вақтда мен «Турк кучи» гуруҳини ташкил этиш билан машғул эдим. Мусулмон бўлмагани учун фаолиятимни бу чехнинг олдида олиб боришим баъзи бир мураккабликларни туғдирди. Бу ҳақда мактаб директори Мажид Қодирийга айтишга мажбур бўлдим. Унга: «Бу ерда ё у қолиши керак ёки мен», дедим. Шундан кейин уни бошқа мактабга юбордилар ва ўрнига Раънохоним деган ёш туркистонлик қизни ишга олдилар. Раънохоним бу вақтда рус лицейининг битирувчи синфида ўқир эди».

Таниқли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг таржимаи ҳолига доир мақолалардан шу нарса маълум бўладики, турк зобитлари нафақат Тошкентда, айни пайтда Қўқонда ва, эҳтимол, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларида ҳам маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланишган. Тўғри, улар фаолиятида туркчилик асосларини тарғиб этиш тамойили етакчи ролни ўйнаган. Аммо шу билан бирга, ўша пайтда турк зобитлари қўлида тарбия кўрган ёшлар орасидан ўз халқига астойдил хизмат қилган Ойбек, Миркарим Осим, Абдулла Қаҳҳор каби илғор зиёлилар етишиб чиқишган.

Турк зобитлари хизмат қилган мактабларда билим беришдан ташқари, «Турк кучи» сингари тўдалар ташкил этилиб, унинг аъзолари ҳарбий-ватанпарварлик машқлари, спорт мусобақалари, мусиқа ва театр кечаларини ташкил этиш билан ҳам шуғулланишган. Драма тўгараги қатнашчилари ижросида кичик-кичик саҳна асарлари ўйналиб, ўз даврининг маданий ҳаётига таъсир ўтказилган. Тўдалар қошидаги оркестрлар эса турли сиёсий ва маданий тадбирларнинг юксак савияда ўтишига хизмат қиларди.

Собиқ турк зобити хотираларида Ҳамзанинг театрчилик фаолияти билан боғлиқ мароқли фикрлар ҳам учрайдики, улар илмий доираларга маълум бўлмагани учун кўчирма келтиришда давом этамиз: «Фарғона водийсида Мусажон ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ташкил этилган мусиқали театр труппаси бизнинг «Турк кучи» тўдаси билан бирлашиш истагини билдирди. Биз ҳам бунга рози бўлдик. Бу вақтда труппа Тошкентга келиб, ёзувчи Ҳамза Ҳакимзоданинг «Лошман фожиаси» пьесасини қўяётган эди. Унда чор Русиясининг Биринчи жаҳон уруши даврида туркистонликларга ўтказган зулми ҳақида ҳикоя қилинарди. Руслар қозоқ, қирғиз, ўзбек ва туркманларни фронт орқасида хизмат қилиш учун мажбурий равишда мардикорликка олиш ишларини бошлаб юборадилар. Ерли аҳоли бунга қарши чиққач, аскарлар қурол ишлатадилар. Натижада, 1916 йили Туркистонда умумхалқ қўзғолони бошланади. Асарда ана шу қонли воқеалар ҳақида ҳикоя қилинган эди.

Ҳамза Ҳакимзода раҳбарлик қилган ушбу сайёр труппа эркак санъаткорларининг аксарияти ўзбеклар эди. Улар орасида биргина татар аёл бор эди. Бизнинг тўдамиз билан бирлашганидан кейин труппага Фотима туташ деган яна бир татар қизи келиб қўшилди. «Туташ» сўзи татарчада «эрга тегмаган қиз, бокира» деган маънони билдиради. Ўзбеклар у вақтларда қизларининг театрга кириб ишлашларига рухсат бермас эдилар. Шунинг учун ҳам театрнинг аёл санъаткорларга бўлган эҳтиёжи татар, арман ва яҳудий хонимларни саҳнага жалб этиш йўли билан қондирилар эди.

Гуруҳларимизнинг бирлашиши тантанали бир маросимда амалга оширилди. Ҳамзанинг театр труппаси мусиқа садолари остида Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидан, бизнинг «Турон кучи» гуруҳимиз эса махсус тикилган либосларда ва оркестр садолари остида Эски шаҳардан йўлга чиқдик. Бир оздан кейин гуруҳлар Ўрда оғзи деган ерда учрашиб, биргаликда «Турон» мактабига томон йўл олдилар. Театрлаштирилган

юриш давомида ҳар икки гуруҳ мусиқачилари «Эски дўст» (аслида олмонларнинг «Alte Kamarat») номли маршини чалиб бордилар. «Турон» мактаби ҳовлисида Мухиддинқори **(сўз Қори Еқубов ҳақида бормоқда — Р. Ш.)** томонидан мавлуд ўқилди ва дастурхонларга ош тортилди.

Ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодага мактабдаги бўш хоналардан бири ажратиб берилди. У ҳар сафар Тошкентга келганида шу ерда истиқомат қиладиган бўлди. Бирлашган театр труппасига ҳам Ҳамзанинг ўзи раҳбарлик қила бошлади».

Бир қарашда бу хотираларнинг жадидчилик ҳаракати сарчашмаларига алоқаси йўқдек кўринади. Аммо аср бошида ўзбек-турк маданий алоқалари шунга яқин манзаралардан иборат бўлган бўлиши, дастлабки ўзбек театрининг очилиши ё газетасининг чоп этилиши маросими ҳам шундай тантанавор кечганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бундан ташқари, ҳар ҳолда ўзбек ёшларининг, Фитрат сингари, Туркияга «қип-қизил мусулмон фарзанди» сифатида бориб, сўнг «жадид» бўлиб қайтиши ўзбек жадидчилик ҳаракатининг оёққа туришида «Туркия омили» ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлганини кўрсатади. Адабиётшунос олимларнинг Чўлпон ижодига Яҳё Камол, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Амин сингари турк шоирларининг таъсир кўрсатгани, ҳатто 20-йилларнинг бошларида шеъриятга кириб келган Ойбек ижоди ҳам бу таъсирдан четда шаклланмагани ҳам бу омилни жиддий ўрганиш лозимлигидан дарак беради.

1920 йилда Бокуда нашр этилган «Фуқаро фуюзато» журналида эълон қилинган «Туркистонда матбуот» мақоласида Чўлпон маҳаллий матбуот фаолияти, унинг халқ ҳаёти ва сиёсий воқеликда тутган ўрнига шундай баҳо берган эди: «Эски вақтларда: «Матбуот еттинчи давлатдир» дерлар эди. Бу сўз, бу даъво энди-да аҳамиятини йитирмабдир. Бу кундада матбуотнинг аҳамияти буюқдир. Хусусан, Шарқ халқи бу кун матбуотнинг аҳамиятини тушунмишдир. Буюк инқилоб оламининг кетишидан бехабар ётган шарқликларни уйғотмиш, қонсиз томирларига қон, «яшамак учун мубораза эдажак» муқаддас қон савк этмишдир. Қамоқда матбуотни ажнабийларга — хорижликларга махсус бир «шай» билан шарқлилар букун уни излар, топар, унинг устида мулоҳаза юритарлар. Оламнинг тугул, ҳатто шаҳарнинг ҳаётига-да кўзининг ичи билан боққан кўйли, қандли бу кун кўйнинг ташқарисида, йироқларда тантанали, муборазали ва ўзига ҳам тааллуқли бўлган ҳаётни билмоқ ва ўрганмоқ истаб таъқиб этадилар».

Чўлпоннинг мазкур мақоласи билан бир қаторда «Шарқ исёни» шеърининг ҳам Озарбайжон матбуотида эълон қилиниши 1920 йилнинг сентябр ойи бошларида Бокуда бўлиб ўтган Шарқ халқларининг тарихий қурултойи билан боғлиқдир. Маълумки, Чўлпон ҳам бу қурултойда Туркистондан борган бир гуруҳ вакиллар қаторида қатнашган эди. Шу пайтгача ўзбек журналистикаси тарихи ҳақида Абдулла Авлонийнинг «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 295-сон) ҳамда Зиё Саиднинг 1927 йилда босилиб чиққан «Ўзбек вақтли матбуотига доир материаллар» китоби маълум эди. Айниқса, кейинги рисола большевистик мафкура руҳида бирёқлама ёзилган бўлишига қарамай, ўзбек вақтли матбуоти тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Чўлпоннинг «Туркистонда матбуот» мақоласи эса ёзилиш санасига кўра бу мавзудаги дастлабки иш бўлиши билан бирга, ўзбек вақтли матбуоти тарихида нашр этилган газета ва журналларнинг ўз даврида миллатимизга қай даражада хизмат қилганини шўро ҳокимияти шароитида ҳаққоний ва холисона баҳолаган иш сифатида қимматлидир.

Тошкент ва Бухорода бу вақтга келиб, мусулмон матбаа (босмахона)лари ҳам фаолият кўрсата бошлайди. Тошкентлик бойлардан Ғулом Ҳасан Орифжоновнинг босмахонасида бир қатор форс ва ўзбек тилларидаги асарлар литография усулида чоп этила бошланди. Тошкентдаги Борсов ва Бухородаги Ливнин матбаалари тарих ва адабиётга оид бир қатор асарларни, жумладан, Алишер Навоийнинг «Ҳамса» асарини, Аҳмад Яссавийнинг «Девон»ини, «Або Муслим ривоятлари», «Темурнома», «Шоҳнома» каби асарларни чоп этди. Тошкентда янги асарларни нашр этиш мақсадида «Туркистон» нашриёт ширкати ҳам ташкил этилди.

Кўриб ўтганимиздек, XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида Туркистон анча оғир ва зиддиятли, аммо шу билан бирга умидбахш босқични бошдан кечирди. Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал каби ҳудудларда вужудга келган янгиланиш ҳаракати кескин мафкуравий кураш долғали кечди. Бу жараёнда иштирок этган ҳар бир мўътабар сиймо ҳаёти умуминсоний қадриятлар, ўз халқи манфаатлари учун онгли равишда олиб борилган курашдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг сўнгги йилларида Туркистонда майдонга келган тарихий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий вазият бу ҳудудда яшовчи халқлар ҳаётини тубдан ўзгартириш, ўлканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида исло-

ҳотлар ўтказишни тақозо этди. Халқнинг илғор қисми бўлган зиёлилар бу тарихий заруратни ўз вақтида тушуниб етишди. Улар дунёқарашининг шаклланиши, мамлакатни қайси бир йўналишда олға етаклаш лозимлигини тушунишлари учун, биринчи навбатда, Исмоил Ғаспиралининг Боқчасаройда чоп этган «Таржимон» газетаси, шунингдек, Татаристон, Озарбайжон, Миср, Ҳиндистон сингари ўлка ва мамлакатлардан келтирилган даврий нашрлар катта рол ўйнади. Иккинчидан, татар маърифатпарварларининг Туркистонга келиб, ўзбек ҳамкасблари билан ёнма-ён туриб, усули жадид мактабларини очишлари, учинчидан, истеъдодли ёшларнинг хорижга, биринчи навбатда, Туркияга ўқишга юборилиши янгича фикрли шахсларнинг вужудга келишига тегишли шарт-шароитлар тайёрлади. Тўртинчидан, Туркистонда миллий матбуотнинг майдонга келиши, жадид ёзувчилари қаламига мансуб асарларнинг пайдо бўлиши жадидчилик ғояларининг кенг халқ оммаси орасига кириб боришига шарт-шароитлар яратди. Ниҳоят, бешинчидан, рус, татар, озарбайжон театрлари таъсирида миллий ўзбек театри туғилиб, бу ғояларни бевосита саҳна орқали халққа етказиш имкони туғилди. Ана шу тилга олинган ҳолат Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи омиллар бўлиб қолди.

ИСТИҚЛОЛ САРЧАШМАЛАРИ

Туркистон тарихида қонга бўялган саҳифалар кўп бўлгани сабабли миллий озодлик ҳаракати деганимизда, кўз олдимизга, энг аввало, қуролли тўқнашувлар, исёнлар ва бу борадаги беҳисоб қурбонлар келади. Дарҳақиқат, бир томондан, жадид зиёлилари маориф, адабиёт ва санъат ҳамда бошқа соҳаларда ислоҳотларни амалга ошириб, янги мустақил ва миллий давлат асосларини барпо этиш йўлида фаолият олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан, маҳаллий аҳоли мустабид тузумга қарши норозилик чиқишларини асло тўхтатмади. Бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган бу икки жараён Россия учун жиддий хавф туғдира бошлади. Шу сабабли маҳаллий халқнинг эрксеварлик интилишларига барҳам бериш учун катта кучлар сафарбар этилди.

Тинимсиз кураш йўлини босиб ўтган жадидчилик ҳаракати тарихида 1905 ва 1917 йилларда Россияда юз берган тўнтаришлар чуқур из қолдириб, жадидлар унинг тажрибасидан фойдаланишга уриндилар. 1917 йил Феврал ва Октябр воқеалари натижасида эса Туркистон ўлкасида миллий мухтор жумҳуриятлар барпо этиш учун замин яратилди. Аммо унгача аҳолининг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўплаб норозилик чиқишлари бўлиб ўтган эдики, улардан энг йириклари юқорида тилга олганимиз 1898 йилги Дукчи эшон раҳбарлигидаги ва 1916 йилги халқ қўзғолонларидир.

Тарихда «Дукчи эшон қўзғолони» деб ном олган халқ озодлик ҳаракати 1898 йил 18 май куни эрта тонгда бошланган эди. Андижон шаҳри ва унинг атрофида яшовчи аҳоли чор маъмурлари зулмига чидай олмай, мавжуд тузумга қарши бош кўтардилар. Кўчага чиққан икки мингга яқин исёнчига қарши қуролли қўшин ташланди. Қуролсиз одамлар мардонавор қаршилик кўрсатиб, йигирмага яқин аскарни ер тишлатишди.

Исён раҳбари Дукчи эшон халқ орасида Муҳаммад халфа ва Шайх Муҳаммадали номлари билан ҳам машҳур эди. У эллик икки ёшда бўлиб, қишлоқда шайхлик қиларди.

Шоҳидонда туғилиб ўсган Дукчи эшон Бухорода таҳсил олган. Сўнгра Андижон яқинидаги Мингтепа қишлоғи (кейинчалик Шермуҳаммад қўрбоши бошчилигидаги миллий озодлик ҳаракатида марказий ўринлардан бирини эгаллаган қишлоқ)да имомлик қилган. Одесса-Истанбул йўли орқали ҳажга бориб, у ерда икки йилга яқин қолиб кетган. Ниҳоят, Ҳиндистон орқали Туркистонга қайтиб келган.

Ўзининг диний ва дунёвий илми ҳамда руҳий таъсир кўрсатиш хусусиятлари билан оддий халқнинг ҳурмат-эътиборини қозонган Дукчи эшон шахсида одамлар ўз нажоткорларини кўришганди. Аммо ўз-ўзидан бошланган халқ ҳаракатининг фожиали якун топиши аниқ эди. Дукчи эшоннинг фикрича, бу ҳаракатга бутун Туркистон аҳолиси якдиллик билан келиб қўшилган тақдирдагина натижа самарали бўлиши кутиларди. Афсуски, бунинг учун халқ етарли даражада етилмаган эди.

Бундай умумхалқ ҳаракати 1916 йилга келиб амалга ошди ва бутун Туркистон бўйлаб ёйилди. Унинг келиб чиқишига Николай Иккинчининг Фармонига кўра Биринчи жаҳон уруши фронтлари ортида хизмат қилиш учун Туркистондан 250 минг киши жалб этилиши кераклиги сабаб бўлди. Бу чор-ночор кун кечираётган маҳаллий аҳолининг сабр косасини тўлдириб юборди. Чунки бунгача ҳам Туркистондаги рус амалдорларининг зулми ва порахўрликлари авжига чиққанди. Масалан, Хива хонлигидан олинган солиқ 553 минг рублни ташкил этган бўлса, ҳарбий солиқ сифатида 20 миллион рубл тўпланган эди. Туркистон генерал-губернатори Куропаткин эса ўзи учун «ҳадя» сифатида 2 миллион 400 минг рублни ўзлаштирган эди[1].

4 июл куни Хўжанд шаҳрида бошланган халқ норозилик чиқишлари, кўп ўтмай, Самарқанд, Фарғона, Сирдарё, Еттисув (Семиреченск) вилоятларига, яна бир оздан кейин шимолдаги қозоқ яйловларига, ниҳоят бутун Туркистонга ёйилиб, умумхалқ исёнига айланди. Унда ўн бир миллионга яқин киши қатнашган деган тахминлар мавжуд. Лекин бу сафар ҳам марказлашган раҳбарлик йўқлиги сабабли жанглар маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб қолаверди. Қўзғолонга турли жойларда ўзбеклардан Назирхўжа Абдулло, қозоқлардан Абдуғаффор, туркманлардан Жунайидхон (унинг етак-

[1] *Абдуқодир Инон.* Туркистонда 1916 йил исёни. «Турк маданияти» журнали, Истанбул, 1953, 12-сон, 25-бет.

чилигидаги ҳаракат кейинги йилларда ҳам давом этди), қирғизлардан Шабдан Жонтой каби мард йигитлар бошчилик қилдилар. Исён ўша йилнинг декабр ойида шафқатсизларча бостирилади, аммо шимолдаги кичик гуруҳлар курашни 1917 йилнинг июлига қадар давом эттирдилар. Мағлубиятдан сўнг исёнчиларнинг катта қисми — тахминан 100—200 минг киши Хитой чегарасидан Шарқий Туркистонга ўтиб кетди.

Шундай қилиб, халқнинг бу галги уриниши ҳам муваффақиятсизликка учради. Юзлаб оилалар мотам ичида қолиб, минглаб кишилар ватанни тарк этишга мажбур бўлишди. Аммо бундан халқ норозилик ҳаракатлари умуман бесамар ўтди, дея хулоса чиқариш тўғри эмас. Чунки Дукчи эшон исёни ҳам, 1916 йилги умумхалқ қўзғолони ҳам, шу вақт ичида рўй берган бошқа воқеалар ҳам маҳаллий аҳолининг норозилиги кундан-кунга ортиб бораётганидан далолат берар, Туркистон ва унга яқин бўлган ҳудудларда миллий мухторият ҳукуматларининг барпо этилишига замин яратмоқда эди.

Қўзғолоннинг чор ҳукумати томонидан қонга ботирилиши, мустамлакачиларнинг ўлка маънавий бойликларини оёқости қилиб, иқтисодий бойликларини шафқатсиз равишда талон-тарож қилишлари жадидчилик ҳаракатининг буюк раҳнамолари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий кабиларнинг кўзини очди. Улар ҳали онгги етилмаган, қора халқни замонавий ҳарбий техника билан қуролланган ёвуз мустамлакачиларга қарши курашга оёқлантириш мумкин эмаслигини, биринчи навбатда халқнинг онггини ёритиш зарурлигини тушуниб етишди. Шу маънода XIX аср охири XX аср бошларида жамиятнинг энг илғор фикрли қатламлари қарашларини юқори кўтарган миллий уйғониш муайян мафкура сифатида дастлабки даврда маърифатчиликда ўз аксини топди. Миллий уйғониш даври мутафаккирлари ўзбек халқини ҳам ривож топган халқлар билан тенг кўришни истадилар ва бу истакни амалга оширишнинг асосий йўли сифатида мактаб ҳамда мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-ғайратларини, билим ва истеъдодларини сафарбар қилишди. Бу масалани ҳал қилишда матбуотга, театр саҳнасига катта минбар сифатида мурожаат қилинди.

Зеро, 1917 йил ноябр ойи бошларида Идил-Уралда Бошқирдистон Мухторияти расман эълон қилинади. 79.560

квадрат километр майдонда яшовчи маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланган бу Мухторият ўз миллий ҳукуматини тузади. Юнус Беков ҳукумат раиси, Аҳмад Заки Валидий Тўғон Ички ва ҳарбий ишлар нозири этиб сайланади. Фақат биргаликда олиб борилган ҳаракат самара бера олишини тушунган ҳукумат аъзолари инқилобий жараёнлар давом этаётган ўлкалар билан яқин алоқада бўлишга ҳаракат қилади. Оренбург, Тошкент, Қўқон ва Самарқанд зиёлилари билан аввалги муносабатларни давом эттиришади. Бошқирдистон Миллий Мухтор ҳукуматининг Таъсис мажлиси Карвон Саройда бўлиб ўтади.

Бошқирдистон Мухторияти эълон қилингач, Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Қўқон зиёлилари 1917 йил 26 ноябрда Туркистон ўлкасининг Фавқулодда IV қурултойига тўпланишади. Қурултой ўтказилишидан асосий мақсад — Туркистон ўлкасининг келажагини ҳал этиш эди. Анжуманда шаҳар ва қишлоқлардан келган юздан ортиқ вакил иштирок этди. Тошкент, Андижон, Наманган, Хўжанд шаҳарларида қурултой муносабати билан байрам намойишлари бўлиб ўтди.

Қўқон қурултойи икки кун давом этиб, ниҳоят 28 ноябр куни сабрсизлик билан кутилган қарор қабул қилинди. Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятини ўз ичига қамраб олиб, маркази Қўқон шаҳри бўлган Туркистон Миллий Мухторияти эълон қилинди. Етмиш тўрт кишидан иборат бўлган Халқ Шўроси аъзолари сайланди. Улардан 56 нафари туркий миллат вакили, 17 нафари рус, бир нафари яҳудий эди.

Қурултой қарорининг 1-моддасида шундай сатрлар бор эди: «...Туркистон ўлкасининг Фавқулодда Қурултойи Русия инқилоби асосларига таянган ҳолда ўлка халқлари ўй ва истакларини ифода этиб, Туркистонни демократик, Русия Федератив Жумҳуриятининг Мухтор бир аъзоси ва бўлаги деб эълон қилади. Барча ташкилий масалаларни ҳал этиш бир оздан кейин бўлиб ўтадиган Таъсис мажлиси зиммасига юкланади. Қурултой Туркистонда яшаётган майда миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилинади, деб тантанали равишда эълон қилади»[1].

---

[1] *Али Бодомчи.* 1917—1934. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати ва Анвар Пошшо. 1-жилд. *Истанбул*, 1975, 160-бет.

Қўқон Миллий Мухториятининг Вақтли ҳукумати таркибидан қуйидаги фаоллар ўрин олган эди: Маҳмуджон Тинишбой (муҳандис, Русия Давлат Думасининг собиқ аъзоси) — ҳукумат раиси ва ички ишлар нозири; Мустафо Чўқай (ҳуқуқшунос) — Туркистон Халқ Шўроси раиси ва ташқи ишлар нозири; Убайдулла Хўжа (ҳуқуқшунос) — ҳарбий ишлар нозири; Исломбек Шоаҳмедов — молия нозири; Носирхон тўра (Наманган уламоларидан) — маориф нозири; Соломон Херцфельд (адвокат) — яҳудийлар жамоаси вакили. Аммо Таъсис мажлиси йиғилмай туриб, Маҳмуджон Тинишбой истеъфога чиқади ва унинг ўрнига Мустафо Чўқай ҳукумат раиси этиб тайинланади.

Қўқонда Туркистон Миллий Мухториятининг эълон қилиниши маҳаллий халқ томонидан катта кўтаринкилик ва мамнуният билан кутиб олинади. Тошкент ва Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларида кўп минг кишилик намойишлар бўлиб ўтди. Тошкентда Мунавварқори раҳбарлигида ўтказилган халқ намойиши айни авжига чиққан вақтда рус ва арман дошноқ қўшинларининг ҳужумига учраб, ёвузларча бостирилди.

Муваққат ҳукумат ўз фаолиятининг бошиданоқ қўшни ўлкалар билан яқин муносабат ўрнатишга, турли соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлаш учун билим юртлари очишга, маҳаллий матбуот фаолиятини жадаллаштириш каби масалаларга алоҳида аҳамият берди. Оз сонли бўлса-да, мудофаа кудратини ошириб, милиция отрядларини ташкил этди. Мухторият мудофаасига, хатто собиқ шўро тарихчилари томонидан «босмачилар» деб ном олган гуруҳлар ҳам жалб этилди. Қўқонда Эргаш қўрбоши, Марғилонда Муҳаммадаминбек қўрбоши Миршаб қўшинлари қўмондони ва полиция бошлиғи лавозимларига тайинланади. Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларида ҳам шу каби қуролланган гуруҳлардан миллий қўшиннинг асосий бўғини сифатида кенг фойдаланилди.

Муваққат ҳукумат аъзолари бўлган Мустафо Чўқай, Маҳмуджон Тинишбой, Абдураҳмон Ўрозовлар жадидчилик ҳаракатида аввалдан фаол иштирок этиб келаётган қозоқ зиёлиларидан эдилар. 1905 йил инқилобидан кейин Маҳмуджон Тинишбой Русия Давлат Думасига аъзо қилиб сайланган, аммо бир оз вақтдан кейин истеъфога чиқишга мажбур бўлган. Шундан кейин бир гуруҳ қозоқ зиёлилари бирлашиб, «Алаш фирқаси» яширин жамиятини ташкил этишади. Унинг аъзолари тарихда «алашчилар» номини олган. Қўқон

Мухториятининг Муваққат ҳукумати таркибига кирган қозоқ зиёлилари айнан шу «алашчилар»дан эди.

Бу яширин ташкилот фаолияти 1917 йил феврал тўнтаришига қадар давом этади. А.Ф.Керенский Россияда Муваққат ҳукумат тузганидан кейин «Алаш фирқаси» очиқ фаолиятга ўтади. Ҳатто, 21—26 июл кунлари Оренбург шаҳрида Қозоқ қурултойи бўлиб ўтади ва унда «Алаш фирқаси»нинг ташкил бўлгани расмий равишда эълон қилиниб, унинг ижроия органлари сайланади. Қурултой ишида Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг етакчиларидан Мунавварқори Абдурашидхонов ва Қўқон Мухторияти ҳукуматининг аъзоси бўлган бир гуруҳ қозоқ зиёлилари иштирок этишади. Қурултойнинг биринчи куниёқ кўпчиликнинг иродасини акс эттирган ушбу қарор қабул қилинади:

«1. Русиядан Туркистонга аҳоли кўчириш жараёни дарҳол тўхтатилиши керак.

2. Маҳаллий аҳолидан тортиб олиниб, кўчманчиларга тарқатилган ерлар ўз эгаларига қайтарилиши лозим.

3. Жаҳон уруши фронтлари ортида ишлаш учун (Николай II нинг 1916 йил 25 июнь Фармонига биноан) мардикор қилиб олиб кетилган Туркистон аҳолиси дарҳол ватанига қайтарилиши керак.

4. 1916 йилги умумхалқ исёнида иштирок этгани учун маҳбус этилган кишилар дарҳол озод этилиши керак».

1917 йил 5—13 декабр кунлари Оренбургда «Алаш фирқаси»нинг III қурултойи бўлиб ўтади. Мазкур қурултойда 1917 йилнинг 13 декабрида пойтахти Семипалатинск шаҳри бўлган Алаш Ўрда Мухторияти эълон қилинади ва Алихон Букейхон раислигида миллий ҳукумат сайланади. Тез орада бу ҳукумат 27 минг кишилик миллий қўшин ва ҳуқуқтартибот органларини ташкил этишга муваффақ бўлади. Шу тариқа, 1917 йилнинг охирига келиб Бошқирдистон, Туркистон (Қўқон) ва Алаш Ўрда Миллий Мухториятлари эълон қилинади. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги эса, ҳали бу жараёнлардан четда турарди.

Русиянинг янги ҳукумати бу ҳаракатнинг ёйилишига йўл бермаслик мақсадида маълум тадбирларни амалга оширишга киришди. 1918 йил 18 январда Қизил армия қўшинлари оқ гвардиячи генерал Дутов қўлидан Оренбург шаҳрини тортиб олишга муваффақ бўлишди. Тошкент билан Москва ўртасидаги темир йўл алоқаси тикланди. Бу йўл орқали Тошкентга катта миқдорда қурол-аслаҳа ва ўқ-дори келтирилди. Оренбург шаҳрининг ишғол қилиниши нати-

жасида Бошқирдистон ва Алаш Ўрда ҳукуматлари учун стратегик аҳамиятга эга бўлган марказ қўлдан бой берилди. Эндиликда Қизил армия қисмларининг диққат-эътибори Қўқон шаҳрига қаратилган эди. Режа бўйича, ҳарбий комиссар Г.Перфильев қўмондонлиги остидаги кўп сонли қўшин, арман дошноқларидан тузилган милиция отрядлари, австриялик ва можор асирларидан иборат бўлган ҳарбий бўлинмалар бу ҳаракатда иштирок этиши керак эди.

Вазиятнинг жиддийлашганини кўрган Миллий Мухторият раҳбарлари ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиш юзасидан музокаралар олиб боришади. Туркистон ва Алаш Ўрда Мухторият ҳукуматларининг кўп сонли қўшинларини бирлаштириш ҳақидаги масала Ясси шаҳрида бўлиб ўтган йиғилишда муҳокама қилинса-да, аммо ундан натижа чиқмади.

12 февралда Қўқонга шиддатли ҳужум бошланди. Шаҳар ўраб олиниб, тўрт тарафдан тўпга тутилди, уйлар, омборлар, дўконлар ёқиб юборилди. Миллий қўшин қўмондони Эргаш қўрбоши шаҳарни қаҳрамонларча ҳимоя қилди. Тенг бўлмаган жангларда ҳалок бўлгач, ўрнини дўсти ва сафдоши Катта Эргаш эгаллади. Бироқ у ҳам ҳар томонлама устун турган душманга бас кела олмай, шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Натижада, 15 февраль куни Қўқон душман томонидан забт этилди. Алқисса, олтмиш тўрт кун умр кўрган Туркистон Миллий Мухторият ҳукумати барбод бўлди. Аммо Ҳуррият ва Истиқлол истаги, шаҳидлар қони маҳаллий аҳоли юрагидаги муқаддас туйғуларни жумбишга келтирган эди.

1918 йил 15 февралда Қизил армия кучлари ҳарбий ҳаракатларининг иккинчи – Марғилон йўналишидаги босқичи бошланди. Туркистон Мухторияти маркази Қўқон конга ботирилгач, навбат Фарғона водийсидаги иккинчи йирик шаҳар – Марғилонга келди. Муҳаммадаминбек бошчилигидаги йигитлардан иборат бўлган миллий қўшин шаҳарни бир неча кун давомида қаҳрамонона ҳимоя қилди. Ҳатто 20 февраль куни бўлиб ўтган қақшатқич жанглар натижасида миллий қўшин душманни шаҳардан бутунлай қувиб чиқаришга муваффақ бўлди ва ҳокимиятни ўз қўлига олди.

23 февралда «Туркистон Мухторияти Баённомаси» ўзбек ва рус тилларида эълон қилинади. Қўқон Мухторияти тормор этилган кунларда янги Мухториятнинг эълон қилиниши маҳаллий аҳоли қалбида яна умид чироғини ёқади. Аммо бу қувонч ҳам узоққа чўзилмайди. Эртаси куни генерал

Осипов қўмондонлиги остида Тошкентдан етиб келган кўп сонли ва яхши қуролланган қўшин мудофаачиларни мағлубиятга учратиб, шаҳарни ишғол этади. Қўқонда бўлгани каби, Марғилонда ҳам миллий озодлик ҳаракати беаёв бостирилади. Бу қирғинлар Алаш Ўрда ва Бошқирдистон ҳукуматлари фаолиятига ҳам қаттиқ зарба бўлиб тушди. Оқибатда, 1920 йилнинг ёзига келиб, ҳар икки ҳукуматнинг тугатилиши маълум бўлиб қолади. Ҳукумат аъзоларидан бир гуруҳи сиёсий ташкилот тузиб, яширин фаолият йўлига ўтиш керак, деган хулосага келади. Чунки фақат шу йўл билангина бошланган жараённи давом эттириш мумкин эди. Ушбу гуруҳ бошида Бошқирдистон Мухторият ҳукумати раиси (собиқ ички ишлар ва ҳарбий ишлар нозири) Аҳмад Заки Валидий Тўғон турарди. Шундан бир оз аввал, апрел ойида, Карвон-Сарой шаҳрида Тўғон раислигида бўлиб ўтган махсус йиғилишда ушбу масала муҳокама қилиниб, Туркистон ўлкасидаги ҳамфикрлар билан алоқа боғлаш учун 14 кишидан иборат бўлган ҳайъат тузилган эди. Айнан шу масала юзасидан Тўғон Шарқ халқлари қурултойи бўлаётган вақтда (1920 йил) Бокуга боради ва у ердан тўғри Туркистонга йўл олади. Қирқ беш кун давом этган сафардан кейин у Қўнғирот шаҳрига келади. 1919 йилнинг декабрида ҳукумат тепасига «Ёш хиваликлар» келган бўлсалар-да, Хиванинг ҳақиқий ҳокими «босмачилар» раҳбари Жунайидхон эди. Куч ўз томонида бўлгани учун у янги ҳукуматни тан олмаган эди. Заки Валидий Хивага келгач, Жунайидхон ва «Ёш хиваликлар» ҳукумати раиси Паҳлавон Ниёз ҳожи ўртасида туриб, музокаралар учун замин яратади. Бир неча учрашувдан кейин ҳар икки томон ҳамкорликда ҳаракат олиб боришга розилик билдиради. Ҳатто Жунайидхонга ҳукумат томонидан бир нечта тўп ва маълум миқдорда ўқ-дори беришга ваъда қилинади. Энг асосийси, икки томон ҳам тузилаётган яширин ташкилот фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга рози эди.

Тўғон Хивадан тўғри Бухорога келади. Бу вақтда Бухоро амирлиги қулаб, Миллий Муваққат ҳукумат тузилганига атиги бир неча ой бўлганди. Аввалдан режалаштирилганидек, 1920 йил декабр ойида Тўғон бир гуруҳ дўстлари билан учрашади. Аммо Бухородаги сиёсий аҳволнинг мураккаблиги туфайли яширин ташкилот тузиш анча узоққа чўзилади. Ниҳоят, Бухоро жумҳурияти раиси Мирза Абдуқодир Муҳиддиновнинг уйида турли ҳудудлардан келган бир гуруҳ зиёлилар иштирокида йиғилиш бўлади. Йиғилиш яширин

ташкилот барпо этиш масаласига бағишланган бўлиб, кескин мунозаралар билан ўтди.

Заки Валидий Тўғон «Хотиралар»ида бу ҳақда шундай деб ёзади: «...Муштарак бир раҳбар ҳайъатини тузиш қийин бўлди. Бунга сабаб, бухоролик ва тошкентлик иштирокчилар ўртасида мавжуд бўлган рақобат ва ҳар икки гуруҳнинг қозоқларга нисбатан ишончсизлиги эди. Шунинг учун умумий қўмитага раис сайлаш масаласи ҳам ҳал бўлмаётган эди. Бир тарафдан Абдуқодир Муҳиддинов, иккинчи томондан Файзулла Хўжаев гуруҳлари бошқа бирининг умумий қўмита раиси лавозимида кўришни истамасди. Биз, бошқирдлар, бу лавозимга тошкентлик Мунаввархори сайланиши тарафдори эдик. Аммо бухороликлар бу таклифни қабул қилишни истамадилар. Бундан ташқари, сайланадиган қўмита раиси яширин шароитда ҳам ишлашга тайёр бўлиши керак эди. Мунаввархори эса фақат расмий ва очиқ фаолият олиб бориш тарафдори эди. Тожиклар йўлбошчиси Садриддин Айний номзодини таклиф этдик. Аммо у ҳам яширин фаолиятга қарши чиқди».

Охир-оқибатда, узоқ давом этган мунозаралардан сўнг қўмита раиси этиб Заки Валидий Тўғон сайланади, яширин ташкилот эса «Ўрта Осиё Мусулмон Миллий Халқ Инқилобий Жамиятлар Иттифоқи» номини олади. Жамият қуйидаги етти моддадан иборат дастурни қабул қилади:

«1. Жамиятнинг асосий мақсади — Туркистон мустақиллиги. Унинг келажаги маҳаллий халқ томонидан ҳал этилмоғи керак.

2. Мустақил Туркистоннинг идора усули Демократик Жумҳуриятдир.

3. Миллий қўшин ташкил этиш йўли билангина истиқлолни сақлаб қолиш мумкин. Миллий ҳукумат таянчи миллий қўшиндир.

4. Туркистон истиқлоли иқтисодий мустақиллик соясидагина амалга ошиши мумкин. Туркистон иқтисодининг умумий чегарасини белгилаш, саноат ва қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини юритиш маҳаллий халқ ихтиёрида бўлиши керак.

5. Асрий маориф анъаналарини тараққий эттириш ва Европа маданияти билан тўғридан-тўғри танишиш ва ундан таъсирланиш.

6. Миллий ва табиий захиралардан фойдаланиш масалаларини маҳаллий аҳоли манфаатлари нуқтаи назаридан туриб ҳал этиш.

7. Диний эътиқод эркинлигини жорий этиш. Давлат ва дин ишларини бир-биридан алоҳида олиб бориш».

Ушбу дастурда Туркистон ўлкаси учун муҳим ва долзарб сиёсий, ижтимоий, ҳарбий, миллий ва маданий масалалар ўз аксини топган эдики, кейинги йиғилишларда ҳам унга ўзгартиришлар киритилмади. Фақат ташкилот номи «Туркистон Миллий Бирлиги» («ТМБ») деб ўзгартирилди, холос. ТМБ бир неча йиллар давомида ўз мақсадлари йўлида фаолият олиб борди. Тўғон Туркистондан кетганидан кейин ТМБ Бухоро Халқ Жумҳурияти раиси Файзулла Хўжаев томонидан «Миллий Иттифоқ Фирқаси» номли сиёсий партия ҳолига келтирилади ва ўз фаолиятини давом эттиради.

ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎҒОН ВА ТУРКИСТОН

Ўрни келганида, Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси, шарқшунос олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон ҳақида яна баъзи бир маълумотларни бериб ўтишни истар эдик. У 1915 йилда Уфадаги «Усмония» мадрасасида турк халқлари тарихидан дарс бера бошлайди ва маълум даражада сиёсий ҳаётга ўзининг илк қадамларини қўяди. Бу вақтда Русия Давлат Думаси таркибида мусулмон халқлари номидан қозонликлардан 5, озарбайжонлардан эса атиги 1 вакил фаолият олиб борарди. Уларнинг халқ билан алоқаси анча узилиб қолган бўлиб, оддий меҳнаткашнинг ўй ва истаклари олий бошқарув органига етиб бормайдиган бир шароит вужудга келган эди. Ана шу камчиликни бартараф этиш мақсадида мусулмон жамоалари замирида вужудга келган сиёсий кучлар ўзларининг бир гуруҳ вакилларини Петербургга юборишга қарор қилади. Думадаги Мусулмон фракцияси аъзоларига ёрдам бериш учун Уфадан Заки Валидий Тўғон сайланиб, 1915 йилда Петербургга келади ва шу тариқа унинг сиёсий фаолияти бошланади.

1915—1916 йиллар Заки Валидий учун тайёргарлик даври бўлди. У Петербургда фаолият олиб бораётган бир қатор мусулмон ҳамкасб дўстлари билан танишди, Россиянинг ички ва ташқи сиёсати, иқтисоди ва маданияти тарихини атрофлича ўрганди. Бир оздан кейин юз берган Феврал инқилобини эса у инқироз сари бораётган жамиятнинг мантиқий интиҳоси сифатида қабул қилиб, унга катта умидлар боғлади, Шарқ халқлари ҳаётида туб ўзгаришлар бўлишига ич-ичдан ишонди.

Миллий тарихимизнинг энг зиддиятли ва туб бурилиш даври — XX асрнинг илк чорагида юз берган воқеалар ҳақида олим ўзининг бир қатор асарларида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган (масалан, «Қум остида қолган ўн етти шаҳар ва Садри Мақсудий», Истанбул, 1934; «Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи», Истанбул, 1942-47; «Туркэли харитаси ва унга оид изоҳлар», Истанбул, 1943; «Хотиралар», Истанбул, 1969 ва ҳоказо). Уларда Шарқ халқлари тақдири билан боғлиқ масалалар ҳам кенг ўрин эгаллайди.

Петербургда фаолият олиб борган Шарқ халқлари манфаатларини ҳимоя қилиши керак бўлган зиёлилар ўртасида кескин келишмовчиликлар мавжуд бўлиб, улар икки асосий гуруҳга бўлинган эди. Биринчи гуруҳ инқилоб натижасида барпо бўладиган янги Русиянинг яхлит ва ажралмаслиги тарафдори бўлса, иккинчи гуруҳ Шарқ ўлкаларининг мухтор идораси ва уларнинг мустақиллик йўлидан боришини ёқлаб чиқади. Иккинчи гуруҳ зиёлилар қаторида Заки Валидий ҳам бор эди. Мусулмон халқлари тақдирини ҳал қилувчи ушбу курашда Қозон зиёлилари бошқирдлар билан ҳамкорлик қилиш тарафдори эдилар. Заки Валидий бошчилигидаги бир гуруҳ бошқирд зиёлилари эса ўз келажакларини Туркистон халқлари билан узвий боғлиқликда тасаввур қилиб, ўзларининг бутун фаолиятларини шунга қаратган эди. Шу сабабли, Қозон зиёлилари Заки Валидийга Қозон-Бошқирд бирлигига раҳна солган киши сифатида муносабатда бўлишган. Бу икки сиёсий гуруҳ ўртасидаги келишмовчилик келгусида ҳам яққол кўзга ташланади.

1917 йилнинг май ойида Москвада бўлиб ўтган Россия мусулмонлари конгресси (Шарқ халқлари қурултойи)да узоқ давом этган мунозаралардан сўнг Шарқ ўлкалари учун мухтор бошқарув ғояси ёқлаб чиқилди. Халқларнинг мустақил ривожланиш йўлидан бориши ғоясига қарши чиққанлар орасида Садри Мақсудий бошчилигидаги бир гуруҳ зиёлилар бор эди. Қурултойда қабул қилинган қарорга биноан, ўша йилнинг май ойида Оренбург шаҳрида Заки Валидийнинг фаол иштирокида Бошқирд Марказий Шўроси тузилади. Большевикларнинг Октябр тўнтаришидан кейин эса, яъни 1918 йилнинг 29 ноябрида бу ташкилот замирида Бошқирд Мухторияти барпо бўлиб, унинг ҳукумати таркибига, юқорида айтиб ўтганимиздек, Заки Валидий Тўғон ҳарбий ва ички ишлар нозири сифатида киради.

Москвада бўлиб ўтган Шарқ халқлари қурултойида қабул қилинган қарорлар миллий сиёсий кучлар фаолиятига ўзининг самарали таъсирини кўрсатди. Бошқирдлар билан олдинма-кейин Қрим, Озарбайжон, Туркистон (Қўқон) ва Алаш Ўрда Мухториятлари эълон қилинди. Халқ ҳаракатларига раҳбарлик қилган зиёлилар мисли кўрилмаган мужодала ичида фаолият олиб бориб, тарихда ўчмас из қолдиришга муваффақ бўлишди. 1917 йил охирлари, 1918 йил бошларида Бошқирд Мухториятининг III қурултойи бўлиб ўтди. Унинг ўтказилишида Заки Валидий ҳам фаол иштирок этди. Аммо 18 январда Оренбург шаҳри большевиклар томонидан ишғол этилгач, Тўғон қамоққа олинди (3 феврал) ва 4 апрелдагина у ердан қочади.

1918 йил 27 майда содир бўлган чех легионерларининг исёни Бошқирд ўлкасидаги Шўроларнинг таъсирига барҳам беради. Заки Валидий бундан фойдаланиб, чехлар ёрдамида бошқирдлардан иборат бўлган ҳарбий қўшинни ташкил этишга киришади. 7 июндан эътиборан эса Бошқирд миллий ҳукумати ўз фаолиятини давом эттиради. 1918 йилнинг охирларига келиб, шароит мураккаблашади: бир томондан оқ гвардиячи генераллар, иккинчи томондан большевик қўшинлари Бошқирд ҳукумати аскарларига қарши ҳужумга ўтадилар. Икки ўт орасида қолган ёш ҳукумат бир қарорга келишга мажбур бўлади ва 1919 йил 18 февралда Шўро ҳокимияти билан сулҳ ҳақидаги шартнома имзоланади. Шу тариқа Заки Валидийнинг Советлар билан ўн беш ой давом этган ҳамкорлиги бошланади. Фаолияти давомида у шўролар мафкурасининг бир қатор раҳнамолари билан ёнма-ён туриб ишлайди.

Тўғон «Хотиралар»ининг «Советлар билан ўн беш ойлик ҳамкорлик» номли бобида ўзининг миллий мустақиллик ғояси большевиклар сиёсатига зид эканлигини тушуниб етиши жараёнини қадам-бақадам очиб боради. Охир-оқибатда, Тўғон бошқирд халқининг тақдири ва келажаги Туркистон халқлари олиб бораётган миллий озодлик ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ деган фикрга келади. Натижада, 1920 йилнинг 29 июнида у яширинча Туркистон сари йўлга чиқади.

1920—1922 йилларда Заки Валидий Тўғон Туркистон ўлкасидаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади. У Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти раҳбарлари, жадидчилик ҳаракати раҳнамолари бўлмиш зиёлилар қаторидан ўрин

эгаллайди. «Босмачилик ҳаракати»да фаол иштирок этади. Уни гоҳ Бокудаги Шарқ халқлари қурултойида, гоҳ Туркманистонда, бир оздан сўнг эса Хива, Тошкент, Бухоро ёки Самарқандда учратиш мумкин эди. Тўғон жадид зиёлилари давраларида бўлишни ёқтирарди. Туркистонга муросасиз кураш олиб бориш учун келган Анвар Пошшо билан бўлиб ўтган бир неча суҳбат эса бу икки инсон ўртасидаги дўстликка замин яратади. Орадан кўп ўтмай, кўп сонли большевиклар қўшини Туркистон ҳудудларига кенг миқёсли ҳужум бошлайди. Бунинг натижасида Тўғон бу ерни ҳам тарк этишга мажбур бўлади.

1923 йилнинг 12 мартида Тўғон Машҳадга бориб, у ерда беш ҳафта қолади. «Равза» кутубхонасида олиб борган тадқиқотлари натижасида шарқшунослик илми учун янгилик бўлган Ибн Фадлан саёҳатномалари қўлёзмаси ва бир қатор нодир китобларни топишга муваффақ бўлади. Йиллар ўтгач, бу асарлар замирида Тўғоннинг йирик фундаментал тадқиқотлари дунёга келади. Ўша йилнинг 20 апрелида Машҳаддан Афғонистон сари йўлга чиққан Заки Валидий, 26 апрелда Ҳиротга етиб келади ва бу ерда ҳам беш ойга яқин вақт қолади. Ўзининг деярли вақтини Ҳирот ва Кобул кутубхоналарида ўтказади. Олимнинг дунё бўйлаб саёҳати энди бошланаётган эди. Шундан сўнг Ҳиндистон, Арабистон, Туркия, кейинроқ Европа, жумладан, Франция, Олмония, Англия мамлакатлари унга пешвоз чиқади.

1925 йилнинг март ойи бошларида туркиялик олим ва жамоат арбоби, доктор Ризо Нур Берлинга келиб, Тўғон билан учрашади. Суҳбат чоғида у илмий фаолиятини давом эттириш учун олимни Туркияга таклиф этади. Бунга қадар Заки Валидий Англия ҳукуматидан ҳам худди шундай таклифни олган эди. Тўғон кўп ўйлаб ўтирмай, 1925 йилнинг 12 майида Берлиндан йўлга чиқиб, 20 май куни Истанбулга етиб келади. Шу вақтдан эътиборан то умрининг сўнгги лаҳзасига қадар Туркия унинг учун иккинчи ватан бўлиб қолади.

Ўзининг узоқ ҳаёт йўли давомида, аввал айтиб ўтганимиздек, Тўғон XX асрда яшаб ижод қилган кўплаб машҳур кишилар билан мулоқотда бўлди. «Хотиралар»ида у Керенский, Плеханов, Ленин, Троцкий, Сталин каби сиёсатчилар, Бартольд, Радлов, Катанов, Крачковский, Мелиоранский, Богородицкий каби шарқшунос олимлар билан бўлиб ўтган учрашувлари ҳақида қизиқарли маълумотларни берган. Аммо биз учун олимнинг бир неча бор Туркистонга

келгани ҳақидаги хотиралари алоҳида аҳамият касб этади. Бу ерда у халқимиз учун азиз бўлган сиймолар билан учрашиб, улар билан яқин муносабатда бўлди. Ўзининг асарларида Тўғон XX аср бошларидаги Туркистон ҳудудларида ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳит ҳақида атрофлича маълумотлар берган.

1913 йилда Тўғон илмий тадқиқотлар олиб бориш учун илк бор Тошкентга келади. Бу сафар олим учун жуда самарали ўтганини у шундай эътироф этади: «Аввалдан омад менга кулиб боқди. Тошкентга келган биринчи кунларимдаёқ Шайх Ҳованд Таҳур (1380 йилда вафот этган) ҳаёти ва саёҳатларига оид эски қўлёзмаларга дуч келдим. Булар илмда ҳанузгача номаълум қўлёзмалар эди. Қизиғи шундаки, Шайх Ҳованд Таҳур отамнинг маънавий устозларидан бўлган тошкентлик Шайх Убайдулла Аҳрорнинг узоқ қариндоши эди. Қўлёзмалардан олимнинг турк ва форс тилларида ёзилган гўзал шеърлари ҳам ўрин олган эди... Бу ерда мен тарих ва адабиётга оид кўплаб номаълум қўлёзмаларни излаб топишга муваффақ бўлдим. Уларнинг аксарияти XVI асрдан кейинги даврга мансуб эди»[1].

Заки Валидий Тўғон Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Бухорога қилган сафарлари давомида кўплаб янги дўстлар ҳам орттиради. Гимназия толиби, кейинчалик коммунистлар сафидан ўрин олган қозоқ фарзанди Назир Тўрақулов, Петербург университети ҳуқуқшунослик факультетининг толиби, тошкентлик Мустафо Чўқай, йиллар ўтгач ўзбек халқининг машҳур шоири бўлиб етишган андижонлик Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), тошкентлик тарихчи Бўлат Солиев, Мунавварқори, Убайдулла Хўжа, самарқандлик Маҳмудхўжа Беҳбудий, бухоролик Аҳмаджон Маҳдум, бошланғич мактаб ўқитувчиси Жонузоқ Иброҳим ва бошқалар шулар жумласидандир.

Тўғон, айниқса, Назир Тўрақулов ва Абдулҳамид Чўлпон билан яқиндан дўстлашади. Чўлпоннинг Андижондаги уйида меҳмон бўлганини эслаб, у шундай ёзади: «Вақти билан буюк ўзбек шоири бўлиб етишган Чўлпон ўшанда ўн беш ёшли йигитча эди. Менга ёзган мактубида у китобимни катта қизиқиш билан ўқиб чиққанини, кўп ўринларда мен билан ҳамфикр эканини айтиб, Андижонга таклиф

[1] *Заки Валиди Тоган.* Воспоминания. Книга 1, Уфа, «Китап», 1994, стр. 136—137.

этди. Аммо Назир (Тўрақулов) билан иккимиз уйига келганимизда унинг отаси Сулаймон оға бизни бир оз совуқ қаршилади: «Ёш бола ҳам отасидан сўроқсиз уйга меҳмон таклиф этиши мумкин эканми?», деди у. Абдулҳамид ёш бўлишига қарамай, биз уни катта одам сифатида қабул қилардик. Сулаймон оғанинг гапидан кейин биз мусофирхонага кетишга қарор қилган эдик, аммо унинг: «Бирга овқатланамиз, кейин кетасизлар», деган сўзлари бизни тўхтатди.

Дастурхон устида мен Сулаймон оға билан, Абдулҳамид эса дўсти билан гаплашиб ўтирдик. Бу ҳам отасига ёқмади, каттага ҳурматсизликдай туюлди ва ўғлига жаҳл қилди. Шунда мен форсчада Мавлавийнинг ушбу сатрларини эслатдим: «Булбул — ажойиб қуш, аммо у хониш қилганида бошқа қушлар ҳам сайрашдан тўхтамайдилар». Зукко Сулаймон оға ўзига яхши маълум бўлган сўзлар мағзини дарров чақди ва бир лаҳзада жаҳлдан тушди. «Энди сизлар ўғлимнинг эмас, менинг меҳмонимсизлар», деб бизни уйда олиб қолди. Бўлажак шоир Чўлпоннинг отаси форс маданиятига чексиз ҳурмат билан қарар эди...».

Юқорида биз олимнинг айрим қирралари ҳақида сўз юритдик, холос. Ваҳоланки, «Турк ва татар тарихи», «Бугунги туркэли (Туркистон) ва якин тарихи», «Турк тарихига кириш» , «Тарихда усул», «Турк — Туркистон», «Темур ва ўғиллари», «Қорахонийлар», «Алишер Навоий ҳаёти ва асарлари» каби уч юздан зиёд фундаментал тадқиқотлар муаллифи сифатида у жаҳоннинг энг сермаҳсул олимлари сирасига киради. Тўғоннинг биринчи «Турк ва татар тарихи» китоби 1912 йилда эълон қилинган бўлса-да, шарқшунослик оламидаги катта шуҳратни унга 1939 йилда чоп этилган Ибн Фадлан ҳақидаги асари олиб келган. Ундан кейин Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Чингизхон, Замахшарий, Амир Темур, Алишер Навоий, Шайбонийхон, Вамбери, Шаҳобиддин Маржоний каби алломалар ҳаёти ва маданий мероси, Ўрта Осиё тарихи, умумтурк тарихи ва методологиясига оид асарлари бирин-кетин дунё юзини кўрган.

1910 йилда Хива хони Саййид Муҳаммад Раҳимхон ўрнига ўғли Исфандиёрхон тахтга ўтиради. Отаси каби Исфандиёрхон зиммасига ҳам ниҳоятда мураккаб даврда ҳукмронлик қилиш масъулияти тушган эди. Бу даврда Туркистон ҳудудларида Россия таъсири ва қавм-қабилачилик замиридаги маҳаллий аҳамиятга эга бўлган зиддиятлар кучайиб бораётган эди. 1916 йилга келиб, Хива хонлиги ҳудудларида Жунайидхон олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлар

унинг учун ҳукмронлик қилиш шароитларини қийинлаштириб борарди. Иккинчи томондан эса шу даврда жадидчилик ҳаракати кучайиб бормоқда эди.

Жадидчилик ҳаракати Хивада, Бухородан ҳам аввал, XIX аср охирларида вужудга келганди. Исфандиёрхон тахтга ўтирган 1910 йилда «Ёш хиваликлар» ташкилоти халқ ичида катта таъсир кучига эга эди. Шароитни ҳисобга олиб ва 1917 йилда Россияда содир бўлган Феврал инқилоби таъсирида Исфандиёрхон баъзи бир тадбирларни амалга оширади. Ўша йилнинг 5 апрелида «Ёш хиваликлар» иштирокида эллик кишидан иборат Олий Мажлис тузилади ва ҳатто икки жадид — бири ҳукумат, иккинчиси эса мажлис раиси этиб сайланади. Аммо бир томондан, Жунайидхоннинг бу мажлис қарорини тан олмай, ҳамкорликда фаолият кўрсатишдан бош тортиши, иккинчи томондан, русларнинг «Ёш хиваликлар» ҳукуматига қарши чиқиши натижасида мажлис Исфандиёрхон томонидан тарқатиб юборилади.

1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин вазият янада ўзгарди. Ҳокимиятни ўз қўлига олган большевиклар сургунда бўлган ёки яширин фаолият олиб бораётган «Ёш хиваликлар»ни қўллаб-қувватлашди. Шу билан бирга, улар Исфандиёрхон билан ҳам муносабатларини бузмасликка ҳаракат қилишди. Ора йўлда қолган ва ўз фикрларидан қайтмаган Жунайидхон эса бир томондан рус қўшинлари, бошқа томондан Исфандиёрхон ва «Ёш хиваликлар» билан курашини давом эттирди. 1918 йилнинг сентябр ойида у Урганч-Тўрткўл-Чоржўй телефон алоқа тармоғини йўқ қилиб, бир қатор ҳудудларни қўлга киритди ва охир-оқибатда Исфандиёрхонни ўлдиришга муваффақ бўлди. Исфандиёрхоннинг ўлими Хивадаги вазиятни янада кескинлаштирди. Ҳамма, Жунайидхон энди ўзини хон деб эълон қилади, деб кутаётган эди. Аммо у қўнғиротлардан бўлган Саййид Абдуллони тахтга ўтказиб, том маънода диктатор хукмдорлигини ўрнатди.

Хон узоқ вақт давомида русларга қарши муросасиз кураш олиб борди. У «Ёш хиваликлар» билан ҳам музокара қилишдан бош тортди. Бир йилу етти ой ўтгач, 1920 йилнинг 20 январида рус қўшинлари Хивага киришга муваффақ бўлишади ва Саййид Абдулло тахтдан ағдарилади. Ўша йилнинг 1 февралида Хоразм Халқ Жумҳурияти эълон қилиниб, «Ёш хиваликлар»дан иборат ҳукумат таркиби тузилди. Жунайидхон эса ўзининг муросасиз курашини ва катта ҳудуддаги ҳукмронлигини давом эттирди. Чунки 1920 йил-

нинг октябр ойига келиб, Хива хонлигининг бешдан тўрт қисми унинг назорати остига ўтган эди.

Хива Қизил Армия томонидан босиб олинганидан кейин, 1920 йил 25 январда Янги Урганчда Жуманиёз Султонмурод раислигида Хива Инқилобий қўмитаси таъсис этилади. 1 февралда эса, юқорида айтганимиздек, Хоразм Халқ Жумҳурияти эълон қилинади ва «Ёш хиваликлар»дан ташкил топган ҳукумат тузилади. Апрел ойида бўлиб ўтган қурултойда Пахлавон Ниёз ҳожи жумҳурият раиси, Бобо Охун ҳукумат бошлиғи, Жуманиёз Султонмурод эса ички ишлар нозири этиб сайланадилар. 30 апрелда қабул қилинган Конституция янги Хоразм давлатининг барпо бўлганини қонунийлаштиради. 1920 йил 13 сентябрда Хоразм Халқ Жумҳурияти Советлар билан ўн тўрт моддадан иборат бўлган Шартномани имзолайди. Бу билан Совет ҳокимияти Хоразм истиқлолини тан олганини кўрсатади. Аммо айни чоғда Фарғонадаги ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик қилган кўмондонлардан бири М.Сафонов Россиянинг янги ҳукумат қошидаги махсус вакили этиб тайинланади. Бир оз муддатдан кейин Хоразм Коммунистик партияси ташкил этилади. Натижада Хоразм ҳукумати бир томондан, Сафонов иккинчи томондан, Компартиянинг кучли назорати ва тазйиқи остида қолади. 1921 йилнинг март ойида эса Пахлавон Ниёз ҳожи бошчилигидаги ҳукумат аъзолари Сафонов раҳбарлигидаги гуруҳ томонидан қамоққа олинади. 1921 йилнинг май ойида бўлиб ўтган Хоразм жумҳуриятининг II қурултойида янги ҳукумат ташкил этилиб, унинг раислигига «Ёш хиваликлар»дан бўлган Ота Маҳдум сайланади. Аммо бу ҳукуматнинг ҳам умри қисқа экан. Советлар сиёсати билан уйғун бўлмагани учун 28 октябрда барча ҳукумат аъзолари ҳибсга олинади. Ота Маҳдум ҳукумати тарқатиб юборилганидан кейин, шўро тузумига хизмат қиладиган Пролетар Шўролар ҳукумати ташкил этилиб, Компартия сафларида ўсган кишилар унинг аъзоси этиб сайланади. Собиқ ҳукумат аъзоларидан Пахлавон Ниёз ҳожи, Ота Маҳдум, уларнинг бир неча дўстлари қамоқдан қочишга муваффақ бўлади ва ҳанузгача ҳарбий кураш олиб бораётган Жунайидхон қўшинлари сафига қўшилади.

Хива хонлиги ўрнида, аввалида шўролар ёрдами билан бўлса-да, миллий ва мустақил бир жумҳурият бунёд этилган эди. Хоразм Халқ Жумҳурияти қисқа вақт ичида, мураккаб сиёсий шароитга қарамай, бир қатор ишларни амалга

оширишга муваффақ бўлган. Булардан айримларини таъкидлаб ўтишни истар эдик:

1. Жумҳурият Конституцияси қабул қилинади.

2. Истиқлолни ҳимоя қилувчи асосий куч—миллий қўшинга асос солинади. Биринчи жумҳурият раиси Паҳлавон Ниёз хожи томонидан ҳарбий мактаб очилиб, унда юздан ортиқ ўқувчи ҳарбий таълим ола бошлайди. Бу мактабда маҳаллий муаллимлар билан бир қаторда усмонли ҳарбийлардан Ридван ва Ҳусайнбейлар ҳам дарс берадилар.

3. Ҳарбий ишлар нозирининг муовини Усмон Теригулов ва Заки Валидий Тўғон воситачилигида Жунайдхон билан музокаралар бўлиб ўтади ва унга оз миқдорда бўлса-да, қурол-аслаҳа ва ўқ-дори ёрдами таъмин этилади.

4. Йигирма йил муқаддам Хива хонлиги томонидан қўлдан бой берилган «Пул босиш ҳуқуқи» қайта тикланади ва миллий муомала воситаси янгидан чиқара бошланади.

5. Кўп йиллар давомида жадид зиёлиларининг диққат марказида бўлган маориф сохасидаги ислохотлар амалга ошя бошлайди.

Қисқа умр кўрган Хоразм Халқ Жумҳурияти мана шундай эътиборга лойиқ бўлган ишларни амалга оширди. Аммо шимолдан келаётган катта ҳарбий куч бутун Туркистонни мустамлакачилик занжирлари билан ўраб олишга шайланмоқда эди.

1920 йил 28 августда Бухоро амирлигига қарши ҳужум бошланади. 1 сентябр куни кўҳна шаҳар тўплардан ўққа тутилади. Амир Олимхон мағлуб бўлишига кўзи етгач, шаҳарни ташлаб кетади. Шу тариқа Бухоро амирлиги қулайди. Ўн тўрт кун давом этган талон-тарож натижасида Бухоро хазинаси, саройдаги қимматбаҳо буюмлар, шаҳардаги йигирма етти мадрасада сақланаётган нодир қўлёзмалар олиб чиқиб кетилади. Шундан кейингина, Бухоро барча моддий ва маънавий муаммолари билан Муваққат ҳукумат ихтиёрига топширилади. 1920 йил 6 октябр куни Амир Олимхоннинг Ситораи Моҳи Хосса саройида икки минг*га яқин делегат иштирокида қурултой бўлиб ўтади.* Унда Бухоро Халқ Жумҳурияти эълон қилинади. Мирза Абдуқодир Мухиддинов ҳукумат шўроси раиси, Файзулла Хўжаев — Нозирлар шўроси раиси ва ташқи ишлар нозири, Абдулҳамид Ориф — мудофаа нозири, Қори Йўлдош — маориф нозири, Усмон Хўжа — молия нозири, Ота Хўжа — ички ишлар нозири, Мухтор Саиджон эса зироат нозири этиб сайланадилар.

1921 йил 4 мартда шўролар Бухоро ҳукумати билан ҳам шартнома имзолашади. Бу шартномага биноан, жумҳурият

мустақиллиги тан олинади. Шунингдек, темир йўллар, телефон ва телеграф алоқа тармоқлари, Амударёда қурилган паром линияларини ишлатиш миллий ҳукумат ихтиёрига топширилади. Аммо шартномадаги молиявий ва ҳарбий масалаларга ажратилган бўлимлар очиқ қолади. Улар бўйича келишув амалга ошмайди. Сабаби — у вақтда Бухоро пули шўро пулига нисбатан тўрт баравар ортиқ қийматга эга эканини иккинчи томон инобатга олишни истамайди. Ҳарбий жиҳатдан шўроларга тобе бўлишга эса Бухоро ҳукумати розилик бермайди. Бу жиддий масалалар бўйича кейинчалик ҳам шартнома имзоланмайди.

Ҳукумат ўз фаолиятини бошлагач, молия нозири Усмон Хўжа «Шарқий Бухородаги мухтор вакил» этиб тайинланади ҳамда вазият ниҳоятда мураккаб бўлгач, Душанбе шаҳрига жўнаб кетади. Феврал ойида Шарқий Бухорога етиб борган Усмон Хўжа у ерда саккиз ой қолади ва қўрбошилар билан музокаралар олиб боради. Қўрбошилар янги ҳукумат билан ҳамкорликда ҳаракат олиб боришга розилик беришади. Бу билан Халқ Жумҳурияти миллий қўшин ташкил этиш йўлидаги биринчи қадамини босади.

1921 йил 23 сентябрда Бухоро Халқ Жумҳуриятининг навбатдаги Қурултойи бўлиб ўтади. Шунга кўра, Усмон Хўжа Шарқий Бухородан чақириб олинади ва кўпчилик овоз билан ҳукумат шўроси раиси этиб сайланади. Усмон Хўжа бошчилигидаги таркиби деярли ўзгармаган ҳукумат ўз фаолиятини аввалги дастур бўйича давом эттиради.

Ўрни келганида бу шахс ҳақида ҳам баъзи бир маълумотларни бериб ўтишни истардик. Усмон Хўжа Ўш шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган. Бухоро мадрасалари ва Туркияда таҳсил олган. Бухорога қайтгач, жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бирига айланган. 1921 йил 23 сентябрда бўлиб ўтган Бухоро Халқ Жумҳурияти қурултойида ҳукумат раиси этиб сайланган. Ҳукумат тарқатилиб, миллий ҳаракат бостирилганидан кейин, аввал Афғонистонга, сўнгра Туркияга келиб, Истанбулда яшаган, 1968 йил 27 июнда, тўқсон ёшида вафот этган ва Ускудордаги «Ўзбеклар такяси» қабристонига дафн этилган.

Кўриниб турибдики, Усмон Хўжа бошчилигидаги ҳукуматнинг умри аввалгисидан ҳам қисқа бўлди. Вақт ўтгани сайин халқ жумҳурияти ва шўролар ўртасидаги зиддиятлар яққол сезила бошлайди. 1921 йил 10 декабрда Душанбеда бўлиб ўтган бир зиёфат чоғида Усмон Хўжа шўроларнинг Бухородан чиқиб кетиши лозимлиги ҳақида очиқ га-

пиради. Кўп ўтмай, 1922 йилнинг 1 февралида ҳукумат аъзолари қамоққа олинади ва ҳокимият шўролар қўлига ўтади.

Мустақил Бухоро Халқ Жумҳуриятининг биринчи ҳукумати 12 ой, иккинчиси эса атиги 6 ой умр кўрди. Шу қисқа вақт ичида у бир қатор ишларни амалга оширишга улгурди:

1. Жумҳурият мустақиллиги шўролар томонидан расман тан олинди.

2. Қисман бўлса-да, миллий мудофаа қўшинини ташкил этишга муваффақ бўлинди.

3. Бухорода ўзбек тили расмий тил сифатида қабул қилинди.

4. Жадидлар ва қадимчилар ўртасидаги зиддият, қисман бўлса-да, бартараф этилди.

5. Жумҳуриятнинг «пул босиб чиқариш ҳуқуқи» қайта тикланди.

6. Ташқи дунё билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. Афғонистонда, Боку, Москва, Анқара каби шаҳарларда элчихона ҳамда ваколатхоналар очилди.

7. Маориф соҳасида бир қатор ислоҳотлар амалга оширилди.

8. Туркистон Миллий Бирлиги (ТМБ) яширин ташкилоти фаолияти кўллаб-кувватланди. Бу ташкилот воситасида Туркистон миллий озодлик ҳаракатидаги тарқоқликни бартараф этишга ҳаракат қилинди.

9. 1921 йил октябр ойида Бухорога келган Усмонли Империторлигининг собиқ ҳарбий ишлар нозири Анвар Пошшо Шарқий Бухородa давом этаётган босмачилик ҳаракати бошига қўйилди.

10. Шарқий Бухородаги босмачилик ҳаракати ҳар томонлама қўллаб-қувватланди.

Хуллас, расман миллий ва мустақил жумҳурият барпо этиш йўлидаги ҳаракатлар шундай натижалар билан якунланган эди. Аммо жадид зиёлиларидан бошлаб мухтор жумҳуриятларга қадар бўлган вақтда давом этган халқнинг Истиқлол орзусини қурбошилар байроқ қилиб кўтарадиларки, уларнинг аксари сўнгги томчи қонлари қолгунига қадар шу байроққа содиқ қолдилар.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ—ЯНГИЛИК ЖАРЧИСИ

Жадидчилик ҳаракатининг сардорларидан бири бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилнинг 19 январида Самар-

қанд шаҳри яқинидаги Бахшитепа қишлоғида уламо оиласида таваллуд топган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли асли Туркистон шаҳридан, Аҳмад Яссавий авлодларидандир. Онаси ҳам самарқандлик эмас. Унинг бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Самарқандга кўчиб келган.

Маҳмудхўжа ўн тўққиз ёшида отасидан етим қолиб, тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қўлида тарбия кўрган. Араб тилини кичик тоғаси Одилдан ўрганганлиги сабабли ўн саккиз ёшидан эътиборан қозихонада мирзалик қила бошлади. Айрим маълумотларга кўра, Маҳмудхўжа дастлаб Самарқанд, сўнгра Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Айни пайтда хусусий мутолаа билан шуғулланиб, дунёқарашининг кенгайишига эришган. Шу йилларда у Исмоил Ғаспиралининг «Таржимон»и ва бошқа тараққийпарварлик ғояларини тарғиб қилувчи газета ва журналларни кузатиб борган. 1899—1900 йиллари бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарида бўлган. Беҳбудийнинг саккиз ойлик сафари беиз кетмади. Бир томондан, жадид газеталари ва иккинчи томондан, Кавказ, Туркия ва Мисрда кўрган ўқув муассасалари таъсирида у 1903 йили Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражаб амин қишлоқларига бориб, ўша ерлик маърифат аҳли билан ҳамкорликда усули жадида мактабларини очди ва улар учун «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китоб ат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908) ва «Тарихи ислом» (1909) сингари китобларни яратди.

Беҳбудий сиёсий-ижтимоий қарашларининг шаклланишида саёҳат, айниқса, катта рол ўйнади. У 1903—1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлди, 1906 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородга борди. 1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёҳат қилди. Агар бу сафарнинг бир қисми Нижний Новгородда 1906 йил 23 август куни очилган Русия мусулмонлари қурултойи, Нижний Новгород ярмаркаси пайтида бўлиб ўтган миллий ишларга доир мажлис туфайли амалга ошган, бинобарин, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган бўлса, иккинчиси бевосита маълум мақсад билан қилинган саёҳатлардир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Беҳбудий ижтимоий қарашларининг шаклланишида чуқур из қолдиргани шубҳасиз.

Шу нуқтаи назардан «Ойина» журналининг 1914—1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудий «Саё-

ҳат хотиралари»га назар ташлаб, адибнинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон туғилади. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йил 29 май куни Самарқанддан йўлга чиқиб, поездда Байрамали — Марв — Ашхобод — Қизил Арвот — Красноводск орқали Каспий денгизига қадар боради. Сўнг кемада Бокуга йўл олиб, ундан Туркияга ва араб мамлакатларига ўтади. «Саёҳат хотиралари» ана шу саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат. Шунинг учун ҳам ундан «Ҳинд сайёҳи баёноти»да берилган воқелик таҳлилини кутиш ўринли эмас. Лекин, барибир, ўзбек ёзувчи ва шоирларининг ўз ҳаёт йўлларини, ўзлари гувоҳ бўлган воқеалар ва кишилар тўғрисидаги хотираларини ёзиб қолдириши кенг русум бўлмагани учун Беҳбудий хотиралари худди шу кемтикни тўлдирувчи дастлабки мемуар асарлардан бири сифатида қимматлидир. Бинобарин, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, феъл-атвори, инсоний фазилатлари ва ҳоказолар тўғрисида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Модомики, шахсий қарашлар ижтимоий дунёқарашнинг бир қисми экан, уларнинг ҳам аҳамиятли экани ўз-ўзидан аёндир.

«7 июн кундуз соат ўн иккиларда кема денгизни кўпиртириб, ҳаракатга кирди. Қисқа бир фурсатда шаҳар ва ер ғойиб бўлиб, ҳаммаёқни бепоён сув салтанати эгаллаб олди. Кема чархпалагининг гумбури бошқа хаёлларни бошдан учириб юборди. Шундай аснода ёлғиз ўйлаш мумкин бўлган нарса сув, денгиз ва кема эди». Беҳбудий кеманинг биринчи ва иккинчи классларида бор-йўғи мусулмонлардан ўзи билан бирга 3 киши, қолган мусулмонларнинг учинчи классда, «фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялиги»да ўтириб ва окшом ётиб кетишини кўз олдига келтирди. Бир томондан, денгизнинг гўзал манзараси, замонавий кема, бу гўзаллик ва қулайликдан баҳраманд бўлиб кетаётган носаролар, иккинчи томондан, ғариб, афтодаҳол мусулмонлар.

Биз, мусулмонлар, нима учун Қуръон, санъат ва ғайратдан узоқ кетдик»[1], дея куйинади Беҳбудий бу зиддиятли манзарани кўриб. Мусулмонларнинг Қуръондан узоқ кет-

[1] *Маҳмудхўжа Беҳбудий.* Танланган асарлар. Т., «Маънавият», 1997, 67-бет. Ушбу нашрдан олинган кўчирмалар бундан кейин матндан сўнг қавс ичида бериб борилади.

ганлигининг сабаби бизга Фитрат орқали маълум. У Қуръондаги сўзларни келтириб, Оллоҳ ер юзидаги ҳамма нарсани инсон учун яратганини айтган. Агар «санъат»дан узоқлашишни асл маъносида тушунсак, «ғайрат»дан узоқлашиш эса шундай кемаларни ярата билмаслик, ўз меҳнати билан инсон ақлининг зийнати ва маҳсули бўлган нарсаларни бунёд эта билмаслик ва «ҳожатхоналар ҳамсоялиги»да ётиб туришдир. Беҳбудий шу зиддият ҳақида ўйлар экан, биринчи ва иккинчи класслан унинг ҳузурига баъзи бир рус ва яҳудийлар келиб, у билан суҳбатлаша бошлайди:

«Яҳудийлардан бири дерки, «Туркистон эски дунёнинг Амрикосидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати моне бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулига Туркистондан ер олиб, деҳқончилик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, начора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар...» (68-бет).

Яна ўша зиддиятнинг теранлашуви. Бир томондан, бояги бечора кишилар ва уларнинг ғариб ватани. Иккинчи томондан, бу ғариб ватаннинг бойликлари ва уларга кўз тиккан кимсалар... Беҳбудийнинг хаёлига дафъатан шундай фикр келади: «Мен ичимда дедим: «Ташаккур рус ҳукуматиғаким, сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз, яҳудийлар, биз, аҳмақларни дарбадар ва беватан этарсиз...» (ўша бет). Лекин унинг айни пайтда ўз ватандошлари, улар турмушининг аянчлилиги сабаблари тўғрисида ҳам ўйламаган бўлиши мумкин эмас.

Беҳбудий учун ушбу сафарнинг энг ёқимли хотираларидан бири Истанбулдаги «Гулхона» паркида Исмоил Гаспирали билан тасодифан учрашиб қолиши ва у қўнган «Шоҳин поша» отелида устоз билан ярим кечага қадар бўлган мулоқотдир. Беҳбудий Исмоилнинг илтимосига кўра, Туркистоннинг ҳар бир йирик шаҳридаги маърифий ва маданий аҳвол билан таништиради ҳамда ўз навбатида ўзи ҳам ундан янги маълумотлар олади. Ана шу суҳбат тасвиридан маълум бўлишича, 1913—1914 йилларда «туркистонли қардошлар» болаларини «ҳукумат мактаблари»га бера бошлаганлар. Бошқача айтганда, улар мадрасаларга эмас, балки ҳукумат рухсати билан очилган усули жадида мактабларига беришган. Ва бу ҳол Гаспирали учун қувончли хабардир. И.Гаспиралининг Беҳбудий келтирган сўзидан шу пайтда Туркистонда 2 жарида ва 1 мажалла бўлганлиги ҳам англашиладики, булар Беҳбудийнинг ўзи чоп этган нашрларга тааллуқли экани шубҳасиздир.

Гаспирали самаркандлик биродарининг сўзларини тинглаб, унга бундай маслаҳат беради: «Албатта, мустанди **(асосли – Р.Ш.)** тараққийсиз ҳукумат мактабларида зиёдароқ бола беринг из. Рус маданиятидан қочмангиз». Сўнг бундай нидо қилади: «Оҳ, билмийм Бухоро на ўлур» (80-бет). Бу сўзлардан унинг келажак учун жадид мактаблари кўплаб ёшларни тарбиялаб чиқариши лозим, демоқчи бўлгани аниқ ва равшандир. Беҳбудий сафари давомида Шом (Дамашқ)да бўлади ва шу шаҳар бағридаги Нафс шаҳарчасини зиёрат этиб, унда 200 минг қадар халқ яшаши, шундан 170 минги мусулмон, қолганлари эса «рум, катўлик, прутистант, сурёний ва 6 мингга қадар яҳудий» экани, аммо уларнинг барчаси араб тилида сўзлашишини айтади ва давом этиб ёзади:

«Шаҳарға 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан ибортадур: ҳукуматнинг мулки эъдодий **(тайёрлов мактаби – Р.Ш.)**, мулки аскарий **(аскария мактаби – Р.Ш.)**, мулкиъяи рушдийя **(ўрта мактаб – Р.Ш.)**, султони туркий, султони арабий ва бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «мактаби санойеъ»и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2—3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: ватан эъдодийяси, мадрасат ут-тараққий рушдийя, иттиҳоди рушдийя, савқ ут-тийн рушдийя **(қишлоқ хўжалиги бўйича ўрта мактаб – Р.Ш.)**, мадрасат уш-шарқия рушдийя, таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхонааптик бор» (92-бет). Беҳбудийнинг хабар топишича, Нафс шаҳрида бундай маърифат масканларидан ташқари, муз фабрикаси, тамаки, ипак, шиша тайёрловчи ва бошқа бир қанча фабрикалар бўлган.

Маърифат шайдоси қаерга бормасин, ўша ерда биринчи навбатда ўқув муассасалари, маданият масканлари, маиший хизмат тармоқлари билан қизиқади. Чунончи, у Байрутдаги дорилфунунлар Европа ва Америка сармоядорлари томонидан идора этилса-да, асосий фанларнинг араб тилида ўқитилиши, француз, немис ёхуд инглиз тилларининг эса фақат бир фан сифатидагина ўрганилишини кузатган. Бу улкан маърифат кошонасида оламнинг, Туркистон ва Бухородан бўлак, барча еридан, ҳаттоки Япониядан ҳам келган талабаларни кўрди. Бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркистонлик-

лар эса ҳожиларни «шикор этиш»дан, овлашдан бошқа нарсани билмаслиги Беҳбудийни ғоятда ранжитди.

«Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби, деб ёзади у, элликдан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташрих ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкий рушдийяси, аскарий рушдийяси, мактаби султоний, икки қизлар рушдийяси, тўрт ибтидоий мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейле арабий қадим ва жадид, диний, адабий, фанний ва ҳар навъ китоблар ва йигирма қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадир» (102-бет).

Беҳбудий тилга олган бу муассасалар бошқа мамлакатларнинг бадавлат фуқаролари томонидан бино этилган бўлиб, уларда, юқорида айтганимиздек, қайси мамлакатнинг фуқароси ўқишидан қатъи назар, дарс ва маърузалар фақат араб тилида олиб борилган. Бинобарин, араб мамлакатларида Европа ва Американинг таъсири сезилиб турса-да, мамлакатнинг асл эгаси араблар экани ҳар қадамда аён. Беҳбудий гарчанд янгилик тарафдори, санъат ва адабиётнинг замонавий турларига хайрихоҳ шахс бўлса-да, араб шаҳарлари ҳаётига кириб борган кино, Беҳбудий ифодаси билан айтганда, «синематоғраф» ва театр билан у қадар қизиқмаган. Ҳатто Шомда одамлар камроқ кириб томоша қилсин учун кинофильмларни фақат тунда намойиш этилиши унга маъқул тушган. Акс ҳолда улуғ айём вақтида кишилар хаёли бошқа енгил-елпи нарсалар билан банд бўлган бўларди, деб ўйлаган у. Беҳбудий келажакда кинонинг омма ўртасида маърифат ва маданият тарқатувчи санъат турларидан бирига айланиши мумкинлигини, ҳатто тасаввур ҳам этмаган. Умуман, жадидчилик ҳаракатининг бошқа бирорта намояндасида санъатнинг бу турига қизиқишни кўрмаймиз. Жадидлар учун биринчи навбатда мактаб таълим ва тарбия ўчоғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар аҳволи билан кўпроқ қизиққан. Туркистонда аҳолининг майлини жадид мактабларига тортиш қийинчилик билан кетаётган бир пайтда Арабистонда турли-туман мактабларнинг кенг тармоқ отгани, мактаб, кино, театр сингари янгиликларга уламоларнинг монелик қилмагани Беҳбудийда ҳавас туйғуларини уйғотган. Икки Шарқ мамлакатининг қиёси Туркистон халқларининг ҳаддан зиёд орқада қолганлиги ва бу борада жадидлар олдида турган маданий-оқартув ишларининг ҳад-

дан зиёд бисёр эканлигини кўрсатди. Беҳбудий ана шу сафар чоғида маҳаллий халқни маориф ва маданиятдан четда ушлаб туриш чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойили эканини тушунди.

Лекин бу ҳол унда руслардан узоқлашиш лозим, деган фикрни уйғотмайди. Русларнинг ўзбек халқига — «сарт» ларга бўлган муносабати қанчалик таҳқирона бўлмасин, улардан кўп нарсани ўрганиш, нафақат маърифат ва маданият, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам уларга етиб олиш лозим эди. Бундай улуғ мақсадга эришиш учун илм-фанни эгаллаш, хорижий халқлар тилини билиш, ёшларни илғор мамлакатларга ўқишга юбориш лозим эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йилги сафаридан ана шундай хулоса билан қайтди. Сирасини айтганда, Беҳбудий саёҳат чоғида, оддий сафардан фарқли ўлароқ, бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди. «Ойина» журналининг муҳаррири бўлмиш Беҳбудий учун бу, аввало, хизмат сафаридир. У саккиз ой мабайнида саломатлигини тиклаш билан бир қаторда зиёрат қилган шаҳар ва мамлакатларининг иқтисоди, географияси, тарихи, меъморчилиги, мактаб ва маорифини ўрганди. Бу мамлакатлардаги *сиёсий вазият ва халқ ҳаёти* билан яқиндан танишди, банк иши, темир йўл, хотин-қизлар аҳволи каби муҳим масалалар билан қизикди. Ва у сафардан ғоят бой хотиралар ва таассуротлар билан қайтдики, улар Беҳбудий дунёқарашининг чуқур фалсафий хулосалар билан бойишига сабабчи бўлди. «Бу сафар унинг билимлари бойиши ва гуманистик фалсафасининг ривожланишида *улкан аҳамиятга моликдир. Арбобнинг фалсафий* ақл-идроки ва табиати она Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақидаги ғоялари ва орзуларининг муайянлашишига ёрдам берди»[1]. Шу ўринда немис олимаси Ингебор Балдауфнинг ориф кузатувига ҳам қўшилмоқ жоиз. У ҳам бу борада сўз юритиб, агар «Ойина» Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, «Саёҳат хотиралари» Туркистон қаршисида мусулмон Шарқини кашф этиб берди, деб ёзган[2].

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг кўплаб публицистик мақолалари ҳали қайта нашр этилганича, тўғрироғи, тўпланиб,

---

[1] *Д. Алимова, Д. Рашидова.* Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. Т., «Маънавият», 1998. с.8.

[2] *Ингебор Балдауф.* Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил 21 май.

ўрганилмаган. Аммо ҳозирнинг ўзида китобхонлар эътиборига ҳавола этилган тадқиқотларнинг ўзиёқ, унинг фаол сиёсатчи ва ўткир сиёсий шарҳловчи бўлганидан дарак беради. Чунончи, атоқли жадиднинг «Хайрул умуру Авсатуҳо» мақоласида (1906) XX аср бошларида Туркистонда ҳаракатда бўлган тўрт партия тўғрисида хабари бўлмаган, ҳатто билишни ҳам истамаган оммага маълумот бериб, бу партияларнинг ижтимоий йўналиши, мақсад ва вазифаларини муфассал шарҳлайди ва сиёсий онги шаклланмаган 6 миллионли Туркистон мусулмонларини бу партиялардан бири атрофида жипслашиб, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишга даъват этади. Айни пайтда у ўзига яқин бўлган Россия мусулмонлари иттифоқи партиясининг 1905 йили Нижний Новгородда, 1906 йил бошларида Петербургда, ўша йилнинг август ойида эса яна Нижнийда ўз мажлисларига йиғилиб, сиёсий дастурларини аниқлаб олганликларини айтади. Аммо бу партия ўз мақсадига эришиши учун ўзларига сиёсий дастури билан яқин бўлган кадетларга қўшилиб, фаолият олиб боражаклари ҳақида хабар беради.

Беҳбудийнинг сиёсий публицист сифатидаги фаолияти, айниқса, 1913—1915 йилларда «Ойина» журнали ва «Самарқанд» газетасини нашр этган вақтда кучайди. Бу вақтда у нафақат Туркистон халқлари ҳаётини, балки хорижий Шарқ мамлакатларидаги аҳволни ҳам яхши билган ва ўзаро қиёслаган ҳолда газета-журналнинг ғоявий йўналишини белгилаб, аниқ мақсад билан ҳаракат юргизаётган эди. Беҳбудий муҳаррири бўлган бу нашрларнинг ғоявий йўналиши эса биринчи навбатда халқ оммасининг оғир иқтисодий ва маданий шароитда яшашига сабаб бўлган баъзи бир урф-одатларга қарши курашдир. Оташин публицист ўз мақолаларида ана шундай қусурли ва зарарли одатлардан бири бўлган ортиқча ҳашамли тўйлар масаласини кўтаради.

1917 йилга қадар халқимиз орасида косиблик кенг тарқалган бўлиб, оғир меҳнат талаб этадиган касблардан бири эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий «Аъмолимиз ёинки муродимиз» мақоласида шу касб эгаларини назарда тутиб ёзади: «Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдир. Кеча-кундузни—18, балки 20 соатни меҳнатга ўткаратургон косибларимиз бордур... Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана бечоранинг аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кунда тамом» (158-бет). Беҳбудий уч кунлик тўй баъзи оилаларни ўн йил, ҳатто бир умрлик ташвишларга гирифтор

этиши, хонавайрон, беватан қилиши мумкинлигини таъкидлайди. Бир тўй косиб учун минг, ўртаҳол киши учун 2000 ё 3000, «нимбой» учун эса 5000 сўмга тушади. Ва бу сўмлар уч кунлик тўйда еб-ичилиб кетади. Косиб ҳам, ўртаҳол ҳам, ҳатто «нимбой» ҳам бу маблағни банка, фирма ё «фойдахўр»дан олади. Шунинг учун ҳам улар қарзни тўлаш пайтида «боғу хона ва уйи ичидаги асбоб»ни сотишга, ҳатто «бечора келин ва куёв»нинг кўрпа ва либосини «қарзгоҳ»га беришга мажбур бўлишади. «Нимбойлар синар, деб ёзади Беҳбудий, тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳоналлоҳ, қарз олиб, халқға ош бермоқ ақлсизлик эмасми? ҳамда иллати бедавосидур» (158-бет).

Халқ фақат тўй муносабати билан эмас, балки бошига мусибат ташвиши тушганида ҳам шунга яқин оқибатларни бошидан кечириши мумкин. Шунинг учун ҳам Беҳбудий чинакам гуманист инсон ва маърифатпарвар сифатида халқни ичдан кемираётган урф-одатларнинг паст-баланд томонларини очиб ташлайди. Беҳбудий кўтарган масала хусусий аҳамиятга эмас, балки умумўзбекий аҳамиятга моликдир. Негаки, катта халқнинг тўйи бўлмаган, ўлими бўлмаган куни йўқ. «Ҳар кун, деб ёзади публицист, бир мусулмонни нимарсалари бозорға дини учун... сотилур. Ҳар кун на қадар векселлар — «протест», на қадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маъракa, таъзия, кўпкари, базм» (ўша бет). Ҳолбуки, бир маҳаллада 20 нафар кишидан бири ё саводли, ё саводсиз. Ҳаттоки, бугун козилик қилаётган киши ўрнига эртага шундай бир саводли-илмли киши топилмаслиги мумкин. Беҳбудий ана шундай халқ турмуши манзарасини чизиб, хитоб қилади:

«Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами, соғ? Албатта... Биз тўй ва маъракa хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлға киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракаға қадимгидек оқча тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки, тўй ва маъракa қилинсун. Аммо хозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитулсун. Тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтлариға сарф этилсун. Тўй ва маъракa оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Ма-

дина, Миср, Истанбулға ва Русия дорилфунун ва дорилсаноатларига юборилиб, диний, дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқға саъй қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбурғ ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур...» (159-бет).

Кўрамизки, зикр этилган мақолада Беҳбудий икки муҳим масалани кўтарган. Ҳар иккиси ҳам халқ тақдирида ўз аксини кўрсата оладиган масалалардир. Беҳбудий халқнинг тўй ва маъракалар туфайли яна ҳам қашшоқланиши мумкинлиги ҳақида бонг уриб, уни ортиқча сарф-харажат қилмасликка чақирганида, хонавайрон бўлиши ҳақида огоҳлантирганида оташин гуманист сифатида майдонга чиқади. Аммо тадқиқотчи бу билан кифояланмайди. У ортиқча чиқимли тўй ва маърака учун харажатни фарзандлари ўқишига, мадраса ва мактабларни таъмир қилишга, талабаларни хорижга юбориш учун сарфлашга чақиради. Бир томондан, у камбағал халқни хонавайрон бўлиш хавфидан халос этмоқчи бўлади, аммо, иккинчидан, сарф-харажат эшигини қаерга қараб очиш борасида маслаҳат бермоқда. Бу, унинг қарашларидаги зиддият, ҳатто жадидона худбинлик эмасмикан?! Ахир халқ камбағал-ку, унинг зиммасига юклаётган вазифалар мушкул эмасми?!

Беҳбудий гарчанд, бу харажатларнинг моддий жиҳатдан фарқини кўрсатиб ўтмаган бўлса-да, кейинги харажат аввалгисига нисбатан анчайин кам. Лекин, энг муҳими, бу ебичилиб кетадиган харажат эмас, балки қайтиб келадиган, фарзандлари тақдирини бошқа нурли манзиллар томон йўналтирадиган ва шубҳасиз, ота-оналарнинг ўзлари ҳам мевасидан баҳраманд бўладиган харажатдир. Демак, Беҳбудий бу масалани кўтариб, маърифатпарварлик жабҳасидан четга чиқмайди. Аксинча, агарда биринчи таклифи, асосан, ҳар бир хонадонни хонавайрон бўлишдан сақлаб қолишга қаратилган бўлса, иккинчи таклифи, бир томондан, шу хонадонни, иккинчи томондан, бутун халқни маърифатли этишни кўзда тутади. Беҳбудий таклиф ва истакларини баён этиш асносида маърифатпарварлик дастурини изчил бир тизим тарзида тақдим этади.

Унинг маърифатпарварлик дастури қуйидагилардан иборат:

1. Болаларни мусулмон, усули жадид, рус-тузем мактаблари ва гимназияларда ўқитиш.

2. Эски мадраса, мозору масжид ва мактабларнинг «шикаст рехт»ларини таъмирлаш.

3. Болаларни Шарқ мамлакатлари ва Россиядаги дорилфунун ҳамда дорилсаноатларга ўқишга юбориш.

4. Болаларни рус ҳукумати мактабларида ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русчага ўқитиш ва тарбия қилиш; икки йил учун тўланажак 600 сўмни тўй-маъракалар учун жамланган маблағдан олиш.

5. Болаларни тарбия қиладиган пансионлар очиш, тарбияхоналарни замонавий, миллий ва диний рухда бўлишига эришиш.

6. Тарбияхоналар очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун «Нашри маориф» ёхуд «Жамияти хайрия», ё «Жамияти атфол» сингари жамиятлар ташкил этиш.

7. Бу жамиятлар ёрдамида ва тегишли юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ҳуқуқшунос, муҳандис сингари мутахассислар билан бирга «замона мактабдори», миллат ҳомийси ва ходими, «Давлат Думасиға» депутат, миллий саноатимизни ислоҳ эта билувчи, техник, тижорат ва банкаларда ишлай оладиган, шаҳар думаларида ва умуман Туркистонда очилажак идораларда ишлайдиган ходимларни етиштиришдир.

«Ҳозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар қилган одамларни талаб қилур. Бу кундан бошлаб ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4—5 замона одами пайдо бўлур ва ҳукумат мансабларига, замона доираларига, тижорат ва саноатларинда кириб, бизларға манфаат еткурур. Келар замон бошқадир» (160-бет). Беҳбудийнинг маърифатпарварлик дастури халқни бир поғона юқорига кўтариш, уни миллий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, ўзини-ўзи эплаш ва бошқариш мумкин бўлган салоҳиятга етказишни кўзда тутади.

Шубҳасиз, Беҳбудий ўз халқининг келажагини фақат маърифат масалалари билангина боғлаб қўймаган. Ҳар тарафлама зукко аллома келажак билан қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва кимдан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. Шу нуқтаи назардан қараганда, Беҳбудийнинг 1906 йил нашр этилган «Китоби мунтаҳаби жуғрофияи умумий» («Умумий жуғрофиядан сайланма китоб») асари, айниқса, муҳимдир. Муаллиф китобнинг мукаддима фаслларидан бирида «жуғрофия»

фанининг аҳамияти ва «тарихий жуғрофия», «сиёсий жуғрофия» ва «умроний (умумий) жуғрофия» қисмларидан ташкил топишини баён қилгач: «Хулоса, бу замонға жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳарнаки дунёға бордур, билдиратурғон керакли, бир илмий жаҳонномадур...», деб ёзади. Шу сўзлардан кейин у кишилик жамияти тарихи ва унинг муҳим нуқталарига тўхталиб ўтади. Асарнинг «Ҳукумат ва ҳукмронлар» фаслига келиб, бевосита давлат қурилиши масалаларига оид фикрларини ўртага ташлайди. Шарқда Францияни «Фарангистон», французларни эса «фаранг», «фаранги» деб атаб келишган. Аммо айни пайтда «фаранг» сўзи умумлаштирилиб, умуман европаликларга нисбатан ҳам қўлланилган. Шу маънода Беҳбудийнинг қуйидаги сўзларида ҳам баҳс французлар ҳақида эмас, балки XX аср бошларидаги европаликлар ва уларнинг давлат тизимлари ҳақида боради:

«Ҳозирға фаранглар ўртасиға мўътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи – идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиздур. Қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосиға мавқуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар давлат ва ҳукуматға муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбириға мувофиқ бўладур» (234-бет).

Демак, XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир. «Иккинчи қисм, деб ёзади Беҳбудий, идораи машрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматға тобе одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шу тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини «миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «гўсударски дум», «мажлиси синодий», «эл мажлиси» деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхо-

налар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу «миллат мажлиси»ни чилонлари машварат ила мамлакат ишларига аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишларига аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амрига тобеъдур» (243—244-бетлар).

Беҳбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурилишининг бу турида подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё «миллат мажлиси» унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсунади. Энди Беҳбудий талқинидаги учинчи давлат тузуми билан танишайлик. «Учинчи қисм, дея фикр юритади публицист, «Идораи жумҳурият»дурки, аксар фуқароси ахли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматга етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «раиси жумҳурият», «садринишини миллат», «президент» аталадур. Ҳар бир ҳукм, амр ва тартибни мамлакат ва кўбга тааллуқли ишни «Миллат мажлиси»ни қилиб берган дастуриламал, яъни қонун ва низомномаларига мувофиқ қилиб, бутун элга тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишга «миллат мажлиси» ҳукмига тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрнига келтиргувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга «Элга тобе бўлубтурарман», деб қасам ичиб, баъд мансабга чиқадур» (244-бет).

Европа мамлакатларидаги давлат тузумини Беҳбудий ана шу тарзда уч гуруҳга ажратиб, уларнинг фарқловчи хусусиятларини тавсифлаб беради. У бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги истиқомат қилувчи халқнинг илмли-илмсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади. Демак, Беҳбудий назарида Европа мамлакатларида уч хил давлат тузуми барпо этилган бўлиб, булар: монархия, парламентар республика ва республика идора усулларидир. Беҳбудий «Хуршид» газетасининг 6-сонида эълон қилинган «Хайрул умури авсатуҳо» мақоласида Россияда сиёсий фаолият юргизаётган партиялар ва уларнинг дастуриламалларини ҳам синчиклаб ўрган-

ганини намойиш этади. Унинг кузатишига кўра ўша пайтда амалда бўлган:

1. Мустабид фирқаси (ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиюн оммавиюн (социал-демократлар партияси).
4. Россия мусулмонлари иттифоқи.

Ушбу тўрт партиянинг сўнггиси 1906 йил 13—23 январ кунлари Россия мусулмонларининг Петербургда бўлиб ўтган II қурултойида тузилган. Агар тўрт партиядан дастлабки иккиси Европадаги давлат тузумларидан монархия ва парламентар республикага руҳан яқин эканлиги, айниқса, етакчи партиянинг мустабид партияси деб аталганини инобатга олсак, Беҳбудийнинг чор ҳукумати ва унинг етакчи партиясига бўлган муносабати ойдинлашади.

«Жадидчилик, — деб ёзади профессор Д.А. Алимова, — ўз тарихида икки босқични ўтган. Биринчиси — маърифатпарварлик босқичи ва иккинчиси — сиёсий босқич. Лекин жадидларнинг давлатчилик масаласига қарашлари биринчи даврданоқ шакллана бошлаган ва иккинчи босқичда аниқ бир шаклга келган, десак бўлади. Ўтмишга назар ташлаб, улар жамиятдаги барча салбий ҳолатларни миллий давлатчиликнинг йўқотилиши билан боғлаганлар. Масалан, М.Беҳбудийнинг фикрича, хонликлар 50 йил илгари дунёдан ажралган ҳолда бўлиб, дунё эришган ютуқлардан фойдалана олмаганлар ва бу миллий давлатчиликни йўқотилиши ҳамда мустамлакачилик асоратига тушиб қолишнинг сабабларидан бири бўлди, бу эса Туркистон халқларини Европа қонунлари асосида яшашга мажбур қилди. Лекин улар мазкур қонунларни билмайдилар. Ҳуқуқларни билиш, уларни ҳимоя қила олиш учун билимга эга бўлиш лозим. У юқори маълумотли мутахассислар, хусусан, ҳуқуқшунослар давлат думаси, судлар ва Россия маъмуриятининг Туркистондаги расмий органлари орқали миллатга фойда келтиришлари мумкин, деган фикрга келади»[1].

«МУНОЗАРА» ВА «ҲИНД САЙЁҲИ БАЁНОТИ»НИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбек жадидчилик ҳаракати намояндалари орасида гарчанд, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ижтимоий фаолияти ав-

[1] Жадидчилик ҳаракати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчиликка оид қарашлари. Тўплам: Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т., «Шарқ», 2001, 150-бет.

валроқ бошланган бўлса-да, унинг ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари асосан Фитратнинг «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарларидан кейин ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам Фитратнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий қарашлари хусусида алоҳида баҳс юритиш ўринлидир.

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг улкан сиймоларидан бири Фитрат дастлаб Бухородаги эски мактабни, сўнг «Мир Араб» мадрасасини тугатган кезларда Бухоро амирлиги ҳудудларида янгиланиш кайфияти билан йўғрилган зиёлилар ҳаракати эндигина уйғона бошлаган эди. Ана шу ҳаракат ташаббускорларининг интилишлари билан 1909 йилнинг эрта баҳорида «Ширкати Бухорои шариф» номли маърифатпарварлик жамияти йўлланмаси билан бир киши Боғчасаройга ва яна бир киши Истанбулга усули жадидани ўрганиш учун юборилди. Бухоро уламолари бу жамиятга ва унинг қўшни ўлкалар билан алоқа ўрнатишига каттиқ қаршилик кўрсатганлари сабабли, кўп ўтмай, ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Аммо 1909 йил 18 июн куни Бухоронинг тараққийпарвар ёшлари «Тарбияи атфол» номли янги жамиятга асос солишди. Яна уламоларнинг қаршилигига дуч келмаслик истагида янги жамият ўзининг ҳар бир қадамини яширин тарзда қўйиб, ёшларнинг чет элга ўқишга боришлари учун махфий равишда иона тўпладилар. Чамаси, ширкат томонидан Боғчасарой ва Истанбулга юборилган кишиларнинг ўз сафарларидан олган таассуротлари Истанбулдаги усули жадида мактаблари фойдасига бўлган. Шунинг учун ҳам «Тарбияи атфол» бухоролик ёшлар орасида умидли ҳисобланган номзодларни Туркияга юборишга қарор қилган. Бу ёшлар орасида Фитрат ҳам бор эди. Шу боис у 1909—1913 йилларда Истанбул дорилфунунида таҳсил кўрди.

Фитратнинг ҳаёти ва ижодида катта аҳамиятга молик бўлган ана шу давр ҳақида турли муаллифлар турлича — баъзан бир-бирига зид, гоҳида эса бир-бирини тўлдирувчи маълумотлар беришади. Фитрат дунёқарашининг шаклланишида муҳим бўлган қуйидаги фикрлар билан танишиш фойдадан холи эмас.

«Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга оид саналар жуда чалкаш кўрсатилган, деб ёзади филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоев. Ҳатто бу воқеаларнинг шоҳиди С.Айний Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил деб айтса, бошқа бир

ўринда 1911 йил деб кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Валидий Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода «Тарбияи атфол» жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўъбаси (филиали)ни очишга мушарраф бўлган. Бу шўъба «Бухоро таълими маориф жамияти» номи билан расмий жамият мақомини олган. 1910 йилда Эрон йўли билан Константинопол **(Истанбул — Р.Ш.)**га келган шоир Фитрат ва Муқимиддин ҳамда Россия йўли орқали келган Усмон Хўжа, ғулжали Абдулазиз, Содиқ Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар. Бу жамият ўн етти моддадан иборат бўлган ўз низомномасига эга бўлиб, асосан Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий аҳволи ва маънавий муаммолари билан шуғулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манбаларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, «нуфузли дорилфунун»да ўқигани (Темур Хўжа ўғли), «муаллимлар гимназияси»да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва «Вайзин» мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустақил маърузалар ҳам ўқигани (Заки Валидий Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичида нисбатан ишончлиси сўнгги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида ҳам айтилган»[1].

Сирасини айтганда, бизга Фитратнинг Истанбулдаги қайси ўқув масканида ўқиганлиги эмас, балки бу ўқув даргоҳи туфайли унинг дунёқарашида қандай ўзгаришлар юз берганлиги муҳимроқдир. Шу маънода профессор Бегали Қосимовнинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқ: «Туркия «Еш турклар» инқилобидан таъсирланган йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига ғарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсат-

---

[1] *Абдурауф Фитрат*. Танланган асарлар, 1-жилд. Т., «Маънавият», 2000, 6—7 бет.

ди. У сиёсатга шўнғиб кетди. Қизғин бадиий ижод билан шуғулланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Муҳтарам уни 1903—1904 йилларда тузган тазкирасига киритган. Жумладан, унинг «Мижмар» (хушбўй уд ёқиладиган чўғдон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. «Сухандонларнинг ҳарифи» (паҳлавони) эканлигини таъкидлайди, ота касбига ишора қилиб, «сарроф» деб атайди. Руҳиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни кўзда тутиб бўлса керак, Айний 1926 йили тузган «Намунаи адабиёти тожик» китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчиси, деб кўрсатади»[1].

Агар Фитрат Туркияга ўқишга боргунига қадар, яъни 1903—1904 йиллардаёқ «Мижмар» тахаллуси билан форстожик тилида лирик шеърлар ёзган ва шу шеърлари билан эътибор қозонган бўлса, у Истанбулга келган йилиёқ (1909) бу лирик шеърларидан кескин фарқ қилувчи, Туркистон жадидчилик ҳаракатига узоқ йиллар мобайнида дастуриламал бўлиб хизмат қилган «Мунозара» асарини ёзиб, нашр этди.

Фитрат 1929 йили вульгар социолог танқидчиларидан бири Ж.Бойбўлатовнинг танқидий чиқишларига жавоб ёзган «Ёпишмаган гажаклар» номли мақоласида бу асарнинг яратилиш тарихига доир баъзи бир маълумотларни тилга олиб, бундай ёзган: «Мақолангизнинг бир ерида мени Туркия султонига мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султонига мактуб ёзмадим, бу менга тамоман туҳмат! 1908 йилда ёзган бир асаримда Бухоро амирига қаратилган бир хатим бор, буни инкор қилмайман. Лекин 8 йил Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми? У вақтда бир калла 2 тийин эди. Ҳибс қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи кофирлик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўп расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди.

---

[1] *Абдурауф Фитрат*. Чин севиш. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 6-бет.

Унинг ноширлари бўлғон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўз боши ёздим ва шунинг билан гўё танқиднинг унга эмас, маъмурлиға ойдин бўлғонини кўрсатдим. Менинг Бухоро амирига қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ».

Бу асарнинг тўла номи «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусинда қилған МУНОЗАРАси»дир. Китобнинг биринчи нашрида сарлавҳадан кейин: «Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир» сўзлари ёзилган. Гарчанд, баъзи манбаларда «Мунозара»нинг 1909 йилда нашр этилгани қайд этилган бўлсада, унинг биринчи нашри, фитратшунос Ҳ.Болтабоевнинг аниқлашича, ҳижрий 1327 ва милодий 1911 йили Истанбулда «Исломия» матбааси томонидан амалга оширилган. Асар 1912 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да, кейинчалик алоҳида китобча шаклида Ҳожи Муин таржимасида ўзбек тилида чоп этилган.

Фитратнинг Истанбулга келиши арафасида Бухоронинг маърифий-маданий ҳаётида икки муҳим воқеа рўй берган. Бу воқеаларнинг биринчиси 1908 йилнинг ёзида жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоил Ғаспиралининг Бухорога келиши эди. У Бухоро зиёлилари билан учрашиб, уларга мактаб ва мадраса таълимида ислоҳот ўтказишни маслаҳат берган. Ҳатто ўзи ҳам Бухорода биринчи усули савтия мактабини очмоқчи бўлган. Иккинчи воқеа эса И. Ғаспиралининг рағбатлантирувчи сўзларини эшитган Бухоро жадидларининг Саллоҳхона гузаридаги Мирзо Абдулвоҳид ҳовлисида у орзу қилган мактабни очишидир. Афсуски, ҳар қандай янгиликни кофирликнинг кўриниши сифатида баҳолаган уламо, кўп ўтмай, бу мактабнинг ёпилишига эришган. Фитрат ўз асарини ана шу сўнгги воқеа таъсирида ёзган. «Мунозара» бухоролик икки кишининг — бири «қадим»чи, иккинчиси эса жадид бўлган, тўғрироғи, жадидчиликка мойил, европача тарбия кўрган кишининг суҳбати тарзида ёзилган. Улар ўртасида жадид мактаблари ва Бухородаги бир қатор ижтимоий масалалар бўйича бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар асарнинг ғоявий мазмунини белгилайди.

Фаранги (асар қаҳрамонларидан бири) билан Мударрис (асарнинг иккинчи, салбий қаҳрамони) ўртасида суҳбат бошланиши биланоқ, ўзини, Бухорои шариф деб улуғланишига асос бўлган турли илмларнинг вакили деб билган му-

даррисниng ҳатто «жуғрофия» сўзини тушунмаслиги аён бўлади. Ҳатто, бора-бора Бухоронинг 2 миллионли аҳолисидан жуда оз қисмигина саводли экани ошкор бўлади. Бундан хабар топган Фаранги Мударрисга бундай сўзларни айтади: «Бухоронинг барча мардумлари, дунёнинг иззати ва охиратининг шарофати билан илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Пайғамбарингиз «Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешикдан қабргача илм изланг», «Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир» ҳикматлари билан ўзларининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлганидан кейингина тартибга тушади»[1].

Фаранги баҳс давомида ўзини Пайғамбарнинг уммати деб билган Мударрисниng на Қуръон суралари, на Пайғамбарнинг ҳикматли сўзларига риоя қилмай, маслакдошлари билан бирга Бухорои шарифдек қутлуғ масканни жаҳолат ботқоғига ботириб юборганини бирма-бир исботлаб беради. Шу ерда нозик бир нуқта бор. Фаранги образи замирида гарчанд, бухоролик жадид образи ётган бўлса-да, Фитратнинг бу ижобий қаҳрамонни Фаранги деб аташи бежиз эмас. Негаки, у жадидчиликка четдан, хайрихоҳ кишининг кўзлари билан қаровчи шахсгина эмас, балки европалик илғор кишиларнинг тимсоли ҳамдир. У ўрни билан ўзининг европалик «илдизлар»ини ҳам очиб, бир ўринда бундай дейди: «Биз, фарангилар, динингизнинг душмани эсакда, диний хусуматларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик» (49-бет).

Фитрат бу сўзлар билан Ғарбнинг Шарқ фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда катта ютуқларга эришган, Шарқнинг ўзи эса «ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарлари-

---

[1] *Абдурауф Фитрат*. Танланган асарлар, 1-жилд, 48—49-бетлар. Бундан кейин «Мунозара»дан олинган кўчирмалар матндан сунг қавс ичида бериб борилади.

дан баҳра ололмай, таназзул тубига тушган», деб билади. Ва Мударрис билан Шарқ туфайли «фавқулодда тараққиёт»га эришган Ғарбнинг вакили бўлмиш Фарангини ўзаро тўқнаштиради, улар ўртасида бўлиб ўтган фикр алмашувида ҳақиқат нурларининг таралишини кузатади. Шундай қилиб, Фитрат «Мунозара»даги Фаранги образи орқали Бухоро амирлигидаги ижтимоий ва маданий вазиятга бўлган муносабатини баён этиб, ўзининг сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга молик бўлган фикрларини ифодалайди. Шу маънода Фаранги Фитрат қарашларининг ифодачиси ва ҳатто жарчиси ўлароқ майдонга чиқади.

Фитрат жадид сифатида, биринчи навбатда, инсоннинг дунёга келиб, илм олиш ҳуқуқига эгалиги ва шу ҳуқуқдан фойдаланиш лозим эканлигини таъкидлайди. Инсоннинг бу ҳуқуқи Пайғамбар ҳикматлари ва Қуръон сураларига уйғун бўлишига қарамай, жамиятдаги фикри қотиб қолган кимсаларнинг қаршилигига учраб, оёқости қилиниши унда кучли эътироз уйғотади. Умуман, «Мунозара»да ана шу руҳ — уламолар тутган йўлга, улар эгаллаб турган маррага қарши исён бошлаш, норозилик кайфиятини ифодалаш пафос даражасига кўтарилади. Агар инсоннинг илм олиш ё олмаслик ҳуқуқи фақат унинг ўзига, тақдирига таъсир этганида, бу у қадар катта фожиа бўлмаслиги мумкин. Лекин, модомики, жамият кишилар йиғиндиси ва бирлигидан иборат, Бухоро амирлигидаги халқ оммаси эса илм ва маърифатдан узоқда яшаётган экан, бу нарсанинг амирликдаги ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий шароитга таъсир этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам дин олимларининг, амирликдаги реакцион гуруҳнинг ғайриилмий ҳаракати оқибатида амирлик ижтимоий тузум сифатида чириди, халқ оммаси эса жаҳолат ботқоғига ботди. Бинобарин, Фитратнинг, яна такрорлаймиз, жадид сифатида янги усулдаги мактабларни ҳимоя қилиши, мадрасаларда йиллаб ижтимоий ҳаёт учун муҳим бўлмаган «фан»лар ўрнига ҳаётий зарур дунёвий фанларни эгаллаши лозимлиги тўғрисида жон куйдириши — бу халқнинг, ўзбек давлатчилигининг эртанги куни тўғрисида қайғуриши эди. Мударрис Фарангининг ҳар қандай мантиқли, асосли фикрларини «кофирлик»ка йўйиб, уларни рад этади. Шунда Фаранги бир пайтлар мусулмон обод ўлкалардан бири бўлган Испанияни мисолга келтириб, бундай дейди:

«Фаранги: Улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўплиғи

бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўп уламо киром этказиб, бисёр авлиёи изом етиштирди. Андак ғафлат шумлиғи ва андишасизлик оқибатида Испания насронийларнинг тасарруфига ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар, бутхона, ўша бутун ислом улуғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янграган жойларда бугун қўнғироқ овози жаранглamoқда» (66-бет).

Шубҳасиз, Фитрат «Мунозара»ни ёзган вақтда мусулмончилик асосларини ҳурмат қилган киши эди. Лекин у Испаниянинг мусулмонлар қўлидан насронийлар ихтиёрига ўтиб кетганини ачиниш туйғулари билан эслатмайди. Балки, ўтмишда рўй берган воқеалардан сабоқ олиш керак, деган маънода шу сўзларни айтади. Сўнг фикр нишабини мақсад сари буради:

«Фаранги: Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? **(Асар ёзилган вақтда, ҳар ҳолда Бухоро амирлиги Қўқон ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ ярим мустақил бўлган – Р.Ш.)** Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар куни император томонидан амирга ё консулдан қушбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?» (67-бет).

Фаранги ўз фикрини давом эттирар экан, яна бундай тарих фактларини юзага чиқаради: «Жаноби Мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки милйўн нуфузи бўлған бир давлат эди. Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Агар яна бир оз муддат эски ғафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, мехрибон она-Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухлаяжаксиз!» (68-бет).

«Мунозара» Фитратнинг юрагида жўшиб турган ана шу башоратли фикрни айтиш учун ёзилган! Фитрат бу асарни ёзган вақтда бор-йўғи 23 ёшда эди. У тарихий жараённи таҳлил этиши ва воқеаларнинг мантиқий ўсиш қонуния-

тини яхши билиши орқасида 1917 йилги Октябр тўнтаришини, 1920 йилдаги «Бухоро инқилоби»ни ҳам бирини саккиз, иккинчисини эса ўн бир йил аввал башорат этган. У ана шу башорати амалга ошмаслиги учун бошқа ҳаммаслаклари билан бирга жадид мактаби ва жадид маърифатчилигини тарғиб этишни ўзининг виждоний бурчи, деб билган.

«Фаранги: Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчисидир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амрико ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназзул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон ва Арабистоннинг бир қисмига фармонраво қилган, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган...» (62-бет).

Жадид мактаби, Фитрат наздида, илмнинг бешигидир. Бу бешикдан кейин, албатта, махсус ўрта ва олий ўқув юртларининг бўлиши ва ёшлар таҳсилни шу тарзда, занжирсимон давом эттиришлари зарур. Илм фақат сабоқ олиш, газета-журналларни ўқиш эмас, деҳқончилик, саноат, мудофаа ҳам илмни, янги техникани тақозо этади. Кичик бир оролнинг эгаси бўлмиш инглизлар илм орқасида қудратли ҳарбий давлатга айланиб, жаҳоннинг қарийб ярмини босиб олишган. Туркистон ва Бухоро ҳудудларидаги ҳокимлар эса илмсизликлари орқасида ўз ватанларини душман қўлига топшириб қўйибдилар. Фитрат айтмоқчи бўлган фикр ана шу ўзанда ҳаракатланади. Мударрис гарчанд, ҳамма нарсада «кофирлик» изларини кўрса-да, ислом ҳуқуқининг масиҳий давлатлар тажовузи билан топталаётганини сезмайди, масжидларга итлари билан кирган чор амалдорлари, уларнинг назарида, исломий қадриятларни оёқости қилмайди, инсон эътиқоди ва ҳуқуқларини поймол этмайди. Улар бундай катта нарсалар билан эмас, балки жадид мактаби ўқувчиларининг курсида, худди ўрисларга ўхшаб ўтириши билан чиқиша олмайди. Илмсизлик ҳатто уларнинг кўзларини ҳам торайтириб қўйган.

Мударрис Фарангининг Бухоро амирлигидаги вазият оғир ҳолга келганлигини кўрсатувчи факт ва далиллари олдида эсанкираб, ундан нажот йўлини кўрсатиб беришни сўраганида, Фаранги нажот фақат жадид мактабларида эканини айтади. Фарангининг бу жавоби бугунги авлодга сод-

дадиллик бўлиб туюлиши мумкин. Аммо халқни маърифатли этмай, уламони жаҳолат ботқоғидан чиқармай туриб, жамият кемасини тараққиёт манзиллари сари бошлаш, мус- тамлакачиликнинг сиқилиб келаётган занжирларидан халос бўлиши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг нажот йўли сифатида янги усулдаги мактабларни тар- ғиб этиши ва очиши тарихан тўғри эди.

Жадидларнинг диққат-марказини доимо аёллар масаласи эгаллаб турган. Фитрат «Оила» рисоласини ёзиб, бу масалага оид қарашларини кенг баён қилган. Ёзувчи Бухородаги аёллар масаласини, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, жамиятда тутган ўрнини ҳам, шубҳасиз, мактаб билан ўзаро боғлиқ ҳолда қўйган. Шунинг учун унинг бу борадаги қарашларини маълум бир якунга эга, деб бўлмайди. Асарнинг бу борада фикрлар баён қилинган қуйидаги лавҳасига эътибор беринг:

«Фаранги: ...Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

Мударрис: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар.

Фаранги: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакамлардан бири айтадики: «Биз Америқо ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир. Ва Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрадики, «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир». Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб, «Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баравар» оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайдир. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳамиша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги заминнинг саодатсизлиғидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар». (58—59-бетлар).

Шубҳасиз, Мударрис жонли тимсоли бўлган мусулмон уламоларининг аёлларга, уларнинг жамиятдаги ўрнига нисбатан муносабати Фарангининг бундай қарашига зиддир. Уларнинг фикрича, аёл туғиш ва насл қолдириш учунгина Оллоҳ томонидан яратилган.

«Мударрис: Ажаб одам экансиз. Бехуда ишларнинг ташвишини қиляпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат «таволуд ва таносул» (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда «силсилаи таносул» (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади». (59-бет).

Мударрис усули жадид мактабининг, эски мактаб ва мадрасадек, узоқ чўзилмаслигини эшитганида ҳам ўз билганидан қолмай, «сайраши»да давом этади: «Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Сиз айтгандек осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак». (59—60-бетлар).

Баҳснинг давомидан маълум бўлишича, эркаклар ахлоқининг бузуқ бўлиши ҳам шариатдаги маълум бир нозикликларга боғлиқ. Демак, эркаклар ахлоқининг бузилишига, хотин-қизларнинг умумий таълим тизимидан маълум даражада четда ушлаб турилиши боис ҳам эски таълим усуллари-ю, бу усулларнинг суянчи бўлган уламолар экан. Шундай қилиб, Фитрат Фаранги билан Мударрисниг баҳси орқали ўз даврининг ички зиддиятларини, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги курашни, ўзбек халқининг ҳанузга қадар феодал тузум шароитида, жаҳолат оғушида яшаётганлиги сабабларини очиб ташлайди.

Фаранги Мударрисниг усули жадида мактабига бўлган барча эътирозларини ўз далиллари билан бартараф этар экан, бундай мактабларнинг нафақат Истанбул, Боғдод, Ноғойистон ва Кавказда, балки Мадинаи Мунаввара да — ислом динининг марказида ҳам очилгани ҳақида маълумот беради ва бу мактаблар «аввалгидан олимроқ, мутаддайинроқ ва ватанпарварроқ» шогирдларни етиштириб чиқараётганини айтади. Чамаси, худди шу ўринда Фитрат «ватанпарвар» сўзини биз тушунган маънода илк бор қўллайди. Фитрат талқинидаги усули жадида мактабининг эски мактабдан фарқи шундаки, «болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутаддайин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга муте, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан

бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир» (83—84-бетлар).

Таҳсилнинг жадидлар ишлаб чиққан бу усули хотин-қизларнинг ҳам тўлақонли илм олишларига имкон туғдиради. Бинобарин, «усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар» (85-бет). «Таҳсили жадидада, дейди Фитрат ўз қаҳрамони тилидан, қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб куёвга берадилар» (84-бет). Фитрат хотин-қизларнинг эркаклар билан баравар илмдан баҳраманд бўлмаслиги жамият ва халқ тақдирига салбий таъсир кўрсатиб келгани ва ҳозир ҳам кўрсатаётганини алоҳида таъкидлайди. Худди шу масала ёзувчининг ижтимоий ва ҳуқуқий қарашларида марказий ўринлардан бирига чиқади. Фикримизча, ушбу муаммонинг илдизларини ижтимоий воқеликнинг ўзидан қидириш керак. Аёл кишининг жамиятда, уни бошқариш ва оилада тутган ўрни хусусида гап кетар экан, юридик фанлари доктори Фозил Отахўжаевнинг бу борадаги фикрини келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз: «Жамиятда мавжуд бўлган иқтисодий муносабатларнинг меҳнат тақсимотига таъсири никоҳ-оила муносабатларида ҳам намоён бўлади. Оилада эркакнинг бош бўлиши бошқа оила аъзоларининг ҳуқуқий мақомига тегишли асосда таъсир этади. Эркакнинг оиладаги ҳукмронлиги иқтисодий ҳукмронлик оқибатидир.

...Давлат тўнтаришига қадар Туркистон ўлкасида никоҳ ва оила муносабатлари шариат ва одат қоидалари билан тартибга солинган. Шариат ислом мамлакатлари учун қўлланиши мажбурий қонун бўлган, шариат бўйича хотин-қизларнинг ҳуқуқи бирмунча чеклаб қўйилган, оилада эр бошлиқ бўлган.

...Шариатнинг гувоҳлик масаласидаги қоидаларидан бири эркаклар томонидан берилган гувоҳликнинг хотинлар гувоҳлигига нисбатан афзал ҳисобланишидир. Шариат бўйича эркаклар хотинларга қараганда устун турганлар, шу сабабли битта эркакнинг берган гувоҳлиги тўла далил, битта аёл томонидан берилган гувоҳлик эса ярим далил ҳисобланган. Шунинг учун шариат икки аёл томонидан берилган гувоҳликни битта эркак томонидан берилган гувоҳликка баробар деб ҳисоблайди. Бундан ташқари жиноят

ишларида, қоида бўйича, аёллар гувоҳликка чақирилмаганлар ва улар томонидан берилган гувоҳлик эътиборли ҳисобланмаган.»[1]

Келтирилган фикрлар жамиятнинг аёл кишига — сўзи ва тақдирига бўлган муносабатни кўрсатиб турибди. Энди Фитратнинг асари муносабати билан бошлаган фикримизни давом эттирсак. Фаранги жадид мактабини очишни тақозо этаётган масалаларни бирма-бир қайд этиб, Мударрисга дейди: «Биринчи, Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи, улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар (бир) илмсиз тарбиясиз бўлғани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдурки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолғансиз ҳам...» (90- бет).

Фаранги бу сўзлари билан Мударрисни ҳам жамиятнинг тарбия кўрмаган аъзоси, деб тушунади ва бу фикрни унинг юзига дангал айтади. Мударрисни бундай аташнинг боиси шундаки, унинг онаси илмсиз бўлган, бинобарин, ўз фарзандларини, чунончи, Мударрисни ҳам тарбия қила олмаган. Ўз навбатида, Мударриснинг хотини-да илмсиз улғайгани учун уларнинг фарзандлари ҳам тарбиясиз бўлиб ўсди. Фитрат тарбия деганда ўқимишли одамни назарда тутади. Тарбиянинг асосий унсурларидан бири, унинг фикрича, илм. Бинобарин, муаллиф талкинида, ота-она тарбияси илм билан қўшилган бўлиши, аниқроғи, фарзанд мактаб кўрган, маълумотли, жаҳолатдан йироқ ота-она томонидан тарбияланиши лозим. Агар шу Мударриснинг ўзини оладиган бўлсак, у ва унинг ўзига ўхшаш, фикрий даражаси тубан хотини фарзандларини қандай тарбия қилишлари мумкин? Агар жамият шу Мударрисга ўхшаш кишилардангина иборат бўлса, бу жамиятнинг таназзулга юз тутиши, жаҳолат ботқоғига ботиши шубҳасиздир.

Фитрат гарчанд, фаранги тили билан тарихий жараённи таҳлил этувчи фикрларни баён этмаса-да, улар ўз-ўзидан хаёлимизда пайдо бўлади. Фитрат бор ҳақиқатни англаб

---

[1] *Ф. Отахўжаев.* Ўзбекистон Республикаси никоҳ тўғрисидаги қонунларининг ривожланиши ва уларни такомиллаштириш муаммолари. Докторлик илмий иши, УДК-347.6 (571.1), Т., 2000, 82—83-бетлар.

етади. Шунинг учун ҳам жадид мактабини очиш зарурлигининг ижтимоий сабабларини кўрсатишда давом этади:

«Фаранги: Учинчи, Сиз насронийлар устингиздан ғалаба қилиб, номингизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим...

...Насроний давлатлар ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуроллари: тўп, милтиқ, динамит, бомба сингари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг мукаммал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таёқ, пичоқ, ханжару эгри шамшир, тийра камон билан қуролланиб, от-аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршиликсиз ўзини кофирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?..

Насроний давлатлар ишлатаётган қурол-яроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва аминмизки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса». (90—92-бетлар).

Фитрат ана шу тарзда ўз фикрини ривожлантира бориб, нафақат усули жадида мактабини очиш, балки яқин келажакда насронийлар ихтиёрида бўлганидек ҳарб қуролларини ясашга ёрдам берадиган илмларни ҳам ўрганиш лозимлигини таъкидлаб ўтади. Шу ўринда бир нарсани айтиш жоизки, жадидчиликни қоралаш авж олган шўро ҳокимияти йилларида бу оқимнинг ўз олдига фақат маърифат — мактаб тизимини ислоҳ этиш масаласини қўйгани айтилар ва шу билан жадидчиликнинг чегараланганлиги хусусида оғиз тўлдириб гапирилар эди. Фитратнинг 1909 йилда ёзилган «Мунозара»си бу фикрнинг ўта сохта эканини исботлаб турибди. Жадидлар, хусусан муаллиф, яқин келажакда илм-фанни ривожлантириш, ҳатто ҳарбий қуролларни ишлаб чиқариш ва мустақиллик учун курашишни орзу қилишган. Адиб «Мунозара» билан мадраса таълимининг даврдан орқада қолганини, уни тубдан ислоҳ этиш зарурлигини исботлаб берди.

Асарда Мударрисниг пўпанак босган фикрлари бирма-бир рад этилиб, ниҳоят, унинг сўнгги далили — Амир Темур, Маҳмуд Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг «тараққиёт замонлари»да машҳур бўлган мусулмонларнинг ана шу мадра-

садан чиққанликлари масаласига тўхталиб, унга сўнгги қақшатқич зарба берилади:

«Фаранги: Қайси замонни айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлган? Улар эгаллаган оламлар каёққа кетди? Амир Темур ҳодисаларнинг ахбори бир кечада Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилган? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми? Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга қадар қабзайи тасарруфига олганига шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шаҳсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир...» (93-бет).

Ана шу тарзда Фаранги билим ва мантиқ кучи билан ўзини менсимай, ҳатто сенлаб қўпол муомала қилган Мударрисни мот қилади ва Мударрис баҳс охирида унинг «хийла донишмандлиги»ни тан олиб, сизлашга ўтади. Фитрат бу асари билан диний масалалар бўйича ҳам, замонавий фантехника бўйича ҳам катта билим ва баҳслашиш маданиятига эга шахс эканини намойиш этди. «Мунозара»да олға сурилган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар жадидчилик қирғоғига яқинлашиб келаётган ёшлар сафини кўпайтириб, уларни рухий, маънавий ва илмий жиҳатдан том маънода қуроллантирди. У Туркияга борган пайтда «ёш усмонлилар»нинг инқилобий ҳаракати натижаларидан сабоқ олиб, унинг ташаббускорлари билан мулоқотда бўлгани шубҳасиз. Шунинг учун ҳам мазкур асар «ёш усмонлилар» ҳаракати таъсирида ёзилган, десак хато бўлмайди. Хорижда нашр этилган «Миллий Туркистон» (1952 йил 80—81-сонлар) журналида ёзилишича, Фитрат Истанбулдаги муаллимлар гимназиясида ўқиётган пайтда «ёш усмонлилар» фаолияти билан яқиндан қизиққан ва уларнинг ҳаракат усулларини диққат билан ўрганган. Шу билан бир қаторда у Туркияда нашр этилган «Турк юрду», «Сирот ул-мустақим» ва «Таърифи муслимин» сингари газета ва журналларни ҳам мунтазам равишда кузатиб борган ва бу нашрларда эълон қилинган мақолалар уни «Мунозара»ни ёзишга илҳомлантирган. Хорижий муаллифнинг бу фикри шу билан тасдиқланадики, Фитрат ушбу нашрлардан бири — «Таърифи муслимин» орқали Бухоро вазири Насруллоҳбек Парвочига «очиқ хат» йўллаб, унда жумладан, «Мунозара»даги фикрлари билан ҳамоҳанг бўлган қуйидаги-

ларни баён этган: «Ҳар қанча кўз ва қулоғингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинмай тура олмайсиз. Миллатимиз ва юртимизни шу ҳолга келтириб қўйдикки, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар».

Кези келганда айтиш керакки, Фитрат Бухоро вазирига «очиқ хат» ёзибгина қолмай, балки «Мунозара»нинг хотима қисмида бевосита амирнинг ўзига ҳам мурожаат этади. Аммо унинг бу мурожаати бошқа мақсадни, яъни асарда баён этилган танқидий фикрлар ҳукмдорга эмас, балки амирликдаги мутаассиб кишиларга қаратилганини айтиб, ғазаб оловини уларга қаратишни кўзда тутган. Шу билан бирга у китобхонларга мурожаат этиб, Фаранги тилидан айтилган фикрларни яна бир карра эслатишга интилган. Сўзсиз «Мунозара» ўз вақтида ёзилган ва кейинчалик жадидчилик ҳаракатига катта таъсир кўрсатган асар. Унинг ана шу таъсир кўрсатиш қудратини сезган самарқандлик драматург Ҳожи Муин ўзбек тилига пьеса тарзида таржима этди ва бу икки пардали сатирик асар Самарқанд ва Тошкент саҳналарида муваффақият билан қўйилди. Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб ёки Янги мактаб» (1916), Хуршиднинг «Жадид ва қадим» (1919) пьесалари Фитратнинг «Мунозара»си таъсирида майдонга келди. Асарнинг бундай акс-садо беришининг боиси унда Фитратнинг ўзига хос маҳорат билан ифодаланган фалсафий, тарихий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қарашларидир.

Адибнинг Туркиядаги талабалик йилларида ёзган иккинчи насрий асари «Ҳинд сайёҳи баёноти» деб номланган бўлиб, «роман услубида ёзилган бу асар» Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, Бухоро аҳолисига «Мунозара»дан ҳам кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Бу ҳар икки асар мавзу нуқтаи назаридан ўзаро яқин: уларда бухоролик ёш талабанинг она юртида ҳукм сураётган вазиятни халқ ва унинг келажаги фойдасига ўзгартиришга қаратилган фикрлари етакчилик қилади. Агар Фитратнинг биринчи асарида Фаранги билан Мударрис гўё Ҳиндистонда дафъатан учрашиб қолиб, ўзаро баҳсга киришган бўлсалар, бу асарда ҳинд сайёҳининг Бухорода кўрган-кечирганлари тасвир доирасига тортилади. Асарда Бухоро амирлиги ҳудудидаги ҳаётнинг барча ижтимоий ва маданий қирралари ёритилиб, муаммолари ўртага ташланади. Бу асарда ҳам амирликдаги нохуш манзараларни фош этиш пафоси устувор аҳамиятга эга. Файзулла Хўжаевнинг ушбу асарда

«амирликнинг чирик системаси» кескин фош қилингани хусусида билдирган фикрлари, Бухоро амирлигига қарши курашда «ёш бухороликлар» учун дастуруламал аҳамиятига молик бўлганидан шаҳодат беради.

Форс-тожик тилида ёзилган «Ҳинд сайёҳи баёноти» 1912 йили Истанбулда нашр этилган. Ёзувчи асарда Бухоро ҳақида кўп яхши гапларни эшитган ва шу гаплар таъсирида кўҳна мулкка ташриф буюрган ҳинд сайёҳи образида ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам ҳинд сайёҳининг назарига тушган ва унда салбий ёки ижобий фикрлар уйғотган ҳодисалар муаллифнинг типиклаш «ғалвири»дан ўтган.

Муаллиф бу асарга ҳам ҳинд сайёҳи билан бирга иккинчи персонажни киритишни лозим топган. Аммо «Мунозара»дан фарқли ўлароқ, бу персонаж ҳинд сайёҳининг, аксилқиёфаси эмас, балки маслакдоши бўлган бухоролик навқирон йигитдир. Уни биз «ёш бухороликлар» ҳаракатининг бўлажак аъзоси сифатида идрок этсак, хато бўлмайди. Фитрат асар бошида Бухоро аҳолисини уч тоифага ажратиб кўрсатади: булар уламо, умаро ва фуқародир. У уламони бундай таърифлайди:

«Маълумингизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тарика ўзининг шарафли довруғини жаҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо мана, икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг[1] келиши билан Бухоро уламолари «зиёдати лафзи салосин» маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонликларнинг кўпчилиги айни шунда тахсил кўрганлари боис бухороликларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алал оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолға етказмишлар, ҳалокатға мубтало этмишлар.» (98—99-бетлар).

Кўрамизки, Бухоро аҳолисини ташкил этган уч тоифа ичида салмоқли мавқени эгаллаган уламо «Мунозара» ор-

[1] *XVIII* асрда Эрондан келиб, Бухорода яшаган мударрис.

қали танишимиз Мударрисниng қавмидир. Фитрат ана шу тоифанинг «нафъсиз иш»ларга берилиши ва адашиши орқасида Бухоро амирлиги XVIII асрдан бошлаб тубанликка юз тутган ва бугунги кунда «жаҳолат ва ғафлат ботқоғи»га ботган, деб ҳисоблайди. Унинг фикрига кўра, иккинчи тоифа, ўз навбатида, икки гуруҳга ажралади: «Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиғи даврида фиску фужур ва бемаъниларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, *хатто зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар.* Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар». (99—100-бетлар).

«Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, *давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин»* каби масалалар Фитрат томонидан умаро тоифасига киритилган кишиларнинг тушига ҳам кирмайди. Негаки, улар: «Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражали» каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бухоро амирлигидаги мудҳиш ҳаёт манзараларининг «муаллифлар»и, Фитрат назарида, ана шу ҳар икки тоифа кишиларидир. Биз юқорида учинчи тоифани тилга олган эдик. Ёзувчи бу тоифага нисбатан муносабатини бундай изоҳлайди:

«Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар» (100-бет).

Фитрат ана шундай хулосавий фикрлар билан ҳинд сайёҳи қиёфасида Бухоро дарвозасига етиб келади. Сайёҳ тушган арава қуёш ботганидан кейин етиб келгани туфайли шаҳар дарвозаси ёпилган ва унинг ташқарисида қолган мусулмонларда ичкарига кириш умиди узилган эди. Афсуски, улардан кейинроқ етиб келган «*икки-уч аравадаги арманлар*», «яҳудий тўла бир неча аравалар» қаршисида дарвозалар осонгина очилиб, улар шаҳарга бемалол кириб кетишади. Орадан бир қанча вақт ўтгач, армани меҳмонлардан бирининг ити шаҳар ташқарисида қолганини сезиб, уни ҳам олиб кириб кетишади. Надоматлар бўлсинки, ғайридинларнинг ити қаршисида турганларга ҳеч ким қиё боқмайди.

Гарчанд, фуқарога берилган тавсифда «бу бечораларда айб йўқ», дейилган бўлса-да, сайёҳ тушган араванинг жин кўчада қаршисидан келаётган арава туфайли тўхташга мажбур бўлиши ва *икки ўртада можаро чиқиши манзарасида* фуқаронинг ҳам беайб

эмаслиги маълум бўлади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам «ориятли» бўлгани учун четлашиб, бир-бирига йўл беришни истамайди. Фақат муштлашиш билан кимнинг «марҳаматли» бўлиши аниқланади.

Сайёҳ Бухорога илк бор келгани туфайли саройбондан «бирор диққаттортар жой»ни тавсия этишни сўрайди ва унинг тавсияси билан ҳавзи Девонбегига йўл олади. Ҳовуз чиндан-да катта экан. Ҳовузнинг қибла томонида кенг бир майдон, майдонда эса катта бир масжид қад кўтарган. Бухоро аҳли намозни шу ерда ўқир экан. Меҳмон ҳовуз бўйидаги супада ўтириб чой ичади, ёни-веридагиларни суҳбатга тортади. Маълум бўлишича, одамлар ичиш учун ҳовуздан катта мешларда сув олиб кетишаётган экан. Икки ўртада ўзаро мулоқот бошланади:

«Мен: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

Мен: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

Мулла: «Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик», дейилади Қуръони Каримда. Сувнинг инсон соғлигига фойдаси бор, наинки зарари бўлса...

...Мен: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чаядилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндилари ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман **(4 пуд — Р.Ш.)** ифлос тушар-ов.

Мулла: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

Мен: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга ташламанглар, демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак» (103-бет).

Фитрат ана шу сайёҳ қиёфасида Бухоронинг турли «диққаттортар» жойларига назар ташлаб, шаҳар ва халқ ҳаётининг хунук манзараларини қаламга олади. Бу манзараларда хурофот ва унинг турфа кўринишлари эътиборни ўзига тортади. Баҳоуддин мозорини зиёрат этган сайёҳ одамларнинг икки-уч жойда осилган қўчқор шохларини ўпаётганларини, от думидан ясалган туғларни кўзларига суртаётганларини ва шу туғнинг чўпига «ўзининг паришон рўзғоридан» шикоят қилиб, ҳожат чиқармоқчи бўлишганини кўради. Орада маддоҳ пайдо бўлиб, бемаъни гаплардан иборат қиссани сўзлаб йиғилганлардан пул тўплайди. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган ҳинд сайёҳи дейди:

«Пайғамбаримиз ҳазрат «Қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охиратни эслатади», деб буюрганлар. Албатта, қабристонни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса,

бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф қилинг. Ҳазрат мозоротида намоз ўқийсиз, мозор яловининг чўпига сажда қиласиз, хожатларингизни Баҳоуддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўққи, «Ё, оллоҳ!» ўрнига «Ё, Баҳоуддин!» деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жоиз эмас... Биз Ҳазрат Баҳоуддинни яхши кўрамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат қонунларидан чиқариб, баҳоуддинпарастликка олиб келмасин» (107-бет).

Сайёҳ Кўкалдош мадрасасини зиёрат қилар экан, ҳамроҳи бу ерда бир юз қирқ бир ҳужра, дарсхона, кутубхона, масжид ва умумий тамоқхона борлиги, йиллик вақф пули 1500 минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тангаси кутубхонага берилишини айтади. Маълум бўлишича, вақф пулидан 24000 тангани мударрис олар, қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва ҳужра эгалари ўртасида тақсимланар экан. Дўстининг бу сўзларидан қувонган сайёҳ: «Алҳамдулиллоҳ, Бухоро бу важҳдан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилган экан», дейди. Аммо дўсти «ғамли нигоҳ»ини сайёҳга қадаб, «Оҳ... кошки!», деб қўяди ва «катта машаққат билан» ўзини босади. Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, шулардан ўттиз учтаси олий, ўттиз тўққизтаси ўрта, юздан зиёдаси эса қуйи тоифага мансуб экан. Бундан ташқари, уч юзта қуйи мактаб, ўн битта кутубхона, йигирмадан ортиқ ошхона, шунингдек, беш-олтита қорихона ва киркка яқин таҳоратхонанинг ҳам мавжудлиги маълум бўлади. Сайёҳнинг дўсти бундай маълумотлар беради-ю, аммо орадан бир неча дақиқа ўтгач, «уҳ» тортиб, давом этади:

«Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирлигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай ёқасини ажал панжасига топширмиш!» (113-бет). Хўш бунинг боиси нимада? Бунга ким айбдор?

Сайёҳ тилга олинган ўқув даргоҳларининг ҳар бири ихтиёрида қанчадан-қанча вақф пулининг борлигини эшитиб, чин дилдан қувонган эди. Лекин...

«Воажаб! Нега? Бас, шунинг учунки, жавоб беради ҳамроҳ, юқоридаги барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мул-

кини таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг жаҳолат уйига айланиб, икки-уч ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамаса, бировнинг оғирини енгил қилмаса, улардан халққа қандай наф?» (113—114-бетлар). Ҳамроҳ сўзида давом этиб, Бухоро амирлигидаги даҳшатли жароҳатлардан бирини очади:

«Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт милйўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми «ҳаққи ул-тадрис» **(ўқитиш ҳақи — Р.Ш.)** номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамият» чўнтагига киради. Иккинчи қисми эса, ҳужраларга қараб тақсимланганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига, десак бўлар. Бадбахтликни кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллаваччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзлариға олғанлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотмишлар...» (114-бет).

Шундай қилиб, Амир Темур давридан шу вақтгача канчадан-канча олимларни етиштирганлиги билан мактанувчи уламо Бухоро амирлигидаги мудҳиш шароитнинг бош сабабчиси бўлиб чиқади. У нафақат эски идора усулини қўллаб-қувватлаши, ҳар қандай янгиликка, ҳаттоки, «усули жадида» мактабларини очишга ҳам қаршилик кўрсатиши, балки мадраса, мактаб, кутубхона ва талабаларга ажратилган катта маблағни «туя қилиши» билан ҳам Бухорони «жаҳолатнинг асл макони», «хорлик занжирининг асири»га айлантирмоқда эди. Демак, «Мунозара»да айтилганидек, Бухородаги аҳволни танглаштирган асосий сабаб илмга бўлган рағбатнинг йўқлигидир. Агар Фитрат «Мунозара»да Европадан ўрганиш, хорижий илмдан баҳраманд бўлган ҳолда тараққиётга эришиш мумкин, ғоясини қўйган ва Бухоро амирлигидаги аҳвол таҳлили уни шу хулосага олиб келган бўлса, бу асарда Бухоро жароҳатларини очиш билан бирга Шарқнинг Европа халқлари тарихидаги беқиёс ролини кўрсатишга ҳам эътиборни қаратган. Сайёҳ дўстининг Бухородаги бугунги вазиятдан маъюсланганни ва ҳатто умидсизланганини кўриб, унинг диққат-эътиборини ўрта асрлар тарихига жалб этади:

«...Бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврупонинг аҳволи ўрта асрнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам баттар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўп ерга эга бўлишиб, ҳар

бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларига тенг келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмаганлар...

Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, *ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини* Калисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон-бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини икки қила олмаган» (118—119-бетлар).

Фитратнинг Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган йилларида бу ердаги аҳволни яхши билганлиги ва ўрганганлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ шу *муҳитда улғайган талабанинг Европа* халқлари тарихидан бу қадар хабардорлиги ва билим бойлигидан ўз ўрнида фойдаланиши унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотади. Энг муҳими шундаки, у юқоридаги фикрни баён қилишда шунчаки ўз билимини намойиш этиш ё ўрта асрлардаги Ғарб билан Шарқни қиёслашнигина кўзда тутмайди. Унинг мақсади қуйидаги фикрлар ифодасида инкишоф этилади:

«Мазкур полларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврупонинг айрим нуқталарида «протестантлар мазҳабига мансуб» махсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар XII асрга келиб кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини *тузишиб, ўз уламоларига қарши кураш бошлаганлар.* Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилғанлар, авом халқни илмга даъват этганлар. Улар Инжилга қарши ҳар хил гап ва ишни қоралағанлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар? Ҳақиқий уламолар ва ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари, бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз» (119-бет). Шундай қилиб, Фитратнинг айтишича, протестантлар жамоаси қисқа вақт ичида катта зафарларга эришиб, ўз ташаббусларининг мевваларини кўрганлар.

Фитрат яна 1095 йилда бошланиб, 1492 йилга қадар давом этган салб юришига тўхталиб, худди шу вақтда Европа уруш ҳаракатларини исломга қарши қаратганига қарамай, икки халқ ўртасида яхши *муносабатлар ўрнатилгани ва бу муносабатлардан* биринчи навбатда европаликлар кўп моддий ва маънавий фойда кўрганлигини айтади. Сўнг ўз фикрининг исботи сифатида француз олими Шарл Санивюснинг қуйидаги фикрларини келтиради:

«Ўн биринчи асрда Оврупо ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий, кишлоқлари вайрона кулбалардан иборат бўлган... Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркам шаҳарлар, мармар билан безатилган саройлар, мукаммал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода бозорларга эга бўлган. Далаларнинг ҳар қадамидаги гўшалар-у хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо карвонлари бемалол бориб келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққийсини холис ният билан қабул килиб, касб ва ҳунар ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврупо мусулмонлар билан алока ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилган. Овруполикларнинг ислом оламидан қабул қилган ишлари тубандагилар:

З и р о а т: кўк буғдой, тут дарахти, гугурт, хурмо, лему, пўртаҳол пахта, қаҳва ва найшакар.

С а н о а т: шойи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна ва қоғоз.

И л м-ф а н: ал-жабр ва ал-муқобала **(эҳтимол назарияси—Р.Ш.)**, ҳандаса, чизмачилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Ҳинд, Чиннинг илму фандаги ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўпгина нарсалар қўшиб, охир-оқибат буларнинг барини овруполикларга топширдилар» (120-бет).

Француз олимининг Фитрат диққат-эътиборини қозонган қарашлари икки томондан аҳамиятли. Биринчидан, бу унутилаёзган ҳақиқат муаллифнинг ҳали талаба бўлишига қарамай, жаҳон халқлари тарихини, шу жумладан, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро муносабатларини пухта ўргангани, бинобарин, акл ва заковати юксалгани ва ўз ватандошларига миллий тараққиёт йўлини кўрсатиш ҳуқуқига эга эканидан шаҳодат беради. Иккинчидан эса, модомики, Шарқ, хусусан, Туркистон халклари ўтмишида шундай тараққиёт босқичига кўтарилган ва ҳатто Ғарб халқлари улардан кўп нарсани олган эканлар, демак, бу халқлар яқин келажакда ҳам ўзларининг илгариги мавқеларини тиклашлари мумкин, фақат бунинг учун улар илм ва фанга катта иштиёқ билан киришишлари лозим, деган асар ғояси муайян бир заминга эга. Шу боис ишонарли ва ишонтирарли ғоя сифатида жаранглайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоро бўйлаб саёҳат қилар экан, сарбозлар ва табиблар билан учрашади. Маълум бўлишича, амирликда жорий этилган тартибга кўра, ўғри ва қотилларни қамоқ ва сургунга жўнатиш ўрнига, уларни сарбозликка тайинлашар, шунинг учун ҳам сарбозлар шаҳар аҳлининг осуда ҳаётини

муҳофаза этиш ўрнига, аксинча, ўзларининг эски касбларини давом эттириб, амирликдаги ижтимоий ва ҳуқуқий тартибсизликка ўз «ҳиссалар»ини қўшишарди. Агар сайёҳ шаҳар билан яқиндан танишиш жараёнида сарбозлар ҳақидаги бу ҳақиқатни кашф этган бўлса, хасталикка йўлиқиши туфайли ўз касб-кори бўйича ҳеч қандай билими бўлмаган, бинобарин, беморлар дардига малҳам бўлолмайдиган табибларга рўпара келади. Шундан кейин у рус дўхтирига мурожаат этишга мажбур бўлади. XX аср бошларида бундай ҳаракат кофирлик ҳисобланган. Оддий халқ энг ночор ҳолга тушганида ҳам шундай қилишни хаёлига келтирмаган. Шунинг учун ҳам Бухоро амирлиги ҳудудида турли касалликлар авж олган. Тозалик ва озодаликка риоя қилинмагани учун касалликларнинг хили йилдан-йилга камайиш ўрнига ортиб борган. Хуллас, «тиббий» жаҳолат Бухорони ичдан кемирувчи иллатга айланган. Сайёҳ дўхтир билан суҳбати чоғида тиббиёт масаласида Ғарбдан ўрганиши лозимлиги ва амирликдаги вазиятни мутлақо ўзгартириш зарурлиги ғоясини олға суради. Бу ғоя четдан малакали, билимли дўхтирларни чақириш, мадрасалардан бирини тиббий ўқув масканига айлантириш, ёшларни Европадаги саломатлик марказларига ўқишга юбориш ва ҳар тўрт йилда маълумотли маҳаллий дўхтирлар авлодини тайёрлаш билан амирликдаги мазкур муаммони ҳал этишни ўз ичига олади. Гарчанд, бу фикр ҳинд сайёҳи ва рус дўхтири тилидан олға сурилган бўлса-да, аслида Фитратнинг орзу-ҳаваси эди.

Сайёҳ фақат Бухоро шаҳрини зиёрат қилиш билангина кифояланиб қолмай, Қарши беклигига йўл олади. У ерда ҳам яхши ва ёмон ҳолатларга дуч келади. Аммо «Мунозара»даги Фарангидан фарқли ўлароқ, халқ ҳаётидаги ижобий ҳолларга, айрим жилваларга эътиборини қаратади. Хусусан, ҳунармандларнинг шу вақтгача жаҳон бозорида машҳур бўлган олачалари хусусида аҳамиятли фикрларни ўртага ташлайди. Фитрат ҳинд сайёҳининг фикрига кўра, европаликлар агар бир ишга қўл уришса, унинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз- икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутишиб, вақт ўтиши ва технологиянинг эскириши билан уни мунтазам мукаммаллаштириб туришини баён этади. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ҳатто донғи кетган олачаларнинг келажагини кўнгилдагидек, деб бўлмасди. Вақти келиб, бу олачалар бозори ҳам инқирознинг чангалида қолади. Бинобарин, бозорни хорижий савдогарларнинг моллари эгаллаб олади. Халқ ва мамлакат пули хорижга оқиб, мамлакатнинг миллий даромади пасаяди. Худди шу масалада Фитрат жадидларнинг иқтисодий қарашлари моҳиятини белгиловчи фикрларни ўртага ташлайди.

Сайёҳ ижтимоий лоқайдлиги орқасида дўконлари ёпилган, иши тўхтаган шахсларни назарда тутиб, шундай дейди: «Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик», деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва софол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мармар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонликларни ҳам бахтли ва саодатли қилар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикантлар ҳамёнига кирган пулларнинг ҳаммаси туркистонликларнинг ўзларига қолар эди» (143-бет).

Сайёҳ ўз фикрини давом эттириб, «Бутун Туркистоннинг барча олача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлғанларидан сўнг, фабрикантлар ўз олачаларининг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонликларнинг даста-даста пулларини ўз ҳамёнларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонлик ҳунармандлар, оврупаликлар сингари, қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди», дейди.

Адиб шу тарзда ўша давр учун ҳам, кейин ҳам ғоят муҳим бўлган иқтисодий муаммолар хусусида одилона фикрларни ўртага ташлайди ва ҳатто ўзига хос тавсиялар беради. Фитрат шу йўналишда фикр юритиб, Қарши тупроғи арпа, буғдой, айниқса, тамакидан кўп ҳосил олиш мумкин бўлган замин эканлигини ва бу ҳолдан фойдаланиш лозимлигини қайд этади. Худди шу ерда муаллиф «инсон омили» масаласини кўтаради. Ўз фикрини у агар Қарши ва Китобнинг бирон бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаганида зер-зебарга ботиши, агар Шаҳрисабз ерлари япон элида бўлганида уларнинг «зар экиб, зар ундиришлари» мумкин эканлиги билан тушунтиради. Иккинчи томондан, Қуръондаги «Биз инсонни юксак қилиб яратдик», «Ер ва осмондаги барча нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи, деб буюрдик», «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик» сингари сўзларни келтириб, туркистонликлар ҳам ер юзидаги улуғ ва қудратли мавжудот эканини айтиб уларда ўзларига нисбатан ишонч ҳиссини уйғотмоқчи бўлади.

Фитрат ҳинд сайёҳи тили билан: «Инсоф билан айтингчи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобе этдик? Агар сиз Оврупо мактабларида ўқуғанингизда ва овруполиклар телеғраф, телефон, темир йўли, ҳаво

кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръони Каримнинг ана шу оятида, биз, мусулмонлар, қанчалар неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб етар эдингиз», дейди.

Яна бошқа бир ўринда таъкидлайдики: «Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди. Албатта, сизни ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси қилиб, барча махлуқларни эса сизга тобе қилиб яратган экан, демак, сиз ўз билим ва иқтидорингизни ишга солишингиз лозим. Агар интилмасангиз, унда Худодан нима гина? Ҳокимдан не шикоят?» (153—154-бетлар).

Фитратнинг Туркистон аҳолиси ижтимоий фаоллигини уйғотиш, янги тарихий давр талабларига жавоб берувчи кишилар бўлиб улғайишида Қуръон сўзларидан ўринли фойдаланиши ғоят муҳимдир. У янгилик душманлари томонидан келувчи қаршиликка шу йўл билан жавоб беришини, ўз ғоялари мусулмончилик асосларига зид эмас, балки улар билан ҳамоҳанг эканини намойиш этган. «Сайёҳи ҳинди баёноти»да бошқа танқидий мулоҳазалар бор. Аммо ундаги яна бир фикр юқорида баён этилган қарашлар билан муштарак хусусиятга эга. Бу — тижорат ва тижоратчилар масаласи. Ушбу асар ёзилган вақтда бу масала, бугунги кундагидек, жамият тақдирига таъсир ўтказувчи омиллардан эди. Тижорат — бу пул дегани. Пул эса турли йўллар билан қўлга киритилади ва турли мақсадларда сарф этилади. Уламолар ўзлари пул деганда ҳар қандай ношаръий ишларга қўл урганлари ҳолда тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллат дилидан чиқаришга уринишган. Шу сабабдан, масалан, Бухорода тижорат кўнгилдагидек тараққий этмаган. Адиб илгари сурган фикрга кўра, ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган. Унинг фикрича, жамиятдаги хайрли ишларнинг аксари давлатманд кишилар томонидан бажарилади.

«Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? деб савол беради у ва бундай жавоб қайтаради. Чунки, тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шаҳвоний нафслари учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар... Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир... Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат иш-

лари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга киради. Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равнақи учун лашкар тортадирлар» (164—165-бетлар).

Модомики, тижорат ҳатто давлатлараро урушларнинг ва эҳтимолки, Туркистонни босиб олишнинг ҳам сабабларидан бири экан, Фитратнинг бу масалада айрим мулоҳазалар билдириши ва тавсиялар бериши ўринлидир. Мана, сайёҳнинг тавсиялари:

«1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизда эса йўқ.

3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар» (167-бет).

Кўрамизки, тижорат ҳам илмга келиб тақалади. Демак, жадидчиликнинг дастурий ғояларидан бири маърифатпарварлик тижорат соҳасини ҳам ўз камровига олади. Тижоратнинг ҳам ўз илми, қонун-қоидалари мавжуд. Фитратнинг фикрига кўра, туркистонликлар яқин-яқингача пахта ва пилла сотишни кенг йўлга қўйишган. Европа улардан тижорат илмини олиб, бу масалада ҳам ўзиб кетишди. Агар ускунасизлик, илмсизлик ва ўзаро нифоқ тугамаса, яқин орада уларнинг тери тижоратини ҳам ўз қўлларига олишлари ҳеч гап эмас. Бу масалада ҳам мағлубиятга учрамаслик учун улар бирлашиб, фабрика қуришлари ва тижорат илмини эгаллашлари лозим. «Шуни тан олиб айтаманки, дейди Фитрат — ҳинд сайёҳи, бугун Бухорода ҳам фабрика қуришга, ҳам тижорат қилишга сармояси етадиган киши йўқ. Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита оладилар» (167-бет). Фитрат бундай амалий тавсиялар берар экан, «сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз», деб қайта-қайта такрорлайди.

Тижорат — бойлик орттириш, пул топишдир. Фитрат тижоратни шундай тушунади. Аммо шу билан бирга бойлик, унинг талқини бўйича, фақат тижорат ёрдамида орттирилмайди. Бойлик орттиришнинг йўллари кўп бўлиб, шулардан яна бири, Фитратнинг айтишича, ер ости бойликларини қазиб олиш, ускуна (завод ва фабрика)ларда уларни қайта ишлатиш ва тайёр маҳсулотлардан фойдаланишдир. Касби маъданшунослик каби аниқ фанлардан узоқ бўлишига қарамай, у Бухоро замини тилла, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа захираларга бойлигини яхши билади-ю, аммо бу бойликлардан фойдалана оладиган ватандошлари йўқлигидан афсусланади.

Ана шу тарзда Фитрат ижобий ва салбий жиҳатларга эътиборни қаратиш орқали ватандошларининг замондан орқада қолганликлари, жаҳолат ботқоғига ботиб, аянчли турмуш тебратиш сабабларини очик-ойдин кўрсатади ва ўз билими доирасида бу вазиятдан чиқиш учун эътиборга сазовор тавсияларни беради. Истанбулдаги университетда таҳсил кўраётган талабанинг ҳам ислом таълимоти, ҳам жаҳон халқлари тарихи, ҳам иқтисод масалалари бўйича билими бекиёсдир. У ўзининг таҳлил этилган ҳар икки асари ва уларда кўтарилган масалаларнинг кўлами ва аҳамияти билан жадидчилик ҳаракатига янги йўналиш бериб, унинг дастуриламалини яратди.

Фитрат Туркиядан қайтгач, бир қатор бадиий ва илмий асарлар ёзди. Биринчи жаҳон уруши билан 1917 йил Октябр воқеалари орасида матбуотда ўнлаб публицистик мақолалари эълон қилинди. Зеро, бу мақолалар тўпланиб, нашр этилмагани ва Фитрат публицистикаси ўзи махсус илмий тадқиқотни тақозо этгани учун уларга мурожаат этмадик. Ўйлаймизки, «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи баёноти»даги адиб ижтимоий қарашларининг ўзиёқ, унинг Туркистон жадидчилик ҳаракати ижтимоий асосларининг шаклланишида мислсиз даражада катта ишларни амалга оширганидан шаҳодат беради.

Фитрат сингари жадидчилик ҳаракати раҳбарлари дастур аҳамиятига эга рисола ва мақолаларини эълон қилибгина қолмай, бу асарлар замирида ётган асосий ғоя — маърифатпарварлик фаолияти билан амалий жиҳатдан ҳам шуғулланишди. Шу боис у 1913 йил охири 1914 йилнинг бошларида мактаблар очиш билан машғул бўлди. Файзулла Хўжаев Бухоро инқилоби тарихига бағишланган асарида Фитратнинг Ота Хўжа билан бирга, айникса, Шаҳрисабз ва Каркида олиб борган мактабдорлик ишларига юксак баҳо берган. Фитрат шу даврда фақат янги усулдаги мактаблар очиш билангина жадидчилик ҳаракати олдида турган мақсадларга эришиб бўлмаслигини англагани учун солиқларни камайтириш, деҳқонлар аҳволини яхшилаш, амалдорлар ўртасида авж олган порахўрликка барҳам бериш ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш каби талаблар билан чиқди. Устознинг бундай амалий қадамлари, бир томондан, ёшларнинг жадидлар сафига келиб қўшилишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, худди шу масалада улар «ўнг» ва «сўл» оқимларга ажралиб кетишди. Бухоро жадидларининг бу ажралиши ва улар ўртасида бошланган ўзаро нифоқ Фитратнинг Бухоро жадидчилик ҳаракатидан секин-аста Туркистон жадидчилик ҳаракатига яқинлашиб, ҳамкорлик қилишига сабаб бўлди.

«ОЛИМИ ЗАМОНИЙ»

1919 йили ташкил топган «Чиғатой гурунги» ташкилоти ўз олдига фақат маърифий вазифаларни қўйган. Шунинг учун ҳам XX асрнинг 20—30-йилларида жадидчилик ҳаракатини аксилинқилобий, ҳатто халқ манфаатларидан узоқ ҳаракат сифатида баҳолашда «Чиғатой гурунги»нинг ана шу маърифий дастури ҳам далил сифатида келтирилган. Ваҳоланки, ёш шўро давлати «Чиғатой гурунги»нинг сиёсатдан холи, фақат маориф ва маърифат масалалари билангина шуғулланувчи ташкилот бўлишини шарт қилиб қўйган эди.

Худди шундай, чор ҳокимияти ҳам жадидларнинг сиёсий ишларга аралашувига мутлақо йўл қўймаган. Ҳатто усули жадид мактабларининг очилиши ҳам мустамлакачиларни ташвишга соларди. Улар рус-тузем мактаблари тармоғини йилдан-йилга кенгайтириб, жадид мактабларининг омма ўртасида обрў-эътибор қозонишига қарши турли чораларни кўришган. Жадид матбуоти пайдо бўлгач, ижтимоий ғоялар олға сурилгани, жамият ҳаётига фаол аралаша бошлагани учун газеталар ёпиб қўйилган. Жаҳон геополитик саҳнасида жиддий ўзгаришлар рўй бериб, Биринчи жаҳон уруши тарихий жараённинг табиий натижаси сифатида бошланган англана бошланган бир даврда «Садои Туркистон» газетаси ёпиб қўйилди. М. Абдурашидхонов, М.Беҳбудий муҳаррир бўлган нашрлар бундан аввалроқ номақбул газеталар сифатида тақиқланган эди. Биринчи ўзбек пьесаси — «Падаркуш» 1911 йилда ёзилганига қарамай, уни нашр этиш ва саҳналаштириш учун яна бир неча йил даркор бўлди. Беҳбудий бу асарини «Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санаси» — 100 йиллигига бағишлаганидан кейингина, ўшанда ҳам Туркистон эмас, балки Тифлис цензурасининг рухсати билан 1913 йилда чоп эттиришга муваффақ бўлди. Шундан кейин ҳам унинг саҳнага чиқиши учун бир йил керак бўлди.

Кўрганимиздек, нафақат шўро давлати, балки чор ҳокимияти ҳам халқларнинг ўзлигини англашдан чўчиган, унинг

ижтимоий-сиёсий дунёкараши ўсиши, сиёсий онгининг уйғонишига қарши чоралар кўрган. Модомики, шу даврда Туркистон халқларини уйғотувчи бирдан-бир куч жадидчилик ҳаракати экан, ҳар икки ижтимоий тузум ҳам уни жиловидан ушлаб туришга интилган. Айни пайтда халқнинг маърифий ўсиши чексиз-чегарасиз бўлиши, ижтимоий-сиёсий билимларнинг омма онгига кириб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам чоризм янги усулдаги мактаблар дастурини чегаралаб, рухонийларда жадидларга қарши кайфиятни уйғотиб турди. Уламолар чор амалдорларининг сиёсий ўйини моҳиятини тушунмай, жадидларнинг ҳар бир қадамига болта уриб туришган. Икки ёқлама тазйиқ остида қолган жадидларнинг ҳаракат майдони борган сари торайиб, сиёсий-ҳуқуқий билимларни тарқатиш имконияти чегаралангандан.

Жадидчилик ҳаракати ўзининг шаклланиш ва ривожланиш босқичига эга. Бу қуйидагича тавсифланади:

1. XIX асрнинг 90-йилларидан 1905 йилгача — биринчи давр.

2.1905 йилдан 1917 йилгача — иккинчи давр.

3.1918 йилдан 1930 йилгача — учинчи давр.

Ҳаракатнинг бундай даврлаштирилиши аксарият тарихчилар ва адабиётшуносларнинг қарашларига зид эмас. Аммо шу билан бирга даврлар ўзининг муайян «юқори чўққиси»га ҳам эгадир. Чунончи, 1914—1916 йиллар нафақат жадидчилик ҳаракати, балки туркистонликлар учун ҳам ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик. Чўлпоннинг шу даврда шеъриятда («Туркистонли қардошларимизга», «Ўзбеклар ва Туркистон» шеърлари), ҳам насрда («Жаҳолат қурбонлари», «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоялари), ҳам адабий танқидда («Адабиёт надур?» мақоласи) жиддий масалаларни кўтариб чиқиши жадид адабиётида катта воқеа бўлди. Унинг бундай ижодий фаоллик билан жадид адабий ҳаракатчилигига келиб қўшилиши тасодифий эмас. Чўлпоннинг янгича фикрловчи ёзувчи сифатида тарбияланишида Мунавваркори Абдурашидхонов ва Маҳмудхўжа Беҳбудий каби сиймоларнинг қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмасида ота-бола воқеаси тасвир этилган. Унда иштирок этган қаҳрамонлар ҳам унчалик кўп эмас. Беҳбудий шу аснода халқнинг тимсолий фожиаси ётишини маҳорат билан кўрсатиб берган. Асарда шунчаки бир қотиллик эмас, балки мактаб тарбиясини кўрмаганлиги орқа-

сида ёшликнинг, бойликнинг, ҳаётнинг маъносини фақат айшу ишрат деб билган падаркуш образи қаламга олинган. Ёзувчи бу асари болалик ва ёшликни ошиқ ўйнаб ўтказувчи замонлар ўтиб кетганини, энди билим олиш, илм-фан кучи билан турмуш тарзини ўзгартиришни талаб этувчи янги даврнинг келганини айтмоқчи бўлган. Шу мақсадда у Зиёли образини киритган.

Мол-мулки ошиб-тошиб кетган Бой Зиёли билан сўзлашишни истамайди. Унинг гапларини эшитиш, вақтни бенаф ўтказишдан бошқа нарса эмас. Аммо шунга қарамай, муаллиф Зиёлини шу Бой қошида гапиртиради. Бош қаҳрамон эса, суҳбатдошининг хоҳиш-иродасига зид бўлса ҳам шундай дейди: «Ҳозир янги ва бошқа замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқ бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоққа саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мозоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний»[1].

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, агар бошқа жадид драмалари ва ҳикояларига назар ташласак, уларда ғоялар очиқ ва ошкора олға сурилганини кўрмаймиз, аксинча, бу асарларнинг муаллифлари муайян бир воқеани тасвир этишдан нарига ўтмай, воқеанавис даражасидагина қолишган. Аммо Беҳбудийнинг драматургияга мурожаат этишдан мақсади ҳам ўз дилидаги гапларни, фикр ва ғояларни халққа етказишдир. Агар шу нуқтаи назардан Зиёли фикрини диққат билан эшитсак, унда жиддий, халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ ғоя олға сурилганига ишонч ҳосил қиламиз.

Зиёли «олими диний»ни бундай талқин этади: «Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний, ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний, арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак ёки комил мулло бўлсунлар (бой муд-

[1] *М. Беҳбудий.* Танланган асарлар, 43-бет.

райдур), англадингизми, бой?» (ўша бет). Бой бошини аранг кўтариб, «ҳа, ҳа, айтаберинг, қулоғим сизга», дейди. Энди Зиёли «олими замоний»нинг қандай инсон эканлигини бойга тушунтирмоқчи бўлади:

«Зиёли. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизи(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктўрлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоки, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америко ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур» (43—44-бетлар).

Бу мураккаб ибораларда ифодаланган фикрни тўғри ва тўла тушуниш учун «олими замоний»нинг Беҳбудий талқинидаги муҳим қирраларини бирма-бир назардан ўтказсак. Демак, «олими замоний» бўлиш учун:

1. Ислом дини ва Туркистон халқларидан биринг тилини билган ҳолда ҳукуматнинг «низомли мактаблари», яъни гимназия ва шаҳар мактабларида ўқиш.

2. Бу сирадаги мактабларни тугатганидан сўнг Петербург, Москвадаги университет ва институтларга кириб таҳсил кўриш.

3. Шу билан бирга, олий таълимни олгач, Россиядаги давлат идораларида ишлаб, ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ва наф келтириш.

4. Ўзидан кейинги авлод вакилларини Франция, Америка Қўшма Штатлари, Туркия сингари мамлакатлардаги олий ўқув юртларига юбориш лозим. Зеро, ана шу тўрт шартни ижобий ҳал этган кишигина, Беҳбудий наздида, «олими замоний» ҳисобланиши мумкин.

Октябр тўнтарилишидан сўнг Туркистон бутунлай большевиклар қўлига ўтди. Унгача ва ундан кейин ҳам бу ерда Беҳбудий талқинидаги «олими замоний»ларни кўплаб тарбиялашнинг иложи бўлмади. Лекин Бухоро Халқ Респуб-

ликаси барпо этилиши, дастлаб мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлгани учун 1922—1923 йилларда 70 нафардан зиёд мусулмон ёшлари Германияга ўқишга юборилди. Улар турли шаҳарларда юқори малакали доктор, инженер, зироатчи, иқтисодчи, кимёгар, юрист бўлиш учун ўқишади. Бу — Беҳбудий орзу қилган «олими замоний» ёшлар авлодини етиштириш йўлидаги ғоят муҳим ва хайрли қадам эди.

Сирасини айтганда, бундай хайрли қадамлар XX асрнинг бошларидаёқ ташланган эди. Ўша кезда Россиянинг йирик шаҳарларида олий таълим олган ватандошларимиздан бири Убайдулла Хўжаевдир. Бу ажойиб инсоннинг жиянн Ҳибзиддин Муҳаммадхонов шундай ёзади:

«Онам Икболхон аянинг (1969 йилнинг декабрида вафот этганлар) айтишларича, акалари Убайдуллахўжа рустузем мактабини битиргач, давлат муассасаларида таржимонлик билан шуғулланганлар, сўнгра Саратов шаҳрига бориб, олий юридик таълим олиб қайтганлар. Уни олий маълумотли биринчи ўзбек адвокати бўлган, дейишади»[1].

Тарих фанлари доктори Ҳамдам Содиков зукко миллатдошимизга бағишланган мақоласида Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган қуйидаги маълумотни келтиради: «Убайдулла Хўжаев 1882 йилда Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Рус-тузем мактабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган, рус судьяси билан Саратов шаҳрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тиришқоқ, зеҳни ўткир. Дунёқараши кенг.

1899 йили Ясная Полянадан унга Лев Толстойнинг хати келгани ҳам диққатга лойиқ. Граф Толстой унинг мактубига жавоб йўллагани Убайдулланинг ноёб истеъдодидан далолатдир.

1913 йилда Тошкентга қайтган. Хусусий ишончли вакил Чарковскийга ёрдамчи сифатида Тошкент округ судида ишлай бошлаган. Ҳозир у мустақил адвокат бўлиб, бир неча суд жараёнларида муваффақиятли иш олиб бормоқда. Мижозлари ўртасида катта обрў қозонган. Империя конунчилигини пухта билади. Асосий ишдан ташқари, у ғоявий маслакдошлари жадидлар билан бирга ерли аҳоли ўртасида тарғиботчилик ишларини кенг йўлга қўйган»[2].

---

[1] «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил 5 апрел.

[2] «Ўзбекистон овози» газетаси, 1993 йил 4 феврал.

Чор охранкаси томонидан тузилган бу маълумотномада Убайдулла Хўжаевнинг сиёсий портрети ҳаққоний очилган. Агар Беҳбудийнинг «олими замоний» олдига қўйган талаблари асосида Убайдулла Хўжаев шахси ва ҳаёти йўлига ёндашсак, унинг XX аср бошларида ўзбек халқи учун сув билан ҳаводек зарур бўлган замонавий олим бўлганига тўла ишонч ҳосил қиламиз. У Тошкентдаги рус-тузем мактабида (Россия ҳукуматининг, М.Беҳбудий ифодаси билан айтсак, «низомли мактаби»да) ўқибгина қолмай, Саратов шаҳридаги дорилфунунда адлия бўйича олий маълумот ҳам олган, 1913 йили Тошкентга қайтгач, Россия ҳукуматига қарашли Тошкент округ судида ишлаб, юртдошларининг миллий манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилган.

Агар Убайдулла Хўжаевнинг қатағон этилгунига қадар босиб ўтган йўлини назардан ўтказсак, унинг 1917 йил октябрида Қўқонда барпо этилган Мухтор ҳукуматида ҳарбий нозир бўлгани, сўнг Мухторият тор-мор этилиб, унинг раҳбарлари 20-йилларнинг бошларида афв этилгач, Тошкентда бўлиб ўтган ўнлаб суд жараёнларида ноҳақ қамоққа олинган ватандошларини оқловчи сифатида ҳимоя қилганини кўрамиз.

ЖАДИДЧИЛИК ВА ОИЛА

Кишилик жамиятининг тараққиёти турли ижтимоий омилларга боғлиқ. Ана шу омиллар орасида оила ва унинг муайян жамиятдаги ўрни муҳим аҳамиятга эга. Мусулмоннинг оилага муносабати билан боғлиқ масалалар Қуръонда ўзининг мукаммал ифодасини топган. Тўғри, оила тизимининг ҳуқуқий асослари Қуръонда азалданоқ белгилаб берилган. Аммо шунга қарамай, маҳаллий халқдан етишиб чиққан олимлар оила ва унинг ҳуқуқий асослари хусусида кўплаб илмий-оммабоп асарлар яратишган. Жадид маърифатпарварлари ҳам бу масалани четлаб ўтишмади.

Жадид матбуотида, шу жумладан, Беҳбудийнинг «Ойина» сида оила масалалари ҳамиша диққат марказида бўлди. Афсуски, бу мақолалар ҳозирги жорий имлода қайта нашр этилмаган. Шунинг учун ҳам уларни махсус ўрганиш учун муайян вақт талаб этилади. Лекин масаланинг яна бир томони борки, Фитратнинг 1914 йили ёзилиб, 1915 йили нашр этилган «Оила» китоби жадид маърифатпарварларининг бу борада эълон қилинган асарларининг маълум даражада мантиқий якуни сифатида яратилган. Шунинг учун ҳам бу ки-

тобда жадидчилик намояндаларининг оилага оид ҳуқуқий қарашлари ўз аксини тўла топган, дейишимиз мумкин.

Шубҳасиз, Фитратнинг оилага нисбатан қарашлари заминида Қуръонда шу масала бўйича олға сурилган фикр ва ғоялар ётади. Шунинг учун ҳам бу китоб ўз вақтида тараққийпарвар ёшлар томонидан самимий қарши олинган ва узоқ вақт қўлланма бўлиб хизмат қилган. «Жадидларнинг фикри бўйича, оила асосини тўғри қурмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир-оқибатда миллат тақдири унинг оиласи ҳолатига боғлиқ. Бу ғоя Фитрат асарида ўз ифодасини топган: «Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади», деб ёзади у. Фитрат асарда чуқур ва кенг билимларга асосланган боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади»[1].

Шубҳасиз, Фитратни оила масалалари бўйича мутахассис, деб аташ амри маҳол. Чунки, у ҳуқуқшунос ҳам, маънавият масалалари билан махсус шуғулланувчи шахс ҳам эмас. Аммо бу масала бўйича ўзигача яратилган тадқиқотларни қомусий билим соҳиби сифатида пухта ўрганиб чиққани учун ҳам у беназир олим ва публицист эди.

Оила, Фитратнинг талқинида, уч муҳим омилдан иборат: эр, хотин ва фарзанд (фарзандлар). Ана шу уч омилнинг ҳар бири нозик, ўзига хос жиҳатларга эга. Чунончи, эр ва хотин учун уйланиш (турмушга чиқиш) асосий муаммо бўлиши билан бирга ягона ҳисобланган муҳим қирраларга ҳам эга. Фитрат оиланинг ҳуқуқий асосларини ёритиб беришдан аввал «Уйланиш ва уйланмаслик хусусида», «Нечта хотинга уйланиш мумкин?», «Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш лозим?» сингари фаслларни ўқувчига ҳавола этиб, масаланинг ҳуқуқий томонларидан ташқари, ижтимоий ғоят муҳим жиҳатларини ҳам ёддан чиқармайди. Гап шундаки, муайян ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омиллар туфайли тарихимизнинг турли даврларида айрим йигитлар ва қизлар турмуш қурмай ўтишган. Фитрат шу масала ҳақида изтироб билан ёзади:

---

[1] *Абдурауф Фитрат*. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Т., «Маънавият», 2000, 4-бет.

«Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб, буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб, ўз уйида бемалол ўтирса. Экин экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташлаб қўйса, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган кучқувватидан фойдаланмаса ёки лутқавмининг амалини қилса, нафсини ўзи қондирса, билиб қўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили — фарзанд. Бас, ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг қаҳрига илинмангиз. Бас, туғилиш учун висол берган қувватни қолдирманг ва зое қилманг. Эй Муҳаммад, саодат муждасини иймонлиларга бергин!»[1].

Бу сатрларни шарҳлашдан аввал шуни эслатиб ўтиш керакки, Фитрат оила ва никоҳ масаласига, аёлларнинг жамиятда тутган ўрнига ўзи яшаган давр руҳидан келиб чиққан ҳолда ёндошган. Бугунги кун учун унинг мазкур қарашларининг эскирган жиҳатлари бўлиши табиий. Аммо у масалага Қуръон моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашган. Қуръон ва шариатга кўра эса, эркак аёлга нисбатан бирламчи аҳамият касб этган. Узоқ давом этган феодал тузум шароитида аёлнинг эркак билан тенг ҳуқуқли бўлиши мумкин эмас эди. «Оила» майдонга келган 1914—1915 йилларда ҳам жамиятда шу тараққиёт тамойили устуворлик қилган. Бинобарин, Фитратнинг юқоридаги сўзларини аёлларни камситиш деб идрок этиш хатодир.

Энди Фитрат кўтарган масалага қайтсак, эркак ё аёлнинг, қандай сабаб билан турмуш қурмаслигидан қатъи назар биринг уйланмаслиги, иккинчисининг эрга чиқмаслиги табиат қонунига мутлақо зид. Зеро, ҳар бир инсон Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан дунёга келар экан, у ўз ички ва ташқи имкониятлари билан ҳаётнинг давом этишига ҳисса қўшиши лозим. Ундан қоладиган фарзанд шак-шубҳасиз ҳаётнинг узвийлигини таъминлайди. Агар у умрида ана шу қонунга амал қилмаса, ҳаёт дарахтининг кичик бир

[1] Ўша китоб, 11-бет.

томирига болта урган бўлади. Фарзанд қолдириш эса, Фитрат назарида, серҳосил ерга уруғ сепиш ва ҳосил олишдир. Бу ҳосилдан эса фақат деҳқон (яъни ота)нинг ўзи эмас, балки бошқалар, яъни жамият ҳам баҳраманд бўлади.

Ҳаётнинг фарзандлар шаклида давом этиши, Фитрат назарида, фақат оила эмас, балки миллатнинг ҳам куч-қудрати ва шаън-шавкатини белгиловчи омилдир. «Масалан, деб ёзади у, бельгияликлар ва инглизларни олайлик. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлар ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн. га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали белгияликларнинг саъй ва ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб, Оврупо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврупо олими ўз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун фарзанд етиштиринглар», дея дод солади».

Кўрамизки, оила ва фарзанд масаласи эркак ва аёлнинг хусусий масаласи эмас. Фарзанд нафақат ота-она ҳаётининг давоми, балки айни пайтда миллатнинг ҳам иқтидори, обрў ва эътиборини белгилайдиган занжир ҳалқасидир. Миллат эса ватан, мамлакатнинг юраги, демак. Миллат сон жиҳатидан қанчалик кўп бўлса, у яшаётган ватаннинг ҳам куч-қуввати шу қадар зиёд бўлади. Бинобарин, оила масаласи миллат—мамлакат—кишилик жамиятини таъминлаб турувчи муҳим бир ҳалқадир.

Фитрат ушбу асарини ёзган пайтида бор-йўғи 28 ёшда эди. 1914 йилда шу ёшдаги бухоролик бир йигитни кўз олдимизга келтирсак, унинг нафақат дунёдаги демографик вазият, балки оиланинг фалсафий, ҳуқуқий ва шаръий томонларини ҳам шу қадар пухта билганидан ҳайратга тушамиз. Француз социологи Поль Демар Фитратнинг шаҳодат беришига кўра, французларнинг охирги 100 йил мобайнида-

ги салмоғини тадқиқ этиб, уни Европадаги бошқа халқлар сони билан муқояса қилган. Унинг текширишларига кўра, XIX асрнинг бошларида, аниқроғи, 1810 йилда Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., олмонларнинг сони эса 18 млн. бўлган. XX асрнинг 10-йилларига келиб, олмонлар сони 59 млн. га, инглизлар ҳисоби 62 млн. га етибди. Аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни 80—90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн.га кўпайган бўлишса, француслар 11 млн.гагина ошган. Агар ана шу мавзу атрофида мулоҳаза юритадиган бўлсак, масалан, инглизларнинг 80—90 йил ичида 10 млн.дан 52 млн.га кўпайиши Буюк Британиянинг шу даврдаги мустамлакачилик сиёсати билан ҳам бевосита боғлиқ. Англия худди шу даврда кўплаб мамлакатларни ўзига тобе қилибгина қолмай, ўз халқининг сон жиҳатдан ўсиши устида ҳам жон куйдирди. Унинг ҳар томонлама ўсиб, камол топиши учун барча шарт-шароитни яратиб берди. Худди шу даврда Россия ҳам ўз чегараларини кенгайтириб, Кавказ ва Туркистонни забт этиб, бу ҳудудларга рус миллатига мансубларни кўчирган ҳолда аҳоли сонининг ошишига имкон туғдирди. Шўро ҳукумати ҳам мустамлакачилик сиёсатини давом эттириб, иттифоқдош республикалардаги руслар сонини кўпайтириш билан кифояланиб қолмай, ерли халқни ҳам мунтазам равишда руслаштириб борди. Натижада, ўзининг миллий тилини унутган русийзабон ўзбеклар, қозоқлар ва бошқалар пайдо бўлди. Айни пайтда Ўрта Осиёдан минглаб оилалар «қулоқ» қилиниб, бошқа ўлкаларга юборилди. Ўн минглаб «миллатчи ва аксилинқилобий ташкилотлар»нинг аъзоси деб тахмин қилинган бегуноҳ одамлар абадий музликларга юборилиб, қириб ташланди.

Халқнинг сони кўп бўлиши мумкин, аммо улар орасида ишёқмас, тепса тебранмас кимсалар мавжудлиги ҳам бор гап. Бу дунё эса, Фитрат талқинида, «бир умумий синов майдони»дир. «Одам, деб ёзади Фитрат, ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади ё ўз мақсадига эришади, ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва болачақасини тарбиялаб боқиш учун ўзини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Қайси миллатнинг на-

мояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади.»[1]

Фитрат ана шундай мулоҳазалардан кейин: «уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амри», дея хулоса чиқариши шак-шубҳасиздир. Фитрат таснифига кўра, оила – миллатнинг кичик бир тармоғи, ячейкаси. Бир неча оила бир қавмни ташкил этади. «Агар бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли бўлмаса, дейди Фитрат, ўша қавмни бахтиёр, деб аташ мумкин эмас. Агар бир оиланинг ҳар бир аъзоси бахтли бўлмаса, бу оилани бахтли ҳисоблаш хатодир. Бинобарин, миллатнинг саодати ҳар бир қавмнинг саодати ҳар бир оиланинг саодатига, ҳар бир оиланинг саодати эса унинг ҳар бир аъзосига боғлиқ. Модомики, шундай экан, оиланинг ҳар бир аъзоси тўғрисида қайғуриш ҳам қарз, ҳам фарздир».

Фитрат масаланинг худди шу нуқтасига келганда, эркак нечта хотинга уйланиши мумкин, саволига жавоб беришга уринади. Зотан, Фитрат учун миллат, кейин қавм, кейин оила, кейин оиланинг ҳар бир аъзоси саодатли бўлиши муҳим экан, демак, неча хотинга уйланиш мумкинлиги ҳам ана шу муаммо доирасида, у билан узвий муносабатда ҳал этилиши лозим. Яъни эр неча бор уйланмасин, бундан ҳеч ким зарар кўрмаслиги, ҳеч кимнинг саодати соя остида қолмаслиги керак. Надоматлар бўлсинки, қайта-қайта уйланиш мумкинлиги ўртага тушар экан, бу борадан кимнингдир насибаси қирқилмай иложи йўқ. Шунинг учун Фитрат масалага қуйидагича аниқлик киритиб, ким қандай шароитда иккинчи, учинчи ё тўртинчи маротаба уйланиши мумкинлигини баён этади: «Икки хотинлилик (кўп хотинлилик) зарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридир, яъни шундай тартиб ўрнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё конунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, Ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат конунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса, ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади»[2]. Демак, Фитрат учун оиланинг маънавий ва ҳуқу-

[1] Ўша китоб, 14—15-бетлар.
[2] Ўша китоб, 18-бет.

қий асослари Ислом дини талаблари доирасида ҳал этилади ва бу адолатдан. Юқорида келтирилган кўчирмада «биринчи муқаддима» калимаси тилга олинган. Шу муқаддимада Фитрат биринчи никоҳдаги аёл тўғрисида бир-икки сўз айтгач, қуйидагиларни ёзади:

«Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб, ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-ҳавасларингизга адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб, янги хотин оласиз. Бу — ваъдага хилоф ва хиёнатдир.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди Шундай экан, оила аъзолари орасидан муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади»[1]. Фитрат вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик деб айтган нарсалар оилани кемиради, бир отанинг икки хотиндан бўлган фарзандлари оналари бошчилигида душманга айланади, уриш-жанжал, иситиш-совитиш ва мунофиқлик зулуклари оилани чирмаб ташлайди. Тадқиқотчи ана шундай зарарларнинг олди олинган тақдирдагина қайта уйланишни мумкин, деб тушунади. Кўрамизки, Фитрат никоҳ-оила сингари ҳуқуқий ҳодисаларга ёндашганида ҳам ўзининг одамзод қалбини тушунувчи, ана шу орзу ва армонларнинг куйчиси бўлган шахс эканлигини ёддан чиқармайди ҳамда масалага инсонпарвар, миллатпарвар, юртпарвар ёзувчи сифатида ёндашади.

Зеро, шу хусусда сўз борар экан, шак-шубҳасиз, турмушнинг бузилиши сабаблари ва оилани мустаҳкамлаш йўлларини ҳам билиш зарур. Азалий урф-одатларга кўра, айниқса, талқин қилинаётган китоб битилган пайтда, оила ва никоҳ кўп жиҳатдан совчилар қўлида бўлган. Улар қуда томоннинг муносабатлари, кўрган иззат-ҳурматлари ё назар-эътиборга олинмаганлигидан келиб чиқиб, келин, унинг ота-онаси

[1] *Ўша китоб*, 16-бет.

ва уй-жойини таъриф ҳамда тавсиф қилишган. Уйланиш учун танланган йўл шундан иборат бўлган. Аммо бу йўл ҳамиша ҳам тўғри ва равон бўлмаган. Шунинг учун ҳам Фитрат оила қуриш учун тўрт нарсага эътибор беришни талаб этади: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Буни қуйидагича тушуниш лозим:

1.Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тахминан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда улар ҳаёти азобда ўтади.

2. Ҳусн гарчанд ташқи фазилат бўлса ҳам, киши қалбини ўзига мойил қилиш хусусиятига эга; агар ана шу қалбий мойиллик пайдо бўлмаса, эр билан хотин саодатли умр кечирмайди.

3.Эр ва хотин диндор бўлиши лозим. Диндорлик – худони таниш, билиш ва ҳақдан қўркишдир. Ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан қўрқиш ва ҳақни билишда, яъни диндорликдадир.

Ҳар бир оила пойдеворининг мустаҳкам бўлиши турли ижтимоий, маънавий, иқтисодий ва маиший омилларга боғлиқ. Шунинг учун ҳам муаллиф бахтли ва, айниқса, бахтсиз оилалар ҳаётига назар ташлаб, китобхонга ибрат бўлишга арзийдиган ҳаётий мисолларни келтирган ҳолда уларнинг оила инқирозидаги иштирокини чуқур таҳлил этиб беради. Оиланинг мустаҳкам бўлиши, Фитрат назарида, қуйидаги омилларга боғлиқ:

1.Иффат ва мўминлик. Қуръони Карим эркак ва аёлларга диёнатли ва номусли бўлишни буюради: «Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар».

2. Ғайрат. Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайсиларининг иккинчи томонни ҳаромдан қайтариш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини «ғайрат» дейдилар.

3. Висол. Эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанд, бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир.

4. Муросаю мадора. Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб, шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар. Аммо шундай ҳам бўладики, бир томон хато ҳаракати ё кўпол муомаласи билан оила иморатини шикастлантириб қўяди. Шунда иккинчи томон ундан ўч олмай, муросаю мадора йўлини танласа, шикастланган иморат қулаб тушмайди.

Ана шундай чора ва тадбирлар ижобий натижа бермаса, Ислом дини эрга хотинни талоқ қилиш ҳуқуқини беради.

«Оила» – икки қисмдан иборат рисола. Агар юқорида қайд этилган масалалар рисоланинг биринчи қисмини ташкил этса, иккинчи қисми тарбия ва ҳуқуқ масалаларига бағишланган.

Фитратнинг назарида, мактабгача бўлган ёшлар тарбияси тўрт масалани ўз ичига олади. Булар:

1.Фарзанд тарбияси.

2.Бадан тарбияси.

3.Ақлий тарбия.

4.Ахлоқий тарбиядир.

Ана шу тарбия турлари асосида парвариш топган бола келажакда ўзидаги яхши фазилатларга озиқ бериш имконини топиши ва ота-она обрўйини кўтарувчи кишилар бўлиб вояга етиши мумкин. Айни вақтда Фитрат ота-она, етим-есирлар ва хизматкорларнинг оиладаги мавқеларидан келиб чиққан ҳақ-ҳуқуқлари устида ҳам тўхталиб ўтади. Рисолада зикр этилган тарбия турлари сингари, бу ҳақ-ҳуқуқларни тушунтиришда ҳам Ислом дини қонун-қоидаларига таянади.

«Оила», бир қарашда, Қуръоннинг шу масалага доир оят ва суралари талқини бўлиб кўринса-да, муаллиф унда исломий ақидаларни бир нуқтага жалб этибгина қолмай, ўзига замондош бўлган жамият эътиборини ҳар қандай миллат тараққиётини белгиловчи оила масаласига қаратган. Унинг жамиятдаги ролини оширишга интилиб, кўп хотинликни қоралаш, қизларни ўқитиш, мактаб ёшигача бўлган ёшларнинг хонадонда тўғри тарбия олишига кўмаклашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бунга эришган.

Фитратнинг оила билан боғлиқ қарашларига якун ясар эканмиз, унинг рисолага ёзган муқаддимасидаги мана бу сўзларни ёдда тутишимиз лозим: «Оила эр, хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовузнинг олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим»[1].

---

[1] Ўша китоб, 8-бет.

Фитратнинг эътироф этишича, қанчадан-қанча олимлару ҳакимлар шу масалада қонунлар ишлаб чиқишган. Лекин вақт ўтиши билан муайян қонунлар эскиргани ва ўз кучини йўқотганидек, оила ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ҳамда бурчларига янгича ёндашув, янгича муносабат тақозо этилади. Зеро, оила охир-оқибатда миллат ва давлатнинг мавқеини белгилаб беради. Миллат ва давлат эса узоқ йиллар, даврлар мобайнида шаклланиб, янгиланиб боради. «Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ». Фитрат ана шу фикрни ривожлантириб, бундай хулосага келади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир».

Шарқ, одатда, ўз фарзандларининг ахлоқи билан Ғарб олдида ғурурланади. Аммо Фитрат бу борада бошқа фикрга эга. У ёзади: «Лекин ана шу қурол-аслаҳаси синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим»[1].

Таъкидлаб ўтилганидек, «Оила» 1914 йили ёзилган. Бу вақтда турон замини чоризм мустамлакасига айланиб, халқнинг Фитрат сингари ташаббускор ёшлари эл-юртини ана шу ботқоқликдан олиб чиқиш, уни маърифатлаштириш, ҳуррият неъматларидан баҳраманд этиш мақсадида жадидчилик ҳаракатини юзага келтиришган эди. Худди шу даврда уларнинг, бинобарин, миллатнинг ҳам асосий вазифаси нафақат исломий ғоялар, балки, миллатпарварлик, эркпарварлик, тараққийпарварлик, илмпарварлик ғоялари асосида ҳам шаклланган авлодни тарбиялаш эди. Рисола ана шу авлодни тарбиялашга қаратилган, шу пайтгача ўтган олимлар-у ҳакимларнинг асарлари умумий ҳайъати — «манзил тадбири», яъни «рўзғор тебратиш тадбири»дан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам унда ҳуқуқий мезонларга қараганда маънавий-фалсафий масалалар талқини устуворлик қилади.

[1] Ўша китоб, 60-бет.

ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МАСАЛАЛАР ВА СИЁСИЙ КУРАШ

Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари Ислом дини томонидан нечоғлик аниқ ва тўла белгиланган бўлса-да, XX асрда ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш тарихий заруратга айланди. Модомики, жадидлар ўз олдиларига Туркистон аҳолисининг тарихий тақдирини ўзгартириш вазифасини қўйишган экан, бунга фақат оила пойдеворини мустаҳкамлаш, оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишнинг ўзи камлик қиларди. Негаки, нафақат XIX асрнинг 60-йилларида бошланган мустамлакачилик, балки сўнгги уч асрда рўй берган ижтимоий таназзул, қудратли давлатнинг парчаланиши, ўзаро тахт учун курашлар, хон ва амирларнинг маишатпарастлиги ва ҳ.к.лар орқасида халқнинг иқтисодий аҳволи аянчли бир шаклга тушган эди. Афсуски, халқ ўзининг қандай мудҳиш ҳаёт исканжасида яшаётганини кўриш қобилиятини йўқотган ёки бунга кўниккан эди. Шунинг учун жадид шоир ва ёзувчилари халқ ҳаётининг шармандали томонларини ўз асарларида тасвирлашган ҳолда унинг кўзини очишга интилишди. Чунончи, Чўлпон «Ўзбеклар ва Туркистон» сингари шеърлар, «Қурбони жаҳолат» ва «Дўхтир Муҳаммадёр» ҳикояларини ёзиб, жаҳолатни ёркин тасвирлаб берди.

Жадид адабиёти хусусида сўз борганда, одатда, адабиётшунослар уч-тўрт таниқли маърифатпарвар ёзувчини тилга олишади. Ҳолбуки, бу давр адабиётини, масалан, Тавалloнинг ўткир ҳажвларисиз тасаввур этиш қийин. Ўз вақтида Тавалло, худди Чўлпон, Ҳамза, Элбек сингари жадид ва ҳажвчи шоир бўлган. Унинг XX аср бошларидаги ҳаётимиздаги иллат ва камчиликларни фош қилган шеърлари ўзига хос акс садо берган. Масалан, «Овруполиклар ҳунари бирлан бизларнинг ҳунаримизнинг фарқи» деб номланган шеърида Тавалло XX аср бошларидаги Туркистон халқларининг маърифий даражасини бундай сатрларда мазаҳ қилиб ёзган:

Оврупо аҳли, сиз қулоқ солингиз,
Биз ҳунарлар ёзиб тонуштирамиз.
Келтуринг занбурак, қурол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамиз.
Афтомобил, аробангиз қайда,
Ҳўкандарба билан чопуштирамиз.

Биз билурмиз, сиз тўғри сўзни қули,
Лек биз ялғонлар қотуштирамиз.
Дўстни душман эдуб, солиб иғво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.
Қўлда бидъат маромномаси бор,
Ким яқин келса ёпуштирамиз.
Қани айраплану гидрапилон,
Варварак бирла учуштирамиз[1].

Тавалло ва бошқа жадид шоирлари ҳажвий асарларида халқни тубсиз «маданий» жарлик ёқасидан олиб чиқмоқчи бўлишади. Зеро, халқнинг бундай ботқоқликка тушиб қолганининг асосий сабаби унинг иқтисодий ночорлиги бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг мафкурачиларидан бири Убайдулла Хўжаев 1909 йили улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойга мактуб йўллаб, унда ўзини қийнаган саволларни бундай баён этади:

«Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо менга шубҳали туйилган «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» масаласида бирор аниқлик киритарсиз, деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан «ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатмаслик»нинг, ҳеч шубҳасиз, адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қуйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени ўйлантириб қўяди.

«Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик»нинг адолатли эканига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган диний майлим ёки Муҳаммад динидаги одам бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келганлигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунчамча, «ёвузликка ёвузлик қилма»нинг негизида қуйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо, кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан битта ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қилсам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмоқчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўлар-

[1] *Тавалло.* Равнақ ул-ислом. Т., «Фан», 1993, 25-бет.

ди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини кўриш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, қуйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик. Кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи. Масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо. Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин уни бартараф этиш учун менинг ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб, юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунун, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки, у катта талафотлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатнинг, ёвузликнинг олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан. Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар, деган ниятда Сизга мурожаат этишга журъат этдим. Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёркинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим»[1].

Ушбу тарихий хат кўпгина жиҳатлари билан эътиборга сазовор. Биринчидан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига келиб қўшилиш арафасида турган «олими замоний» ўша даврда умумхалқ ҳурмат ва муҳаббатини қозонган улуғ ёзувчига нафақат рус тилида хат ёзиш, балки у билан баҳслашиш даражасига эришган эди. Иккинчидан, Л.Толстой турли шаҳар ва мамлакатлардан юзлаб хатлар олаётган бир пайтда бир мусулмон йигитининг хатини эътиборсиз қолдирмай, унга жавоб йўллаган. Учинчидан, Убайдулла Хўжаев улуғ ёзувчи билан хат ёзишган ўртаосиёлик ягона зиёлидир. Тўртинчидан, хат муаллифи гарчанд Л.Толстойдан «ёвуз-

[1] *Шукрулло.* Тирик руҳлар. Т., «Шарк», 1999, 9—11-бетлар.

ликка қаршилик кўрсатмаслик» таълимоти бўйича тушунтириш сўраётган бўлса-да, аслида у билан жиддий равишда баҳслашмоқда, ҳатто унинг таълимотидаги нотўғри нуқтани кўрсатиб бермоқда. (Эсланг: «кимдир... масалан, бир уй ёки шаҳарни ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи...»). Бешинчидан, унинг Толстой таълимотига қарши келтираётган далиллари шу қадар асослики, ҳатто атоқли ёзувчи ёш мухбирда пайдо бўлган гумон ва шубҳаларни ўз жавобида[1] нафақат рад этади, балки тарқата ҳам олмайди.

Ушбу хат У.Хўжаев ҳаётида шунчаки ўткинчи ҳодиса бўлмаган. Тахмин қилиш мумкинки, у Саратов шаҳридаги таҳсилини тугатиб, Тошкентга қайтгач Мунавварқори Абдурашидхонов сингари жадидлар сафига келиб қўшилган пайтда ўз ёзишмалари хусусида уларни бохабар қилган. Ва жадидларнинг халқни иқтисодий ва маънавий таназзулдан олиб чиқишга қаратилган фаолиятида мактубда олға сурилган фикрлар беиз кетмаган.

Халқни оғир иқтисодий вазиятдан олиб чиқишнинг энг муҳим йўлларидан бирини жадидлар эскирган урф-одатларга қарши курашда кўришди. «Жадидларнинг фикрича, деб ёзган эди тарих фанлари доктори Д.А. Алимова, Туркистонда тараққиётга эришишнинг бош асоси иқтисодиётни зарур оқимда ривожлантиришдадир. Шунингдек, улар муҳим омиллардан бири деб миллий матбуот ва халқ таълимини ривожлантиришни ҳам ҳисоблашган. Тож. Ризобалди «Миллий матбуотсиз миллатнинг ўзи йўқ»[2], деб ёзганида анча илгарига назар ташлаган эди. Аммо Туркистоннинг турғунлик, қолоқлик ва жаҳолат гирдобидан чиқиб кетишига нима халақит берди? Тараққиёт сари қолоқликни ёриб ўтишига йўл бераётган омиллар сабабини жадидлар нимада кўрдилар? Биринчи навбатда, гўёки, шариат билан ҳимоялангандай туюлувчи, бироқ аслида мусулмон қонун-қоидаларига ёт, шунингсиз ҳам кишиларнинг енгил бўлмаган ҳаётини янада оғирлаштираётган — кераксиз ва зарарли урф-одатларда»[3].

Биз аввалги бобда жадидлар нуқтаи назаридан кераксиз ва зарарли урф-одатлар тўғрисида қисқача бўлса-да, сўзлаб ўтган эдик. Беҳбудий, масалан, «Бизни кемиргувчи

---

[1] Ўша асар, 11—12-бетлар.

[2] Идорага мактублар. «Садои Туркистон» газетаси, 1915, 64-сон, 4-бет.

[3] Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 50—51-бетлар.

иллатлар» мақоласида тўй-ҳашамлар туфайли халқнинг камбағаллашган қисми янада қашшоқлашиб боргани ҳақида бундай ёзган: «Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи зарурат дан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳовлиларини пулга қизиқиб яҳудийларга сотгани учун маҳаллага оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да якинда йўколур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизга футур келмоқига сабаб бўлур»[1].

Мусулмонлар учун ўша даврда диндан муқаддас тушунча бўлмаган. Дин, уларнинг назарида, имон, виждон, ватан ҳам эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий ватандошларига таъсир кўрсатиш истагида «бизни кемиргувчи иллат»ларнинг динга футур етказиши мумкинлигига урғуни қаратади. Уларга таъсир этиш йўли ҳам фақат шу эди. Ҳолбуки, «бизни кемиргувчи иллатлар» туфайли Туркистон аҳолиси ўз еридан, ўз ватанидан мосуво бўлаётганди.

Шундай қилиб, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, бир томондан, «бизни кемиргувчи иллатлар» туфайли кундан-кунга оғирлашиб бораётган, бунинг оқибатида камбағаллар серчиқим дафн, тўй маросимлари туфайли қарзга ботаётган, уй-жойларини сотиб, қашшоқлар сафини кенгайтиришар экан, демак, иқтисодий масалалар ўз навбатида сиёсий масалаларни келтириб чиқармасдан қолмайди.

Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа жадидларнинг шу йилларда эълон қилган мақолаларида Ўрта Осиёнинг тобора мустамлакачилик кишанлари билан ўралаётганига қарши жадидлар исён кўтарганлигини кўрамиз. Д.А.Алимова юқоридаги фикрини давом эттириб, бундай деб ёзади: «...Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинишига» салбий муносабатда бўлган жадидлар диққат-марказида сиёсий масалалар бош масалалар бўлганлигини кўрамиз. Улар таҳлил натижасида **(мамлакат ичида юз бераётган ҳодиса ва воқеалар таҳлили назарда тутилмоқда — Р.Ш.)** шуни тушунганларки, Туркистон бу — моҳиятан мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими миллий эҳтиёжларга жавоб бермайди. Бу масалалар Феврал инқилоби арафасида, айниқса, кескин қўйилган»[2].

---

[1] *М.Беҳбудий.* Танланган асарлар, 192-бет.

[2] Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 51-бет.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистондаги сиёсий вазият ўзгара бошлади. Жадидлар 1905 йил рус инқилобидан кейин кенгроқ фикр юрита бошлаб, Туркистонга яқин ва узоқ мамлакатлардаги сиёсий ҳаётдан хабардор бўлган ва шу асосда ўз фаолиятларини қайта қура бошлашган эди. Бунга Бехбудий сингари пешқадам жадидларнинг Петербург, Москва ва Нижнийда бўлиб ўтган сиёсий тадбирлар, жумладан, Умумроссия мусулмонлари қурултойида иштирок этганлиги, Заки Валидий, Мустафо Чўқаев сингари заковат соҳибларининг Туркистонга келиб, ўзбек жадидлари билан ҳамкорлик қилишлари, Туркистонда яшовчи В.Чайкин сингари илғор фикрли руслар сиёсий фаолиятининг жонланиши жиддий туртки берди.

Шу ўринда Заки Валидий хотираларига назар ташлаш жоиз. У 1913 йили Фарғона водийсига келганида Андижонда истиқомат қилган социал инқилобчи Вадим Чайкин билан танишган. Вадим Чайкин маҳаллий аҳолининг топталган ва топталаётган ҳақ-ҳуқуқлари учун ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда курашиши мумкин бўлган шахс эди. Унинг Фарғона генерал-губернаторлигига яқин шахс эканлигини билган Заки Валидий В.Чайкин билан мулоқотда бўлиб, Андижонда рус тилида «Туркестанский голос», Тошкентда эса «Садои Туркистон» газетасини ташкил этиб, улар ёрдамида омманинг сиёсий-ижтимоий онгини ошириш мумкинлигини тушунди. Эҳтимол, XX аср бошида «Туркестанский голос» газетасининг сиёсий ҳаётга таъсири унчалик эмасдир. Лекин «Садои Туркистон» газетасининг шу тарихий жараёндаги ўрни бениҳоя катта. Бунинг боиси шундаки, унга миллий уйғониш ҳаракатининг икки забардаст намояндаси — Мунавварқори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев сиёсий-ижтимоий, ҳуқуқий ва маърифий йўналиш бериб туришган. Афсуски, биз шу вақтгача жадидлар томонидан нашр этилган газета ва журналлар, шу жумладан, «Садои Туркистон» саҳифаларида эълон қилинган энг муҳим мақола, шеър ва очерклар нинг қайта нашрларига эга эмасмиз, чунки улар алоҳида тўплам шаклида нашр этилган эмас. Лекин ундаги Чўлпон, Ҳамза, А.Зоҳирийларнинг чоп этилган мақолалари билан танишишнинг ўзиёқ «Садои Туркистон»нинг ўз даври учун илғор фикр ва ғоялар жарчиси бўлганидан далолат беради.

Заки Валидийнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Бу газетанинг туркчаси ҳақида Тошкентда адвокат

Убайдулла Хўжаев, муаллимлардан Мунавварқори ва Қўқонда Ашурали Зоҳирий билан гаплашиб, уларни Вадим Чайкин билан яқиндан таништирдим. Газета чиқарилишдан аввал, унинг ғояси қандай бўлишини қуйидаги уч бандда белгиладимки, бу ўртоқларимга, Вадим Чайкинга ҳам маъқул тушди:

1. Сибирия темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва соликлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифатни тарқатиш»[1].

Шубҳасиз, З.Валидий Туркистондаги озодлик ҳаракати тарихида муайян из қолдирган. Лекин унинг хотираларини ўқир экансиз, гўё Туркистонда у билан баҳслаша олувчи бирор жамоат арбоби бўлмаган деган таассуротда қоласиз. У ўзининг хизматини ҳаддан зиёд ошириб, Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев сингари атоқли сиймоларнинг хатти-ҳаракатини кўрмасликка уриниб, уларни ўз «сояи давлат»идаги «ўсмирлар» даражасига туширади. Юқорида келтирилган парчада ҳам шу ҳол кўзга ташланади. Шу боис ушбу газеталар З.Валидий белгилаб берган дастурни қандай амалга ошира олганлари хусусида бирор асосли фикрни айтиш қийин.

Шунга қарамай, шубҳасиз, Вадим Чайкин ҳам, Мунавварқори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам ўз газеталарида маҳаллий аҳоли ҳамда кўчириб келтирилганларнинг ҳуқуқ, солиқ ва бошқа ижтимоий масалаларда чиқишлар қилгани, айниқса, «замонавий маърифат»ни тарқатгани шубҳасиз. Аммо шу нарса ҳақиқатки, жадид матбуоти, адабиёти, театри ва, албатта, мактаби туфайли 1905—1917 йиллар орасидаги вақтда Туркистон аҳолисининг ижтимоий онги ва маънавий ҳаётида муайян миқдор ўзгаришлар рўй бериб, улар 1916 йил воқеаларида сифат ўзгаришларига айланди. Нафақат халқнинг илғор вакиллари, балки оддий меҳнат аҳли ҳам 1917 йил февралида «оқ

[1] *Аҳмад Заки Валидий Тўғон.* Бўлинганни бўри ер. Т., «Адолат», 1997, 41-бет.

подшо»нинг ағдарилганини кўтаринкилик билан қарши олишди. Феврал инқилобининг рўй бериши жадидлар томонидан тарихий имконият сифатида қабул қилинди.

Шўролар даврида эълон қилинган илмий асарларда жадидларнинг Феврал воқеаларига бўлган ижобий муносабати қораланиб келинди. Аслида жадид адабиёти Феврал инқилобини жон-дили билан қарши олди. Номи кўпчиликка яхши таниш бўлмаган Лутфулла Олимий булбулга мурожаат этиб, бундай жўшиб ёзади:

Сайра, булбул, энди хористонлар гулзордир,
Тинма, қўн гул шохига, сайра, гулинг бехордир,
Бу гулистонларда сенга қумри, тўти бордир,
Сенга бўстонлар, чечаклар, ғунчалар тайёрдир,
Ташла қўркувларни энди, сенга ҳурлик ёрдир.
Кетди тунлар, кетди ойсиз кечалар, чиқди қуёш.
Ҳусн илоҳи ғамза этди,бизга ҳам фитлатди қош,
Нурли юлдузлар тахият-ла саломлаб эгди бош,
Чиқди қирларга кийик бирлан ғазолан,қарту ёш,
Бул куни паррандалар, чаррандалар аҳрордир.

Бундай шеърларни Чўлпон, Ҳамза, Тавалло, Маҳзум Сидқийлар ҳам ёзишди. Бу асарлар нафақат лирик шеърлар, балки жадид адабиётининг, жадид шоирларининг Феврал инқилобига берган сиёсий баҳоси эди. Ўз навбатида Чўлпон янги ниятлар ва режалар оламида нафас олиб, ўзида янги куч ва ғайрат уйғона бошлаганини ҳис этди. «Ўзбек ёшларина» шеърини ёзиб, унда Феврал инқилобини буюк француз инқилобига қиёс қилади:

Франциянинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди.
Қанча жонлар талаб бўлди, қонга қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар «кофирлар» деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, ҳурриятни олдилар,
Францияни саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг ишга эҳтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром[1].

[1] «Нажот» газетаси, 1917 йил 18 июн.

1917 йил Феврал инқилоби Чўлпон назарида, Романовлар сулоласининг икки юз йиллик тарихига нуқта қўйибгина қолмай, Туркистонда чирик феодал ҳаёт тарзини ўзгартириб юбориши, ўлкада янги иқтисодий муносабатларга йўл очиши, бинобарин, халқнинг мушкул аҳволини яхшилаши мумкин эди. Шунинг учун ҳам жадидлар фавқулодда бир ҳолатда фаоллашиб, янги сиёсий-ижтимоий фаолият дастурини ишлаб чиқишди. Сўнгги йилларда жадидлар сафида пайдо бўлган фаоллашиш жараёнини айрим сиёсатшунослар бошқача талқин қилишмоқда. Маълумки, Россия Муваққат ҳукумати раиси А.Ф.Керенский бир вақтлар Тошкентда яшаб жадидлар билан яхши алоқада бўлган. Айниқса, 1916 йил қўзғолони шафқатсизларча бостирилиб, маҳаллий аҳоли бошида зулм қамчиси ўйнаганида А.Ф.Керенский адолатпарвар давлат арбоби сифатида Давлат Думаси минбаридан гуриб, жабрдийда халқ вакилларини ҳимоя қилган.

Муваққат ҳукумат бошлиғида Туркистонга мустақиллик бериш ҳуқуқи асло бўлмаган. Қолаверса, касби юрист бўлган Керенскийнинг туркий халқларга ўз эрки билан мустақиллик бериши хусусида фикр юритиш ноўрин. Шунинг учун ҳам Мунавваркори Абдурашидхонов «ҳақ берилмас, олинур» шиори билан чиқди. Агар жадидлар Керенскийга умид боғлаганларида бундай шиор билан кураш майдонига чиқмаган бўлишарди.

Маълумки, большевиклар Туркистонда ҳокимиятни қўлга олишлари билан ўтмишда бўлганидек маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини оёқости қилишди, энг аввало, бошқариш идораларига яқин йўлатишмади. Октябр тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлабоқ мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш ниятида эканликларини асло яширишмаган. 1917 йилда Петербургдан Тошкентга етиб келган Мустафо Чўқаев Туркистон Ишчи ва солдат шўроларининг съездида қатнашади. Мана, унинг шу ҳақдаги хотираси: «Залга кирган чоғимда мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг қайраб-қайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: «Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар. Шунинг учун Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз, русларникидир. Ерлилар, биз нима берсак, шу билан қаноатланишлари керак». Бу сўзларни сўйлаган Қўқон мактаби муаллимларидан, халқчи социалистлар группасига мансуб Некора исмли шахс эди. Қурултойда қатнашган рус

кишиларининг қайси фирқага мансуб бўлганлигига қарамай, ҳаммаси Некорапинг очиқ сўзлаб юборган фикрини дастаклаб, фақат «инқилобчи» назокати сабаб очиқчасига сўзлаб юборишдан тортиниб турганликлари сезилди ва кўринди»[1].

Мустафо Чўқаевнинг хотираларига яна мурожаат қиламиз: «Тошкентда чиқаётган русча «Туркестанский курьер» газетасининг 1917 йил 5 сентябр нусхасида **(сонида – Р.Ш.):** «Эски режим замонида рус тўпларига тушган вазифа энди Ишчи ва солдатлар шўроси зиммасидадир. Инқилобчи ишчи, солдат ва крестьян расман эски рус сарбози (аскари) ўрнини тутади», деб ёзган эди.

Анча кейинроқ большевикларнинг «миллатларни қутқазиш» инқилобидан сўнг большевик фирка маркази вакили, юз фоиз ленинчи Георгий Сафаров: «Феврал инқилоби давридан бошлаб рус муҳожири Туркистон қишлоқ ва овулларини ўз чўнтаги каби кавлай ола бошлади», шаклида исботлайди»[2]. Кўрамизки, хотираларда Г.Сафаров сингари ленинчи миссионерлар ҳам Ўрта Осиёда кимлар гегемонлик қилаётгани, демак, бошқаларга – маҳаллий халқ ва унинг илғор вакилларига нисбатан тазйиқ ўтказаётгани ҳақида аниқ тасаввур беришмоқда.

Гап шундаки, биринчидан, мустамлака занжири билан кишанланган Туркистон аҳолиси ва унинг раҳнамолари ўлкадаги бошқа миллат вакилларини сиқиб чиқаришни хаёлларига ҳам келтиришмаган. Зотан, Туркистон Мухторият ҳукумати таркибига қозоқ, яҳудий ва бошқа миллат вакиллари қатори русларнинг ҳам киритилиши масаланинг моҳиятини намойиш этиб турибди. Иккинчидан, большевиклар Туркистонда 1917 йил ноябридагина пайдо бўлиб қолишмаган. Улар 3—4 мартдаёқ, Ишчи ва солдат депутатлари шўроларини тузиб, кўп ўтмай, уларни бирлаштириб, сиёсий жиҳатдан шаклланиб улгуришган эди. Учинчидан, улар билан чор ҳукумати амалдорлари ва оқ гвардиячилар ўртасида муайян жарлик бор эди. Ниҳоят, тўртинчидан, Туркистон Мухторияти эълон қилингандан сўнг большевиклар бу ҳукуматга қарши теварак-атрофдаги ҳарбий кучларни йиғиб, уларни Қўқонга ташлашди.

---

[1] *Мустафо Чўқай ўғли.* Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992, 23-бет.

[2] Ўша рисола, 36-бет.

Феврал инқилоби натижасида Романовлар сулоласи тахтдан ағдарилиб, Муваққат ҳукумат тузилди. Зеро, ҳукумат номиёқ, унинг узоқ умр кўрмаслигини англатади. Шунинг учун ҳам Туркистонда мавжуд бўлган икки куч — жадидлар ва большевиклар вазиятни ўз фойдаларига ҳал этиш йўлини излашади. Тажриба ва уюшиш кўпроқ большевиклар ихтиёрида эди. Улар 1917 йил мартининг сўнгги кунларида Туркистон ишчи ва солдат депутатларининг 75 та шўросини тузишди. Демак, большевиклар сиёсий жиҳатдан ўлкани ўз қўлларига олиш, «социалистик инқилоб» ни амалга ошириш йўлида дастлабки муваффақиятли қадамни ташлашган. Тахминан худди шу вақтда жадидлар ҳам фаол ҳаракатни бошлаб юборишди. «Улар ўлка туб халқларининг тараққиёти ва мустақиллиги тўғрисидаги ўз ғояларини ўлкадаги демократик инқилоб билан боғлаб, ўзлари эълон қилган принципларни амалга оширишга фаол киришишди. Авж олиб бораётган демократик жараёнларда туб халқлар сиёсий манфаатларининг устуворлигини ҳимоя қилиш февралнинг дастлабки кунлариданоқ сиёсий майдонда улар фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб бердиларда[1].

Жадидлар фаоллик билан бошлаган сиёсий ҳаракат тарихида 14 март унутилмас бир сана ҳисобланади. Шу куни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида кўп минг кишилик йиғилиш ўтказилиб, унда татар ва қозоқ аъзоларидан иборат 61 кишилик янги сиёсий ташкилот тузилади ва бу ташкилотга Мунавваркори Абдурашидхоновнинг ташаббуси билан «Шўрои Ислом» номи берилади. Ташкилотнинг 15 кишидан иборат бошқарувига Абдувоҳидқори Абдурауфқориев, Мунавваркори Абдурашидхонов, Каттахўжа Бобохўжаев, Мулла Ризо Охунд Йўлдошхўжаев, Абдусамиқори Ҳидоятбоев, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар киради. Ушбу ташкилотга мусулмон урф-одатлари ва анъаналари, биринчи навбатда ислом динига эътиқод қўйган шахслар асос солганлигини англатиб турибди. Ишчи ва солдат депутатлари шўросидан улар миллий ва диний платформага эга эканликлари билан ажралишди.

---

[1] Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000, 22—23-бетлар.

«Ўзбекистоннинг янги тарихи»да «Шўрои Ислом»нинг ташкилий тузилиши, мақсад ва вазифалари бугунги кун нуқтаи назаридан ҳаққоний ёритилган: «Бошқарувнинг янги мажлисларидан бирида қабул қилинган муваққат Низомда «Шўрои Ислом»нинг асосий мақсади: Туркистон мусулмонлари орасида замонамизга ҳамоҳанг бўлган сиёсий, илмий ва ижтимоий ислоҳот ғояларини тарқатишдан; Туркистон мусулмонларини ғоя ва мақсадлар бирлиги асосида жипслаштиришга оид ишларни кучайтиришдан; янги ҳукуматнинг принциплари ва мақсадларини қўллаб-қувватлаш борасида халққа даъватдан; хорижий мамлакатларда давлат ҳокимиятининг шакллари тўғрисида аҳолини хабардор қилиб туришдан ва Таъсис мажлисига тайёргарлик кўришдан иборат, деб кўрсатилган.

Ана шу мақсадга мувофиқ Низомда «Шўрои Ислом»нинг ташкилий тузилмаси, аъзолиги, вазифаси ва молияси батафсил ишлаб чиқилган. Аҳолининг умумий йиғилишларида кўпчилик овоз билан сайланган, шунингдек, турли қўмиталардан, жамиятлардан, иттифоқлардан ва партиялардан сайланган делегатлар асосида «Шўрои Ислом»нинг умумий йиғилишини ташкил этиш кўзда тутилган. Низомга мувофиқ Туркистоннинг барча шаҳарлари ва қишлоқларида «Шўрои Ислом» ташкилотини тузиш зарур, деб ҳисобланди. Ҳужжатда булар Тошкент «Шўрои Ислом»ининг кичик бўлимлари деб аталди. Низомга асосан Тошкент «Шўрои Ислом» ташкилоти марказ ҳисобланиб, унинг қарори бўлимлар учун мажбурий эди»[1].

Шундай қилиб, «Шўрои Ислом» Ишчи ва солдат депутатлари шўросининг иш тажрибасидан андоза олган ҳолда ишга киришиб, дастлаб Ўш, Андижон, Фарғона (Скобелев), Туркистон, Марида, сўнгра апрел ойининг охирига қадар Наманган, Қўқон, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда кичик бўлимларини тузди.

Аввало шуни айтиш зарурки, «Шўрои Ислом»нинг сиёсий дастури куртак ёзиши билан ислом динига мансуб кучлар иккига ажралиб, «Шўрои Ислом»дан ташқари ва унга қарши ўлароқ «Шўрои Уламо» жамияти тузилди. Бу жамият ўзининг асосий ғайрат ва шижоатини «Шўрои Ислом»га қарши қаратди. Ўлкада турли сиёсий партиялар пайдо бўлди.

[1] Ўша китоб, 24—25-бетлар.

Масалан, Заки Валидий эсерлар, Мустафо Чўқаев кадетлар, Санжар Исфандиёров социал-демократлар, Шерали Лапин эса монархистлар партиясига аъзо бўлиб киришди. Уларга маҳаллий зиёлилар ҳам эргашган. Ана шу тарзда Туркистоннинг сиёсий сахнасида уч хил куч пайдо бўлди. Булар қуйидагилардир:

— **Туркистон шўролари** – булар инқилобий демократиянинг хоҳиш-иродасини ифодаловчи европалик ишчи ва солдатларнинг органлари бўлиб, жамиятга таъсир ўтказиш учун реал кучга эга эди. Шу боисдан ҳам улар Муваққат ҳукумат давлат муассасалари фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлишини даъво қилишарди.

— **Ижроия қўмиталар** – шўроларга нисбатан аҳолининг анча кенг ижтимоий миллий гуруҳлари намояндалари бўлиб, булар таркибига турли партиялар – меньшевиклар, эсерлар, шўролар, жамоат ташкилотлари, шу жумладан, миллий ташкилотлар ўз вакилларини делегат қилиб юборган эдилар, улар барча демократик ташкилотларни бирлаштирувчилар сифатида иш кўрдилар ва жойларда Муваққат ҳукумат органлари ролини ўйнашга даъво қилишган.

— **«Шўрои Ислом» жамияти** – бу ташкилот ташкилий жиҳатдан таркиб топиш пайтидаёқ мусулмон аҳолининг ваколатли органлари сифатида дарҳол расмийлашиб, шу аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этди ва унинг манфаатларини ҳимоя қилди[1].

Ана шу уч гуруҳ атрофида марказлашган ташкилот, уюшма, жамият ва партиялар 1917 йил апрелида ўз қурултойини ўтказиб, Туркистоннинг янги давлат тузуми бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқди.

ДАВЛАТ ТУЗУМИ НИМАГА АСОСЛАНАДИ?

1917 йил 7—15 апрелда Ишчи ва солдат депутатлари шўроларининг I Туркистон ўлка съезди бўлиб ўтди. 263 делегат қатнашган съезд Россияда кучли марказий орган бўлган демократик республика тузиш зарурлигини ёқлаб чиқди. 9—16 апрелда Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталарининг съезди ўтказилиб, унда иштирок этган 171 делегатдан 99 нафари европалик ва 72 нафари шу ерлик аҳоли вакиллари эди. Россиядаги давлатчиликнинг келгусидаги

[1] Ўзбекистоннинг янги тарихи, 26-бет.

шаклларн атрофида бўлиб ўтган мунозарада ҳар хил фикрлар билдирилди. Жумладан, «Россиядаги барча халқларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи»ни берувчи федератив республика тузиш ғояси кенг муҳокама этилди. Федератив республика тарафдорларининг бир қисми мухторият бериш тўғрисидаги масалани халқларнинг маданий ва сиёсий савиясини ҳисобга олган ҳолда ҳал этишни лозим, деб топди. Шу муносабат билан Туркистон халқларига кейинчалик мухториятдан фойдаланиш имконияти берилиши мумкинлигини англашди. Федератив тузум тарафдорларининг иккинчи қисми эса мухторият миллий эмас, аксинча ҳудудий бўлиши кераклиги хусусидаги фикрни илгари сурди.

«Умуман, деб баҳо берилади «Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида, бу фикрнинг мазмуни қандай бўлишидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси асл моҳияти билан ўлканинг кўп миллионли аҳолиси манфаатларига мансимай қарашдан, унинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига беписандлик билан муносабатда бўлишдан иборат эди. Съездда сўзга чиққан миллий демократия раҳбарлари буни алам билан таъкидладилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлка халқи манфаатларини ҳимоя қилиб, энг қадимий тарих ва маданият соҳиби бўлган (уларнинг ютуқлари бутун инсониятнинг маданият хазинасига кирган), дунёга таниқли олимларни, ҳуқуқшуносларни, юксак меъморчилик намуналарини берган, ўз турмуш тарзига, юксак деҳқончилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик маданиятига эга бўлган ана шу халқлар тўғрисида фахр билан гапириб, халқнинг ҳозирги аҳволи учун, унинг жаҳолатпарастлиги ва нодонлиги учун айбни чоризмга юклади.

Муҳокама қилинган масала юзасидан қабул қилинган қарорда съезд озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, баъзи ҳолларда тўла федеративлик бериш йўли билан давлатнинг айрим вилоятларига кенг мухторият бериш принциплари асосида Россияда демократик республика ўрнатиш бирмунча мувофиқ эканини тан олди. Яъни съезд ўзининг ноаниқ, мужмал ва бетайин таърифида миллий мухториятдан кўра кўпроқ ҳудудий мухториятни ёклаб фикр билдирди».

Жадидлар 1917 йил февралидан кейин фақат «Шўрои Уламо» туфайлигина ажралиб кетишмади, балки шу вақтда пайдо бўлган «йигирмага яқин» ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига, кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашишди.

Қисман шундай келишмовчилик ва ички зиддият жадидларнинг 1917 йил феврал-октябр ойларида пайдо бўлган тарихий имкониятни бой беришларига сабабчи бўлди. Иккинчидан, зикр этилган съезднинг 1917 йили Тошкентда чоп этилган қайдномаси ва кўчирмада айтиб ўтилган «миллий мухторият» ва «ҳудудий мухторият» атамаларига эътибор берсак, ҳаммаси равшанлашади. Бу — Туркистон Мухторият ҳукуматининг Қўқонда «ҳудудий мухторият» шаклида барпо этилишидир. Тахминимизга кўра, мухторият ташаббускорлари ўз мухолифларининг сиёсий ғоялари билан яхши танишибгина қолмай, улардаги айрим «рационал мағиз»ни олишга ва улардан фойдаланишга ҳам интилишган.

Маълумки, шўролар тузуми даврида жами давлат идораларининг раҳбарлик ҳақ-ҳуқуқлари коммунистик партия томонидан тортиб олинди. Ҳолбуки, ҳар қандай давлат тизими кичик ҳокимият идораларидан бошланади. Шунинг учун ҳам Феврал инқилобидан кейин Туркистонда сиёсий-ижтимоий ислоҳотларни ўтказиш масаласи кун тартибига қўйилганда шаҳарларнинг ўзини ўзи идора қилиши ислоҳот ўтказиш учун муҳим аҳамиятга эга эди. Н.Т.Маллицкий худди шу масалада маъруза билан чиқиб, шаҳар ўзини ўзи идора этиши бўйича янги бир таклифни киритди. Бу таклифга биноан, шаҳар ўзини ўзи идора этадиган икки мустақил органдан иборат бўлиши, уларнинг бири европалик, иккинчиси эса туб аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши лозим эди. Маллицкийнинг бу лойиҳаси европалик аҳоли кам сонли бўлгани учун яқин келажакда маҳаллий аҳоли томонидан тазйиқ остига олиниши мумкин, шунинг учун ҳам, унинг назарида, биринчи навбатда, кам сонли европаликларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳокимият органининг бўлиши шарт эди. Ушбу лойиҳа муҳокамада эътирозларга сабабчи бўлди. Сўзга чиққан нотиқлар шаҳарнинг ўзини ўзи идора қилиш бирлигини ҳимоя қилиб, Туркистон ўлкасида яшаётган барча миллат ва элатларнинг ҳокимият органида мутаносиблик принципи асосида ўз вакиллари бўлишини тўғри, деб топишди. «Маҳаллий демократия вакиллари, айниқса, муросасиз йўл тутдилар. Аҳмад Заки Валидий Тўғон бу лойиҳани русларни маҳаллий аҳолидан ажратиб қўйиш, мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўли, деб таърифлади. Бехбудий шаҳарнинг ягона ўзини-ўзи идора қилишини ташкил этишни ёқлаб гапириб, уни аҳолининг маданий жихатдан анча ривожланган

қисмининг кам ривожланган қисмига таъсирини кучайтирувчи орган, деб билди»[1].

Заки Валидий ўз хотираларида ушбу тарихий воқеага ойдинлик киритиб, шундай маълумотни берган: «Улар шаҳар идорасининг рус қисмини бир томонга, маҳаллий халқ қисмини иккинчи томонга ажратиб, муниципалитет тузиб, бутун идорани рус муниципалитетига ўтказмоққа йиғилдилар. Туркистоннинг умумий вакилот мажлисига асосан рус муниципалитет вакилларини сайлаш, жойлар сонини камайтириш, хотин-қизларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш фикрида эдилар. 13 апрел йиғилишида бу масала Маллицкий тарафидан катта маъруза ҳолида тушунтирилиб, олдиндан тайёрланган қарор ҳам ўқилгач, мен ўзим тайёрлаб келган режа ва қарорларни тавсия этдим Бу руслар учун кутилмаган иш бўлди. Чунки мен русларнинг Туркистонда муниципалитет ва земство тузишга бағишлаб, кейинги бир неча йил мобайнида эълон қилган барча нашрларини синчиклаб ўрганган эдим. Мен 14 апрелдаги йиғилишга бу китобларни ҳам олиб келдим. «Бутун Россияда вакиллар ва бошқарма идора масалалари қандай мезондан чиқиб ҳал этилса, Туркистонда ҳам шундай бўлажак. Туркистонликларнинг кўпчиликни ташкил қилишидан қўрқиш ярамайди. Сайловда ерли аёллар ҳам рус аёллари каби қатнашади, бу ерда ҳеч қандай чеклаш ва ҳадиксираш бўлиши керак эмас», дедим».

Маллицкий билимдон сиёсатчи бўлгани учун ҳам ўз фикрларини етарли даражада асослаб, ҳатто йиғилишда иштирок этган бирдан-бир ўзбек юристи Тошпўлатбек Норбўтабеков билан Мустафо Чўқаевни ўз тарафига оғдириб олади. Улар, Валидийнинг гувоҳлик беришича, «ўлка вакиллари мажлисида ишлайдиган кўзга кўринган кишиларимиз ҳозирча йўқ, табиий биз идорада озчиликни ташкил қиламиз, русча ўқиганлар кўпайса, ўлка идораларида ҳам ўрнимиз кўпайиб боради», деб ўзларига таскин беришади. «Лекин, деб давом этади Валидий, Беҳбудий билан мен Туркистон парламентида фақат русча сўзлаш тўғри эмас, турк ва рус тилларининг ҳуқуқлари тенг бўлиши керак, деб чиқдик». Хуллас, Валидий русларнинг Туркистонда олиб борган сиёсатлари инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонда олиб борган сиёсатидан мутлақо фарқ қилмаганини асослаб берди. На-

[1] Ўзбекистоннинг янги тарихи, 29-бет.

тижада вазият Беҳбудий билан Валидий фойдасига ҳал бўлди. Съезд кўпчилик ўз-ўзини идора қилиш ягона тизимини ёқлаб овоз берди. Маҳаллий аҳоли вакилларининг съездда ўз қарашларини асослаб, ҳимоя қилганлари Туркистондаги турли сиёсий кучларни бироз сергаклантиргани билан вужудга келаётган янги сиёсий вазиятнинг асл моҳиятини очиб ташлади.

Муваққат ҳукуматнинг 1917 йил 6 мартдаги умумхалқ мурожаатномаси асосида Туркистон ўлкасини барпо этиш, ўлкани идора қилиш соҳасида вужудга келадиган масалаларни «ўша жойнинг ўзида» ҳал қилиш ва мустаҳкам тартиб ўрнатиш мақсадида 1917 йил 7 апрелда Туркистон қўмитасининг 9 кишидан иборат таркиби тасдиқланди. Қўмитанинг биринчи таркибига маҳаллий аҳолига мансуб 4 киши киритилди. Булар: I — III чақириқ Давлат Думаси аъзоси А.Букейхонов, II чақириқ Давлат Думаси аъзоси М.Тинишбоев, III чақириқ Давлат Думаси аъзоси С.Мақсудов ва генерал-майор А.Давлетшин эди. Муваққат ҳукумат уларни Туркистон қўмитаси таркибига киритиб, маҳаллий аҳоли манфаатини кўзлаётгани ва шу йўналишда фаолият олиб бормоқчи бўлганини англатди. Аммо бу шахсларнинг аксари Туркистондаги шароитни яхши билмайдиган кишилар бўлгани учун ўлкада содир бўлаётган воқеалар ривожига таъсир ўтказа олишмасди.

Туркистон қўмитасининг Н.Н.Шчепкин раислигидаги биринчи таркиби маҳаллий вазиятни баҳоламаган ҳолда айрим йўриқномалар чиқарса-да, ўлкани идора қилишга оид ўз вазифаларини белгилаб олишда қийналди. Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари делегатларининг 1917 йил ўрталарида бўлиб ўтган қурултойида Маҳмудхўжа Беҳбудий делегат Ельпатьевскийнинг нутқига жавобан бундай деган эди: «Йўриқномаларни ким чиқаради (*нашр этади*)? Бизми ё Туркистон қўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон қўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда идора қилиш учун йўриқномалар чикарармишлар»[1].

Муваққат ҳукумат томонидан тузилган Туркистон қўмитаси маҳаллий халқнинг ишонч ва умидини оқлолмади: қўмита билан маҳаллий жамоат ташкилотлари ўртасида

[1] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 30—31-бетлар.

зиддият пайдо бўлиб, кундан-кунга кучайиб борди. Феврал инқилобидан кейинги вазиятни тушуниш учун 1917 йилнинг 16—21 апрелида Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойида сўзга чиққан Туркистон ўлка ижроия қўмитаси аъзоси Крепснинг нутқини эслаш кифоя: «Мусулмонлар! Сиз бутун ер юзидаги мусулмонларнинг ҳури бўлдингиз!.. Эски ҳукумат сиз билан сўйлашганда бола ила сўйлашгандек сўйлашар эди. Сизни ҳамиша бир ёш боладек кўруб ўксутар эди. Ҳозирги ҳукумат ўзининг азиз фарзандидек кўруб, сағир бола эмас, кабир киши ила, қул эмас, озод киши ила сўйлашгандек сўйлашур. Ҳам шундай муомила қилур»[1].

Давлат Думаси аъзоси кадет Н.Шчепкин эса ушбу қурултойда бундай шакаргуфторлик килган: «Мен аминманки, агар ҳаракат қилинса, оз замон ичида Туркистон бўстонга айланадир. Биласизми, Туркистон вилояти Русиянинг брилянти (гавҳари, қимматбаҳоси)дур. Мен китобларда ўқуғонман, илгари замонда бу мамлакат шундай обод бўлғон эканки, мушук бир тарафидан том-батом юруб, иккинчи тарафига келар экан. Иншоолло озгина ҳаракат ила Туркистонни шундай обод қилмоқ мумкиндур»[2].

«Шўрои Ислом» ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой ишида маҳаллий аҳоли вакилларидан 150 нафар делегат иштирок этди. Қурултой раёсати таркибига Мунаввархори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқаев, Тошпўлатбек Норбеков, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Шерали Лапин ва бошқалар кирди. Кун тартибига қуйидаги масалалар қўйилди:

— Муваққат ҳукуматга муносабат;

— Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида;

— Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш;

— Туркистондаги маҳаллий фуқаролар муассасалари;

— Туркистонда дин ва шариат муассасалари;

— Туркистонда барча мусулмонларга раҳбарлик қилувчи ислом диний бошқарувини тузиш тўғрисида;

— Урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала;

— «Шўрои Ислом»ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи;

---

[1] «Нажот» газетаси, 1917 йил 21 апрел.

[2] Ўша ерда.

— «Шўрои Ислом»нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқалар.

Таниқли публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедов «Турон» газетасининг 1917 йил 25 апрел сонида эълон қилинган мақоласида қурултой минбаридан туриб айтилган сўзларни келтиради. Унинг берган маълумотига кўра, қурултой қатнашчиларидан Қори Сомеъ, Фарид Тугусуев, Заки Валидий, Махмудхўжа Беҳбудий каби обрў-эътиборли кишилар сўзлаб, «ҳозирги берилган ҳурриятдан фойдаланиб, ўзимизга афтонўмия олуб қолишимиз керак! Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт афтонўмия оламиз деб, кўб талофатлар берурмиз, кўб қонлар тўкурмиз», дейишган.

Демак, улар Н.Шчепкин каби кимсаларнинг ниятларини англаб, қурултой аҳлини тўғри йўлга бошламоқчи бўладилар. Афсуски, айримлар ана шундай вазиятда мустамлакачиларни қувватлаб чиқишди. Татаристон «Шўрои Ислом» ташкилотининг вакили сифатида қурултойда қатнашган Кабир Бакир («Вақт» газетаси таҳририяти аъзоси) сўзга чиқиб, «Туркистонга автономия бериш эрта, ҳозирча демократик республика учун ҳаракат қилишимиз керак, автономия олиб, тажрибасизлигимиз орқасида ҳалокатга учрамайлик», деган. Унинг фикрича, Туркистонга автономия берилган тақдирда ҳам ўлканинг сиёсий-ижтимоий жиҳатдан идора қила оладиган маҳаллий кадрлар ҳали етишиб чиқмаган ва уларнинг яқин вақт ичида етишиб чиқиши муаммо деб баҳолаган. Хуллас, қурултой қатнашчилари мухторият масаласида, бир томондан, мустамлакачилар, иккинчи томондан, Кабир Бакир сингари қурултой меҳмонлари сочган шубҳа-гумон туфайли ягона фикрга кела олишмади. Қурултой Туркистоннинг идора усули қандай бўлишини ҳал этиш учун 9 кишидан иборат ҳайъат сайлаш билан кифояланди. Кейинчалик бу ҳайъатга яна тўрт киши киритилиб, аъзолар сони 13 нафарга етказилди. Ушбу ҳайъат 1917 йилнинг сентябрига қадар иш олиб борди.

Съезд кун тартибидаги масалалар кўп бўлишига қарамай, Россиядаги бошқарувнинг келгусидаги шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий жиҳатдан бирлашуви муаммоси диққат-марказида турди. Съезд муваққат ҳукуматга ишонч билдириб, унинг дастурини маъқуллади, шунингдек, барча вилоятларга, шу жумладан Туркистонга ҳам мухторият бериш шарти билан Россияда федератив

демократик республикани барпо этиш ғоясини якдиллик билан қўллаб-қувватлади.

Модомики, биз XX асрнинг биринчи чорагида Туркистондаги ижтимоий ҳаётда муҳим рол ўйнаётган жадидчиликнинг сиёсий ва ижтимоий асосларини ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, бу нарсанинг сиёсий кураш жараёнида туғилиб, шаклланиб борганини таъкидлашимиз лозим. Афсуски, шу давр бошқа шоҳидларидан бошқа хотиралар қолмагани учун яна Заки Валидийнинг бу борадаги фикрларини келтиришни лозим топамиз. Негаки, 1917 йилда, айниқса, Феврал инқилобидан кейин давлат қурилиши масаласи жадидларни жиддий қизиктирган. Уларнинг фақат демократик давлат эмас, балки федератив демократик давлат ғоясига келишлари мавжуд тарихий вазиятнинг барча жиҳатларини ҳисобга олганликларидан шаҳодат беради.

Валидий шундай маълумотни келтиради: «Давлат идораси ва идорани ташкил қилиш масалалари бўйича маърузачи мен бўлдим, федерация ғоясини ҳар томонлама ёқлаб, тарихий далиллар билан исбот этдим. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва қозоқ муҳандис Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам шу ғояни ёқлади. Ерли зиёлиларга кадетларнинг таъсири кучли бўлди. Шу жиҳатдан федерация ва Туркистонда бир парламент, бир «земство» фикрини қабул қилмасликка ҳаракат қилдилар. Конгрессга келган вакилларнинг юздан тўқсони русча билмас эди. Садри Мақсудийбек ва татарлар номидан гапирган Кабир Бакир, бир савдогар ва қандайдир бошқа бир кишилар федерацияга қарши чиқиб, «фақат демократик Россия жумҳурияти» фикрини қатъий олға сурдилар. Бу орада Мунавваркори, Убайдулла Хўжаев каби зиёлилар аввал федерация фикрига қўшилмадилар, буни хаёл бўлса керак, деб ўйладилар. Бу масала ўша дамда Маҳмудхўжа Беҳбудий ва қўконлик Обиджон Маҳмудовнинг иккиланмасдан мен томонда бўлишлари туфайли ҳал этилди»[1].

Сиёсий онгги ва ҳуқуқий билимлари етарли даражага эришмаган кишилар орасида ўз вақтида Давлат Думасига мусулмонларнинг вакили сифатида кирган Садри Мақсудий (Мақсудов) ва ҳатто Мунавваркори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам бор эди. Бу ҳол уларнинг федерализм ғоясини англаб етишмагани сабабли эмас, балки

[1] *Аҳмад Заки Валидий Тўғон.* Хотиралар. 48-бет.

Россия империясидаги вазиятнинг ола-чипор бўлганлиги билан ҳам изоҳланади. Чунончи, Туркистоннинг 1917—1918 йиллардаги иқтисодий аҳволи, ижтимоий-маданий шароит, халқнинг пешқадам кишилари назарида, кўпроқ демократик республика тузумини тақозо этган. Аммо Россиядаги демократик республиканинг ҳуқуқий асослари Туркистонга зарур бўлган мухториятни бериши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам инглизларнинг Ҳиндистондаги идора усулини батафсил ўрганиб чиққан Заки Валидий федератив демократик республика ғояси учун изчил кураш олиб борди. Қурултойнинг сўнгги кунида Туркистон ўлка мусулмонлар шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ўлка мусулмон шўросига Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий бош котиб этиб сайланди. Марказий шўронинг Тошкент бўлимига Мунавваркори Абдурашидхонов раис этиб тайинланди. Марказий шўронинг органи сифатида «Кенгаш» газетаси чика бошлади. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, кўмиталари ва иттифокларини бирлаштиришни назарда тутди. Шу мақсадда шўронинг 1917 йил 12 июн куни бўлиб ўтган йиғилишида Низом қабул қилинди ва бу Низомга мувофиқ «Шўрои Ислом», «Равнақ ул-ислом», «Мирваж ул-ислом», «Муаллимлар жамияти», «Талабалар жамияти» сингари жамоат ташкилотлари ички зиддиятлари ва фарқларига қарамай, мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари, айни пайтда уларнинг ҳаммаси биргаликда мусулмон депутатлари Туркистон Марказий Шўросига бўйсуниши лозим эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг ўтказилиши ҳамда Туркистон ўлка мусулмонлари шўросининг тузилиши мухторият масаласини кун тартибига қўйиш имконини берди. Бинобарин, халқнинг турли табақаларида мухторият масаласи баҳс ва муҳокама боиси бўлиб хизмат этди. Кези келганда айтиш жоизки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Мухторият ёки автономия» номли саҳна асари бор. Муаллиф «Ўзбек совет адабиёти»нинг асосчиси деб юритилган даврда таниқли ҳамзашунос олимлар бу асарнинг яратилиш тарихи ва ғоявий мазмунини мутлақо ўзгача талқин этиб келишди. Айрим хотираларга кўра, Ҳамза Қўқоннинг Ғишткўприк маҳалласида жойлашган Маҳмуд тарашанинг меҳмонхонасида саҳна ясаб, гўё ушбу асарини

намойиш этган. Таниқли театршунос Мамажон Раҳмонов шу хусусда бундай ёзган: «Қўқон мухторияти»нинг расвосини чиқарган бу спектаклнинг овозаси халқ ўртасида тез тарқалган. Бундан ғазабланган мухториятнинг ҳарбий нозири Эргаш қўрбоши Ҳамзани тутиб қамашга буйрук берган ва уни қидира бошлаганлар. Ҳамза ўртоқларининг ёрдами билан Бешариққа қочиб, у ердан Тошкентга келади. Бу ерда ҳам кўлга тушиш хавфи бор бўлганидан Туркистон шаҳрига бориб, кочқинликда юришга мажбур бўлади»[1]. Худди шу фикр бошқа ҳамзашуносларнинг тадқикотларида ҳам айнан такрорланади.

Бу мутлақо нотўғри бўлиб, у Туркистон Мухтория ҳукумати шўро тарихчилари томонидан қораланган даврга мосланган ва тарихий далилларга хилоф равишда тўқилган. Гап шундаки, Туркистон Мухторияти 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида Қўқонда эълон қилинганида, Ҳамза, чиндан ҳам, Туркистонда бўлган. Аммо у ўз шеъри билан мухториятга олқиш сўзларини йўллаган. Пьесада тасвир этилган воқеа эса, Ҳамзанинг эътирофига кўра, «Туркистонда ҳуррият бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасида ихтилоф ўларок уламолар(нинг) айрилиб кетувлари, руҳоний мажлисин тасвиридир»[2]. Ушбу пьесада бой афандининг уйига тўпланган уламоларнинг демократик республика ва автономия моҳиятини мутлақо билмаганлари ҳолда бу сиёсий-ижтимоий ҳодисаларга қарши бўлганлари, шариатда бўлмагани учун уларни рад этишлари кулги остига олинади. Масалан, автономия билан автомобилнинг фарқига бормайдиган бир уламо бундай дейди: «У ҳафтаномияси ҳам бутун фалокат ахир, янги келган вақтда отлар хуркиб, ипин узуб, аробалар олиб қочуб, неча одамларни босиб ўлдирмайдими?»[3]

«Шўрои Ислом» аъзолари ва умуман марказий шўро аъзолари ана шундай савияга эга бўлган уламолар билан курашда мухторият ғоясини шакллантириб, уни рўёбга чиқариш йўлида фаолият юритишган. Мухторият тушунчаси ва ғояси нафақат дин аҳллари, балки халқ оммасини ўз ортидан эргаштириш даъвоси билан чиққан кишилар учун

---

[1] *М. Раҳмонов.* Ҳамза ва ўзбек театри. Т., 1959, 125-бет.

[2] *Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.* Тўла асарлар тўплами. Учинчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 52-бет.

[3] Ўша асар, 60-бет.

ҳам янги эди. Шунинг учун 1917 йил майида Москвага йиғилган Бутунроссия мусулмонлари 1-қурултойи делегатлари орасида ҳам бу масала жиддий баҳсларга сабаб бўлди. Натижада қурултой раҳбарларининг бу борада ягона фикр ва хулосага келишлари мураккаблашди. Мухторият хусусидаги муросасиз баҳс ва тортишувлар қурултойни икки соҳилга ажратиб юборди. Биринчи соҳилни «федералистлар», иккинчини «унитаристлар» сиёсий гуруҳлари эгаллаб олишди. Агар Туркистон, Қозоғистон, Қрим ва Кавказдан келган делегатлар федератив республика тарафдори сифатида федерализм ғоясини олға суришган бўлишса, Волгабўйи ва Ички Русия мусулмонлари республика тарафдори сифатида унитаризм ғоясига мойиллик билдиришди. Яъни бу икки гуруҳнинг ҳар бири ўз ўлкаларидаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шароитдан келиб чиққан ҳолда мухторият ғоясига ёндашишди. Ички кураш ва майда низоларга қарамай, қурултой, умуман, демократик руҳдаги қарорни қабул қилишга эришди. Бу ҳол Туркистонда кечаётган воқеалар ривожига ижобий таъсир ўтказди.

1917 йил 12—14 июнда Скобелев (Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган вилоят қурултойида турли мусулмон ташкилотларидан 137 киши иштирок этди. Унда Туркистон федералистларининг «Турк адами марказияти» деб номланган партияси тузилди. Қабул қилинган дастурий ҳужжатда «Турк адами марказияти» партияси Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи ва Қрим татарлари, шунингдек, Ички Русия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этади, деб ёзилди. «Дастурда ёзилишича, мухтор жумҳуриятлар парламенти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ташкилотига сайловлар умумий асосда, яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Миллатнинг 20 ёшга етган барча аъзолари, қайси жинс, синф ёки динга мансублигидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эга бўлиб, ўзлари ҳам сайлана оладилар. Мусулмон аёлларининг сайловдаги иштироки эса, «шариат қонун-қоидалари асосида ўтиши лозим», дейилади»[1].

Қурултойнинг дастурий ҳужжатларида мухториятга эришган ўлкалар ўз-ўзини бошқарувда, молия, шариат, маданият, адлия ва халқ маорифи масалаларида мустақил

[1] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 34-бет.

бўлмоқлари керак, фикри олға сурилди. Унга кўра, ҳар бир республика ўз навбатида вилоят ва уездларга бўлиниб, уларга «маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ҳуқуқи» берилиши, Ички Россия мусулмонларига эса тегишли масалаларни ҳал этиш бўйича «умумий миллий-маданий уюшмани ташкил этиш ҳуқуқи» берилиши лозим эди. Қурултой ишига йўналиш бериб турган федералистлар дин масаласида ҳам аниқ мавқени эгаллашди. Уларнинг фикрига кўра, бу масалада «Маҳкамаи шариа» ташкилотининг тузилиши зарур. Вилоятларда ўз бошқармаларига, қишлоқларда эса қуйи бўлинмалар—қозихоналарга эга бўлган бу ташкилот аҳоли ўртасида диний масала бўйича юзага чиққан муаммони ҳал этиши мумкин. Дастурий ҳужжатда фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам четлаб ўтилмаган: «Жумҳуриятнинг бутун аҳолиси, дини ва миллатидаги фарқидан қатъи назар, қонун олдида бир хил жавобгардир». Шунингдек, дастурда: «Виждон эркинлигига кафолат берилиб, ҳеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб қилинмайди», бунинг устига, «ҳукумат тарафидан бирор-бир дин ёки мазҳаб оқими бошқалари олдида алоҳида мавқега эга эмас»[1], деб қайд этилади.

Туркистон федералистлари қурултой қарорларида сўз ва матбуот, йиғилишлар, уюшма ва жамиятлар тузиш эркинлиги, шунингдек, шахс дахлсизлиги тўғрисидаги фикр ва қарашларини ҳам аниқ ифодалашга эришдилар. Шунга кўра, бирор шахс тегишли идора буйруғи билан ҳибсга олинса, унга 24 соат ичида айбнома, албатта, эълон қилиниши лозим. Ушбу ҳужжатларда паспорт тартибини бекор қилиш ва ҳар бир фуқаронинг мамлакат ичида, ундан ташқарида ҳам эркин ҳаракат қилишига рухсат берилиши лозим, деб ёзилди.

Кўрамизки, федералистлар қурултойга катта тайёргарлик билан келишган. Шунинг учун ҳам улар ҳаётнинг турли муҳим масалалари бўйича қарашларини аниқ дастур ҳолига келтиришган. Масалан, ер масаласида улар барча давлат мулкларини мусодара қилиб, аҳолига ижара учун бериш ёки сотишни таклиф қилади. Туркистонда катта ер эгалиги йўқлиги учун улар, федералистларнинг фикрига кўра, мулкдорларнинг ўз қўлида қолади. Федералистлар ер сиёсатига оид қарашларни бу билан ифодалаб қолмай, айни пайтда «баъзи бир воқеалар туфайли» зўрлаб тортиб олин-

[1] Ўша китоб, 35-бет.

ерларни ўз эгаларига қайтариб беришни ҳам лозим топишади. Ана шу тарзда федералистлар ишчиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, аёллар ва болалар меҳнатини ҳимоя қилиш, шунингдек, саломатлик учун зарарли бўлган ишлаб чиқариш соҳасидаги иш соатларини тартибга солиш, мактаб ва маориф масаласи ҳамда фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар бўйича ўз қарашларини изчил бир тизим тарзида шакллантириб, уларни қурултойнинг дастурий ҳужжатига асос қилиб олишади.

«Мухтор жумҳуриятнинг қонуний тизимини дастур муаллифлари қуйидагича ёритадилар: суд ва юстиция (адлия) ташкилотлари бирор кимсанинг аралашувидан ҳоли бўлиб, фақат шариат ва қонунга бўйсунмоғи даркор. Яъни суд томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар айбланувчини ҳеч ким жазога торта олмайди. Ҳокимиятнинг ижрочи ташкилотлари судьяларнинг тайинланиши, жойини ўзгартириш ёки бўшатиш, шунингдек, уларнинг ишларига аралашишлари мумкин эмас. Жазо тизими парламент томонидан ишлаб чиқилган асосий қонунлар негизида белгиланиши керак. Суд ишлари, қонун ҳимояси, албатта, адвокат иштирокида олиб борилиши лозим»[1]. Кўрамизки, қурултой қарорлари асосида федералистларнинг Туркистоннинг келажаги билан боғлиқ ғоялари ётади. Кўп ўтмай, 1917 йил августда «Шўрои Ислом»нинг «Кенгаш» газетасида Мухторият дастурининг лойиҳаси эълон қилинди.

Ушбу дастур билан танишишдан аввал, яна бир масалага эътиборни қаратиш лозим. Гап шундаки, Туркистон шу даврда Умумроссия мусулмонлари оламининг бир қисми эди. Ички Россиядаги мусулмонлар, Қрим ва Кавказ мусулмонлари Туркистон мусулмонларидан муайян масалаларда фарқланган бўлса-да, улар олдида 1917 йил феврал инқилобидан кейин турган мақсад ва вазифа муштарак эди. Шунинг учун ҳам Умумроссия мусулмонлари қурултойида Туркистон мусулмонларининг вакиллари иштирок этганидек, Туркистон мусулмонлари қурултойида ҳам Ички Россия мусулмонларининг вакиллари қатнашиш ҳуқуқига эга бўлишган. Ана шундай йиғилиш ва учрашувларда турли баҳс ва ҳатто келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлган ва бу табиийдир. Аммо Туркистон мусулмонлари шундай қурултой ва учрашувлар, баҳс-мунозараларда муайян тажриба тўплашиб, уларнинг сиёсий ва ижтимоий дунёқарашига янгича қараш-

[1] Ўша китоб, 36-бет.

лар кириб келди. Улар Туркистон Мухторият ҳукумати барпо этилган тақдирда қайси сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, диний ва ташкилий масалаларни биринчи навбатда ечишлари лозимлигини аниқлаб олишди. Шу маънода уларнинг 1917 йил 21—31 июлда Қозонда бўлиб ўтган Умумроссия мусулмонлари II қурултойида иштирок этиб, қабул қилинган ҳужжатлар билан танишишлари ҳам фойдали бўлди, деб ўйлаймиз. Қурултойда қабул қилинган асосий ҳужжат — «Миллий-маданий мухториятнинг асослари»дир. «Эл» газетасининг 1917 йил 12 май сонида эълон қилинган ушбу «Асослар»дан қуйидаги парчани келтирамиз:

«Миллий-маданий мухториятнинг асослари

I

1. Ҳукумат бизнинг динимиз ва тилимизга оид ишларимизга, таълим, тарбия ва бошқа маданиятга боғлиқ ишларимизга ҳеч бир турли қотишмайдур. Миллий ишларимизни идора этув учун керак бўлғон муассасаларни ясов, оларни не равишда ташкил этув, оларнинг иқтидорларини тахдид этув, турли муассасаи миллиялар орасиндаги муносабатларини тайин этув — булар ҳар бири Дохилий Русиядаги мусулмон турк-татарларнинг қўлинда, ўз ихтиёриндадир.

2. Русия ҳукумати мусулмонлар тарафиндан ясалған миллий муассасаларнинг ҳар қаюсин, яъни марказларинда, вилоятлариндагиларинда, расмий ҳуқуқли муассасалар этуб танур. Ул муассасалар оларға муқобил мамлакатдаги бошқа умумий идора муассасалари билан бир даражада ҳуқуқлидир.

Тил ҳуқуқи

3. Бизнинг туркий тили Русияда рус тили билан бир даражада ҳуқуқли саналур. Бу эса бизнинг тилимизнинг:

а) бутун мактабларда,

б) маҳкамаларда,

в) идора ишларида истеъмол этилуви билан вужудга чиғор»[1].

[1] *Қаранг:* «Жамият ва бошқарув» журнали, 1997, 2-сон, 16-бет.

Юқорида келтирилган ҳужжатнинг «Миллий-маданий мухториятнинг асослари» деб номланиши Умумроссия мусулмонларининг мухторият учун курашишдан аввал масалани чуқур илмий асосда ўрганиб чиқишганини кўрсатади. Умумроссия мусулмонларининг I ва II қурултойларида қатнашган Убайдулла Хўжаев сингари ўзбек жадидларининг бундай ҳужжатлардан андоза олмасликлари, уларни Туркистон халқларининг шарт-шароитлари билан боғлиқ масалалардан келиб чиққан ҳолда таҳрир этмасликлари ва янги моддалар билан бойитмасликлари мумкин эмас эди. Биз Туркистон мусулмонлари деганимизда шу вақтда ўлканинг сиёсий ҳаётида катта мавқени эгаллаган жадидларни кўпроқ назарда тутамиз. Аммо юқорида айтиб ўтганимиздек, 1917 йил мартидан бошлаб Туркистонда турли-туман фирқалар, уюшмалар, жамиятлар майдонга келиб, улар ҳам Туркистоннинг яқин келажакдаги усули идораси хусусида ўз таклифлари билан чиқишган эди. Хусусан, «Шўрои Уламо» жамиятининг консерватив қисми «Мусулмонобод» ғоясини кўтариб чиқди. 30-йилларда қатағон қилинган аксар ватандошларимиз ҳам, тергов ҳужжатларида айтилишича, немис фашистлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида ғалаба қозонган тақдирда Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олиб, унинг тасарруфида Мусулмонободни барпо этишни орзу қилишган.

«Турк адами марказияти» (федералист) фирқаси маромномасининг тўққиз бўлими орасида биз учун энг муҳими — «Давлат ва мухторият ташкилоти» деб аталган 1-бўлимидир. Гарчанд, биз юқорида бўлимнинг айрим моддаларини шарҳлаб ўтишга ҳаракат қилган бўлсак-да, уни қуйида яхлит ҳолда келтириш Туркистон федералистларининг келажакдаги миллий давлат тузумини қандай тасаввур этганларини яққол гавдалантиради.

«I. Давлат ва мухторият ташкилоти

Фирқанинг мақсади: 1. Русияда маҳаллий ва миллий марказият (федерасия) асоси узра халқ жумҳурияти ташкил этмакдур.

2. Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қофқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идилбўйи ила Қрим тоторлари учун

ва бошқа, Русияда яшайдургон турк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур.

Қайд: Бошқа мусулмон ватандошлар ҳам ўзларига мухторият талаб қилсалар, фирқа онларга ҳам ҳар жиҳатдан ёрдам берадур.

3. Мухторият қитъаларда очиладургон мажлиси мабъусонга (депутатлар палатаси), маҳаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотга сайланадургон аъзолар умумий, баробар, ёшурун ва бевосита сайлов усули ила сайланадур.

4. Миллатнинг йигирма ёшига етуб, аҳлият пайдо қилгон ҳар бир фарди: эр бўлсун, хотун бўлсун — синф, дин ва мазҳаб айирмасига боқмасдан сайламак ва сайланмак ҳақина моликдур.

Қайд: Мусулмон хотинларнинг сайловга иштироклари доираи шаръия дохилинда (шариат доирасида) бўлур.

5. Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий ҳукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва хорижий ҳукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғликликни) муҳофаза қилур.

6. Мухториятли қитъалар дохилий масалалар (идораий, молий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдур.

7. Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида қонун ясайдурғон бир мажлиси мабъусон ва ул қонунни ижро қиладурғон бир ҳайъати вукало (вакиллар ҳайъати) бўлур.

8. Ҳар бир мухториятли қитъалар маҳаллий ишларда кенг имтиёз ва ҳуқуқларга молик вилоят (область), санжоқ (уезд) ва ноҳия (участка)ларга бўлинур.

9. Ҳар бир мухториятли қитъанинг расмий тили аксар халқнинг сўйлагон тили ва шеваси бўлмоқ ила баробар вилоят ва санжоқларда ерли халқнинг сўйлашадурган тил ва шевалари истеъмол қилинур.

10. Ҳар бир мухториятли қитъаларда ватан муҳофазаси учун халқ милитсияси ташкил қилинуб, ҳозирги ташкилоти аскария (ҳарбий ташкилотлар) усули битирилур»[1].

Демак, Туркистон федералистлари партияси ўз олдига, биринчидан, халқ жумҳуриятини, яъни халқнинг ўзи идора

[1] «Фан ва турмуш» журнали, 1990, 7-сон, 6—7-бетлар.

этадиган республика тузумини барпо этиш вазифасини қўйишган эди. Бу давлат тузуми тарихий шароит тақозоси билан миллий ва маҳаллий мухторият шаклида бўлиши лозим эди. Иккинчидан, халқ жумҳуриятининг бош органи депутатлар палатаси бўлиши назарда тутилган. Депутатлар палатасига ҳам, маҳаллий идоралар ва бошқа ташкилотларга ҳам йигирма ёшга етган эр ва хотинлар (шариат қонун-қоидаларига риоя этган ҳолда) яширин ва бевосита сайлов усули билан сайланиши ҳамда сайловда иштирок этишлари мумкин. Учинчидан, бу ҳукумат: а) ватан мудофааси билан шуғулланиши; б) пул чиқариши; в) бож масалалари билан машғул бўлиши ва хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиши мумкин. Тўртинчидан, бу ҳукумат маъмурий, молиявий, диний, маданий, адлиявий ва маориф ишларини мустақил бошқариш ҳуқуқига эга. Бешинчидан, ҳукумат қонун чиқарувчи орган — депутатлар палатаси билан бирга қонунни ижро этувчи орган — вакиллар ҳайъати томонидан идора этилади. Олтинчидан, маҳаллий идоралар вилоят, шаҳар (санжоқ) ва туманлардан ташкил топади ҳамда бу бўлинмалар маҳаллий ишларни ҳал этишда кенг имтиёз ва ҳуқуқлар билан кафолатланади. Еттинчидан, аксар халқ сўзлашадиган тил давлат тили мақомига эга бўлади, вилоят ва шаҳарлар аҳолисига эса маҳаллий шевада сўзлашув ҳуқуқи берилади. Ниҳоят, саккизинчидан, ўлкадаги чор ҳокимиятнинг ҳарбий ташкилотлари тугатилиб, улар ўрнига халқ милицияси ташкил этилади, ватан мудофааси ва жамоат тартиби масалалари билан халқ милицияси шуғулланади.

1917 йил Феврал ва Октябр воқеаларидан кейин жунбишга келган миллий озодлик ҳаракатининг илк қалдирғочлари ўзларига ана шундай сиёсий вазифани дастур қилиб олишган. «Турк адами марказияти» партиясидан кейин сиёсий саҳнада кўринган бошқа ташкилот, жамият ва уюшмалар ҳам асосан ана шу дастурга таянган ҳолда фаолият олиб боришди. Ўйлаймизки, агар XX асрнинг 20-йиллари арафасида кардош халқларнинг ҳурриятсевар зиёлилари иштирокида тузилган бу дастур амалга ошганида Туркистонда ўша йиллардаёқ сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан даврнинг энг илғор ғояларини ўзида мужассамлантирган давлат тузуми майдонга келган бўларди.

Юқорида тавсиф этилган Туркистон федералистлари талқини ва тасаввуридаги давлат тузумини қуйидаги шаклга тушириш мумкин:

«Мухториятли китъа»нинг давлат мақомига эришувидаги энг муҳим омиллардан бири, шубҳасиз, тилдир. Туркистон чор ҳокимияти томонидан забт этилиши билан туб аҳоли тили кундан-кунга ўз қимматини йўқотиб борди. Тўғри, халқининг тарихида шундай даврлар кечганки, масалан, Навоийгача бўлган ва шоир яшаган даврда муайян даврларда чунончи, (сарой аҳли, адабиёт ва санъат намояндалари орасида) туркий тилга нисбатан форс тилининг обрў-эътибори юқори бўлган. Ҳатто Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро), Амирий (Амир Умархон) ва Феруз (Муҳаммад Раҳимхон) ҳукмдор бўлган даврларда давлатнинг расмий ҳужжатлари асосан форс тилида юритилиб, адлияга оид баъзи бир ҳужжатлар (никоҳ, талоқ ва ҳ.к.) эса араб тилида расмийлаштирилган. Туркистон чоризм томонидан босиб олингач, давлат ишлари рус тилида олиб борилди. Большевиклар тарих саҳнасига чиққанларидан кейин гўё бу адолатсизликни бартараф этишмоқчи бўлишди. 1918 йилнинг апрел ойида бўлиб ўтган Туркистон шўроларининг V қурултойида ўлкага автономия мақоми берилиши билан бирга

маҳаллий халқ тилини рус тили билан бир қаторда давлат тили сифатида эътироф этиш масаласи қайд этилди. Шу муносабат билан «Улуғ Туркистон» газетасида «Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони» мақоласи эълон қилиниб, унда, жумладан, бундай сўзлар ёзилди:

«Кўпдан тугул Тошкентда бўлғон большевик коммунистлар қурултойида мазкур партиянинг бошлиқларидан Таболиннинг таклифи бўйича Туркистон жумҳуриятинда яшаган мусулмонларнинг она тилларини рус тили қаторинда давлат лисони этуб танилғон ва бундан сўнг маҳаллий халқ тилини расмий (давлат) лисони этуб эълон қилурға қарор берилган эди»[1]. Мазкур қарорлар асосида давлат тили тўғрисидаги декретнинг лойиҳаси тайёрлана бошланди. «Улуғ Туркистон» газетасининг хабарига кўра, «ушбу хусусда лойиҳа ҳозирлаб киритмак учун уч кишидан иборат бир комиссия сайлонғон эди (комиссия аъзоларидан бириси рус бўлуб, қолғон иккиси мусулмон Бўлабоев ва Шарафиддинов афандилардан иборатдур)»[2]. Ҳаволада эслатилган шахс таниқли шарқшунос Н.С.Ликошиндир. Нил Сергеевич Ликошиннинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги маълумот мавжуд: «МИҚ, деб ёзган эди у, менга ўлкада давлат тилини жорий этиш тўғрисидаги декретни ишлаб чиқишни топширди. Комиссияда муҳокама қилингач, мен В.Н.Кучербоев билан биргаликда декрет матнини ишлаб чиқдим»[3].

Дарвоқе, декрет лойиҳаси махсус комиссия мажлисларида кенг муҳокама этилиб, турли баҳс ва мунозараларга сабабчи бўлди. «Улуғ Туркистон» газетаси 1918 йил сонларида декрет муҳокама этилган комиссия мажлисларидан бири ҳақида бундай ҳисоботни берган: «Ушбу комиссиянинг ташаббуси билан 22 июлда Миллий ишлар комиссариати маҳкамасида кенгаш мажлиси ясалди. Мажлисда миллий ишлар комиссари Тошхўжа, хорижий ишлар комиссари Крилов, халқ дорилфунунининг ректори Попов, этнография мутахассисларидан Цветков, Н.С.Ликошин, мусулмон жамоат ходимларидан Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Кабир Бакир афандилар ҳамда комиссия аъзолари бор эдилар.

---

[1] «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 17 май.

[2] Ўша жойда.

[3] *Қаранг:* Б.В. Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Т., «Фан», 1965, с. 208.

«Туркистон мусулмонлари учун қаю тил давлат лисони саналурға тейиш?» масъаласи музокарага қўйилди. Бу саволга карши Н.С. Ликошин Туркистон мусулмонлари орасинда бунга кадар энг маъруф бўлуб келган бир лисон — Тошкентда сўйлашадиган ўзбек тили бўлғонлиғин сўйлади:

— Бунга қадар расмий қоғазлар кўбрак ўзбек тилинда ёзилиб келдилар. Бу тилни қозоқлар-да, туркманлар-да англаб келдилар. Биноан алайҳ, агар бу лисон давлат лисони эълон этилса, ҳар ким буни англаяжак, — деди.

Махмудхўжа Бехбудий:

— Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат. Бошқалар бўлса-да, оз. Биноан алайҳ, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили (баъзи шевалари) расмий тил саналурға тейиш,— деди.

Кабир Бакир:

— Бир Туркистондағина тугул, бутун Россияда бўлғон мусулмонлар ўзларининг тилларини туркий тил, деб биладилар... Шунликдан Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони бўлғон тил туркий тили, деб эълон этилурға тейиш, — деди.

Ҳозирундан комиссар Тошхўжа, Н.С.Ликошин афандилар ҳам бу фикрни тақвия қилдилар. Бошқалар-да шуни муносиб кўрганликларини англатдилар. Фақат этнография олимларидан Цветковгина буни муносиб кўрмади. Ул: қозоқларнинг тиллари ҳеч бир вақтинда турк тили аталурға ярамағанлиғини, балки мўнғул тилина дохил бўлурға тейишлигини баён этди...

Шундан сўнг бу масъалани ҳал қилмоқ учун қирғиз-қозоқ ва ўзбек халқлариндан бир неча вакил ила қозоқ этнографиясина воқиф Абубакр Афанди Диваев ва бошқа бир неча зотларни даъват этуб, иккинчи мажлис ясарға қарор берилди»[1].

Хуллас, узоқ давом этган мунозара ва музокаралардан кейин 1918 йил 9 августда Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси давлат тили ҳақида махсус буйруқ қабул қилади. Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети бу буйруққа асосланган ҳолда давлат

[1] «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 27 июл.

тили ҳақидаги низомни тасдиқлайди. Ушбу низомнинг мазмун-моҳияти қуйидаги сўзларда ифодаланган: «Россия Советлари Федерациясинда яшовчи айрум халқларнинг ўз ёзмишларин ўзлари ҳал қилув ҳуқуқларин ҳам умуминсоният тараққийсина қўшилур учун бошда ўзларининг она тилларинда ва сўнгра чет тилларда ўқув ҳуқуқларин эътироф этгани ҳолда Туркистон жумҳуриятининг Марказ қўмитаси турмушни маданий йўлға солув йўлиндағи вужудга чиқорув учун керакли бўлғон ҳамма чораларни ўз устина ола.

Жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жиҳатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр бера. Лекин шунинг ила баробар Марказ қўмита халқнинг кўпчилигин бир овозға жойни олурлиқ бир умумий тил ўрнашдурурға мажбурдир»[1].

Маҳаллий халқ тилини давлат тили даражасига кўтариш кун тартибига махсус масала қилиб қўйилган пайтда маҳаллий халқ тилининг ўзи қандай тил эканлиги мавҳум ва ноаниқ эди. Гарчанд, Беҳбудий: «Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқларидан иборат Биноан алайҳ, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили расмий тил саналурға тейиш», деб Туркистондаги ўзбеклар истиқомат қилаётган ўлкада ўзбек тилининг давлат тили, деб эълон қилиниши лозим деб топган бўлсада, мажлис аҳли унинг эмас, балки Кабир Бакирнинг «туркий тили» давлат тили сифатида эътироф этилиши мумкинлигини ёқлаб овоз берди. Бу ўша вақтда кучга тўлган пантуркистик ғояларнинг тантанасигина бўлиб қолмай, айни пайтда ўзбек тили ҳақидаги илмий тасаввурнинг шаклланмагани ва кенг қанот ёзмаганининг оқибати ҳам эди.

Туркистон федералистларининг маромномаси «Турк адами марказияти» ташкилоти ташкил этилган 1917 йили Тошкентда Ғуломҳасан Орифхонов босмахонасида нашр этилган. Бинобарин, бу маромномада ўз ифодасини топган давлат қурилиши масалалари, шу жумладан, давлат тили тўғрисидаги фикрлар ҳам Кабир Бакир ва унинг маслакдошларидан бирмунча вақт олдин ишлаб чиқилган. Ишонч ва фахр туйғуси билан айтиш мумкинки, мамлакатимизда

[1] «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 27 август.

XX асрнинг 80—90-йилларида ўзбек тилининг давлат тили мақомига эришиши йўлида олиб борилган муросасиз ҳаракатни шўро давлатининг тонгидаёқ миллий федералистларимиз бошлаб беришганди.

Зулм остида яшаган халқларнинг диний эътиқоди давлат аҳамиятига молик масалалар жумласига киради. Мустамлака Туркистон аҳолисининг Ислом дини олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари махсус ташкилот томонидан назорат этиб келинган. «Маҳкамаи шаръия» («Шариат маҳкамаси») деб аталган бу ташкилот Октябр тўнтариши арафасида муайян бир камчиликлар билан бўлса-да, изчил фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам маромнома муаллифлари келажакда ҳам шу ташкилотнинг сақланиб қолиши, вилоятларда шўъбалари бўлиши, шаҳар, қишлоқ ва овулларда эса унинг вазифасини қозихоналар бажаришини маъқул топишган. Бу — маромномадаги диний масалаларга бағишланган қисмнинг 1-моддасидир. Унинг 2-моддасига биноан Россия тасарруфида яшаган барча мусулмонларни қавм ва мазҳабига кўра ажратмасдан диний масалаларни ҳал этиш учун сайланган «бир шайх ул-ислом тахти раёсатин»да, яъни ислом шайхи бошчилигидаги кенгаш қошида ҳайъати диния (диний ҳайъат) тузиш ва бу ҳайъатда мусулмон ўлкасидаги барча миллатларнинг вакиллари бўлишини таъминлаш тўғри топилган. 3-моддага кўра эса, диний ҳайъатга вакилларни сайлаш пайтида улар мансуб бўлган миллат ё элатнинг нуфузи эътиборга олиниши, вакиллар сони уларнинг сонига қараб белгиланиши лозим.

Демак, маромномага кўра, диний масала қуйидаги схемадаги муассасалар фаолияти давомида ҳал этилиб борилади: маромноманинг 5-бўлими фуқароларнинг ҳуқуқларига бағишланган. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир фуқаро қайси дин ва мазҳабга мансуб эканлигидан қатъи назар, қонун олдида баробардир.

2. Ҳеч бир кимса дини, мазҳаби ва эътиқоди учун таъқиб этилмайди; виждон эркинлиги кафолатланади.

3. Дин ва мазҳабларнинг бирортасига ҳукумат томонидан афзаллик ва имтиёз берилмайди.

4. Ҳар бир фуқаро эркин фикрлаш ва ўз фикрини ифодалаш ҳамда матбуот орқали эълон қилиш ҳуқуқига эга.

5. Фуқаролар хоҳ ўз уйларида, хоҳ бошқа жойларда истаган масалалари юзасидан фикрлашиш, баҳслашиш ва бир хулосага келишлари учун йиғилиш ўтказишлари мумкин.

6. Фуқаролар бирор жамият ёки иттифоқ тузишда тўла эркинликка эга, бунинг учун давлат идораларидан рухсат олиш шарт эмас.

7. Шахс эркинлиги ва оила дахлсизлиги давлат томонидан ҳимоя этилиб, тегишли маҳкаманинг қарорисиз бирор кишининг уйига кириб тинтув ўтказиш тақиқланади.

8. Ҳибсга олинган ҳар бир киши 24 соат ичида тегишли маҳкамага топширилиши лозим.

9. Паспорт тизими тугатилиб, ҳар бир киши хоҳ мамлакат ичкарисида, хоҳ хорижда бўлсин, хоҳлаган ерига ҳеч *кимдан сўрамай бориш* ҳуқуқига эга.

10. Юқорида баён қилинган барча ҳуқуқлар қонунлаштирилиб, «*мудофаа ва муҳофазаи маҳкамаи олия*»*лар* — олий мудофаа ва тартибот идораларига ижро ҳамда назорат учун юборилади.

Кўрамизки, фундаменталистлар ўзлари яшаётган даврдаги энг илғор давлатларнинг демократик тажрибалари ва қонунларини чуқур ўрганишиб, шу асосда ўз ватанлари ҳамда миллий шароитлари учун фойдали, зарур деб ҳисоблаган инсон ҳуқуқлари тизимини ишлаб чиқишган. Бу ҳуқуқлар барпо этилажак давлатлардаги демократиянинг

пойдевори бўлиб хизмат қилишга умид боғлашган. Агар юқорида баён этилган фукароларнинг ўн асосий ҳуқуқи, маромномадаги бошқа муҳим масалалардек, шу пайтгача бўлган ўзбек давлатчилиги тарихида бирор-бир ҳужжат шаклида ифодаланмаганини эътиборга олсак, фундаменталистлар — XX аср бошларидаги жадид маърифатпарварларининг мухтор ўзбек давлатини қуришга жиддий тайёргарлик билан киришганлари ойдек равшан бўлади.

Давлат фақат сиёсат-ижтимоиёт эмас, айни пайтда иқтисодиёт ва молия тизими ҳам яхши йўлга қўйилган идора органидир. Маромнома муаллифлари бу масалани батафсил ўрганишгани боис уни ҳужжатларда мукаммал ёритишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишмаган. Улар масаланинг икки муҳим қиррасигагина эътибор беришган, холос. Биринчидан, мавжуд барча солиқларни бекор қилиш, фақат: а) ер-сув, б) тижорат (савдо-сотиқ) ва в) бошқа шаръий йўллардан (шариат йўли билан) келадиган даромад солиғини сақлаб қолиш. Бу солиқнинг миқдори даромаднинг ортиши ва камайишига қараб ўзгариб бориши мумкин. Иккинчидан, ҳунармандлик ва деҳқончилик учун зарур бўлган асбоб ва ускуналар, шунингдек, аҳоли томонидан ишлатиладиган энг зарурий нарсаларнинг кўп ҳамда арзон бўлишлиги учун бож солиғини қисқартириш.

Иқтисодиёт ва молия масалалари бўйича кўзда тутилган бу икки тадбир аҳолининг моддий аҳволини яхшилашга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Умуман, федералистлар келажакда, биринчи навбатда, мустамлака шароитида эзилган ва хўрланган халқ ҳаётини яхшилашга қодир бўлган давлат тизимини яратишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйишган. Уларнинг бу хайрли мақсади маромноманинг ер масаласига бағишланган бўлимларида ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Ер масаласи, Ғарб мамлакатларидан фарқли ўлароқ, Шарқда ғоят муҳим ва бирламчи масала бўлиб келган. Зеро, Ғарб, асосан, саноат қитъаси бўлса, Шарқ қишлоқ хўжалиги қитъасидир. Қадимдан халқлар ўзларининг яшаш жойлари учун ерли-сувли ва экинбоп масканларни танлаб, кўчиб юрганларининг боиси ҳам шунда. Инсоният жамиятининг муайян тараққиёт босқичида қишлоқ хўжалигининг равнақ топиши билан ер масаласи хаёт-мамотга айланган.

Чор ҳокимиятининг Туркистонни босиб олишдан мақсади фақат ўз ҳудудларини кенгайтириш, ер ости бойлик-

лари — олтин, нефт ва бошқа қимматбаҳо маъдан бойликларини эгаллашгина эмас, балки айни пайтда пахта, буғдой, шоли етиштирилаётган майдонларни эгаллаш ҳам эди. Ўрта Осиё босиб олингач, мустамлакачилар ўз мақсадига эришибгина қолмай, маҳаллий аҳоли ихтиёрида бўлган экинбоп ерларни ҳам тортиб олиб, бу ерларни Ички Россиядан кўчириб келтирилган мужикларга бўлиб берди. Айни пайтда энг серунум ерлар чор амалдорлари ва баёнлари ўртасида тақсимланди. Зулм ўтказиш сиёсатининг ана шу даҳшатли кўринишлари меҳнаткаш халқ ҳаётининг издан чиқишига олиб келди. Ер-сувидан, аниқроғи яшаш манбаидан маҳрум бўлган қишлоқ аҳолиси шаҳарга иш қидириб кета бошлади. Уларнинг иш топа олмаган қисми, большевиклар ифодаси билан айтганда, люмпен пролетариатга — қашшоқларга, тиланчиларга айланди. Агар тарихий шароитнинг ана шу муҳим томонини эътиборга олган ҳолда федералистларнинг ер масаласидаги қарашларини кузатсак, бу қарашлар ўз даври учун ниҳоятда муҳим ва инқилобий аҳамиятга молик эканлиги аён бўлади.

Демак, маромноманинг ер масаласидаги биринчи ва асосий моддаси қуйидагидир:

1. Чор ҳокимиятига қарашли, шунингдек, подшонинг шахсан ўзига қарашли хусусий ва князларга қарашли махсус ерларнинг барчасини бадалсиз (ҳақ тўламай) мусодара қилиб, етиштирилган ҳосилнинг лозим миқдорини сотиш ёки ижарага бериш шарти билан деҳқончилик орқасида кун кўраётган маҳаллий халққа тақсимлаб берилади.

Маромнома фақат Туркистон тасарруфида ташкил этилажак мухтор давлат тузилмасига оид бўлмагани учун муаллифлар муайян ҳудудлардаги маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда айрим масалаларга истисно тарзида аниқлик киритишни лозим деб топишган. Ер масаласига оид қуйидаги моддалар шундай характерга эга.

2. Туркистон ўлкасидан бошқа бутун Русия вилоятлари ўзларига мос қонунни қабул қилиш ҳуқуқига эга, аммо Туркистонда ҳаддан зиёд хусусий мулкка молик бойлар, пайчиклар, ижарачилар кўп бўлмагани учун хусусий мулк бу ерда ҳозирча ўз эгалари ихтиёрида қолади.

3. Мингтепадаги Дукчи эшон қўзғолонига ўхшаш вокеалар туфайли жамоат қўлидан зўравонлик билан тортиб олинган ва бошқаларга тақсим қилиб берилган ер ва қиш-

лоқларни аввалги эгаларига қайтариб беришга ҳаракат қилинади.

4. Ҳукумат ёки жамоат ихтиёридаги мусодара қилинган вақфларнинг барчасини вақфномага мувофиқ аслига қайтариш учун тегишли тадбирларга ҳозирданоқ киришилади.

Маромноманинг ер масаласига бағишланган бўлимидаги барча моддалар мустамлакачилик асоратларини тугатишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамиятга молик. Мустамлакачилик, аввало, ўзгалар ерини тортиб олишга асосланган сиёсат бўлгани учун мустамлакачиликка қарши мустақиллик учун, мухтор давлат тузиш учун кураш бой берилган ерларни қайтариб олишдан бошланиши табиий ва қонунийдир.

Маромноманинг ишчилар масаласига бағишланган 7-қисми беш моддадан иборат. Бу моддаларда ишчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага ташланган. Масалан, сармоядорлар билан ишчилар орасида чиқадиган, бирон-бир қонун ёки қоидада кўзда тутилмаган низонинг ҳар икки тараф вакилларидан иборат тузилган ҳайъат томонидан ҳал этилиши ёхуд ишчи хотин-қизлар ва болаларнинг сиҳатларига зарарли ишлардан барча ишчиларнинг қонун билан ҳимояланиши лозимлиги ва бошқа ҳолатлар қайд этилган.

Ҳар бир жамият учун ғоят муҳим масалалардан бири адлия масаласидир. Айниқса, янги типдаги давлатнинг нафақат келажаги, балки шаклланиш даври ҳам адлия ишларининг яхши йўлга қўйилишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам маромномада бу ижтимоий муҳим масалага алоҳида эътибор берилган. Ушбу қисм олти моддадан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Адлия масаласи фақат маҳкамаларнинг қонунлари ва шароитга тобе бўлиб, турли кучлар ва шахсларнинг аралашувидан холи бўлиши лозим.

2. Тегишли маҳкамаларнинг қарори қонуний кучга эга бўлмай (тасдиқланмай) туриб, ҳеч ким жазоланмайди.

3. Ҳайъати ижроия тарафидан ҳакамларнинг тайинланиши, бўшатилиши ва қайта тикланишига, шунингдек, маҳкамадаги ишларнинг боришига бирор баҳона билан аралашувига йўл қўйилмайди.

4. Жазолар Конституцияда кўзда тутилган, яъни депутатлар палатаси томонидан тасдиқланган қонунга мувофиқ белгиланади.

5. Тергов вақтида айбдорга оқловчи (адвокат)дан фойдаланиш ҳуқуқи берилади.

6. Жиноят ишлари билан шуғулланувчи маҳкамалар иккига ажралиб, уларнинг бири бошланғич маҳкамадирки, ҳакамлари халқ ва жамоат тарафидан сайланади; иккинчи маҳкама эса бошланғич маҳкамада кўрилган ишларни ажрим этади.

Маромноманинг сўнгги, 9-қисми маориф ишларига бағишланган. Ўн беш моддадан иборат бу бўлимда маориф ишлари Адами марказиятда қабул қилинган қонун ва қоидалар асосида ташкил этилиши қайд этилган. Бу маърифий бўлимда фундаменталистларнинг ҳуқуқий-демократик жамият тузиш йўлидаги уринишларидан дарак берувчи моддалар ҳам борки, уларни қуйида қайд этамиз:

— бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабларда дарслар мухтор вилоятдаги кўпчиликни ташкил этган аҳоли тилида олиб борилади;

— тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларда рус тили ҳамда туркий халқлар тилининг дарс сифатида ўргатилиши шартдир;

— олий мактабларда барча туркларнинг умумий адабий тили ва шеваси бўйича дарс берилади;

— агар озчиликни ташкил этган миллатлардан қирқ бола йиғилса, улар учун бошланғич мактаблар очилиши ва дарслар шу миллатлар тилида олиб борилиши мумкин;

— агар болалар сони етарли бўлса, озчиликни ташкил этган миллатлар учун тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар ҳам очилиши ҳамда дарслар бу мактабларда шу аҳолининг тилида олиб борилиши мумкин.

Кўрамизки, бу ташкилот XX асрнинг даҳшатли 20-йиллари арафасида бугунги ўзбек давлатчилигининг асосий тамойиллари билан уйғун бўлган ва ўз даври учун ғоят илғор давлат тузумини барпо этиш режасини ишлаб чиққан. Гарчанд, бу режа амалга ошмаган ва ўша вақтда амалга ошиши амри маҳол бўлса-да, маърифий ҳаракат сифатида майдонга чиққан жадидчилик оқими вакилларининг 1917 йилга келиб, давлат ва жамият қурилиши масалаларида ҳам ўз даврига нисбатан илғор эканлигидан шаҳодат беради. Эътиборлиси шундаки, фундаменталистлар мухтор ҳукуматнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларини яратишда халқ манфаатидан келиб чиқиб, халқ манфаатини ўзларининг таянч нуқталарига айлантирибгина қолмай, бу давлат тизимини халқ билан бирга, унинг иштирокида барпо этиш-

ни ҳам назарда тутишган. Шунинг учун улар маромномани бундай сўзлар билан якунлади: «Маромномада баён қилинган жумла мақсадларга етишмак учун фирқа аввалан жанаби ҳақға ва сониян **(иккинчидан — Р.Ш.)** тамоми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суялиб ва такя қилур»[1].

Бу сўзлар шунчаки обрў-эътибор қозониш ва халқ оммасига яхши кўриниш учун айтилмаган. Буни мазкур маромнома билан бирга эълон қилинган фирқа (ташкилот) низомининг қуйидаги 1-моддасидан ҳам билса бўлади. Бу модда эса қуйидагичадир: «Турк адами марказияти фирқасининг мақсади Русияда мухторияти маҳаллий ва миллий асоси узра жумҳурият авом **(халқ жумҳурияти — Р.Ш.)** ташкил этмакдир»[2].

Маромнома жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми тўғрисидаги қарашлари хусусида етарли даражада тасаввур беради. У Туркистон мусулмонларининг III ўлка қурултойи томонидан 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида эълон қилинган Туркистон Мухторият ҳукуматининг давлат тизимига асос бўлиши керак эди. Мухторият эълон этилганидан кейин бўлиб ўтган қурултой иштирокчилари Умумтуркистон таъсис мажлисини чақиришга қарор қилишади. Ана шу таъсис мажлисида Туркистон мухториятининг давлат тузуми қонуний асосда белгиланиши кутилганди. Таъсис мажлиси чақирилгунга қадар Туркистон Мухторият ҳукумати Туркистон Муваққат шўроси ва Туркистон халқ бошқаруви ихтиёрида фаолият юргизиши зарур эди. Аммо ҳукумат раҳбарлари ўз давлат тизимларининг асосий йўналишини қонуний йўл билан мустаҳкамлашга улгуришмади.

Дастурнинг ҳаётга тадбиқ этиш ва этилмаслиги борасида тарихий адабиётда турлича қарашлар мавжуд. Ҳатто ўша вақтда федералистлар ғоя-мақсадларининг рўёбга чиқишига қаршилик кўрсатувчи кучлар Туркистоннинг ўзида ҳам йўқ эмас эди. «Туркистонда миллий-ҳудудий мухторият эълон қилинса, деб ёзади адабиётшунос олим Бойбўта Дўстқораев, А.Цаликов огоҳлантирганидек, ҳокимиятни хон, бек, бой, уламолар реакцион қисмининг эгаллаб олишлари хавфи сақланиб қолмоқда эди. Бундан туркис-

[1] «Фан ва турмуш» журнали, 1990, 7-сон, 8-бет.

[2] Ўша жойда.

тонлик айрим зиёлилар, жадидлар ҳам хавфсирагандилар. Туркистонда консерватив кучга айланиб қолган уламолар ва уларнинг ҳаммаслаклари мавжудлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди»[1].

Б.Дўстқораев бу сўзлардан кейин уламолар тарихда фақат салбий рол ўйнабгина қолмай, ижобий ишларни ҳам амалга оширганларини унутмаслик лозим, деб билади. Аммо шунга қарамай, Туркистон тақдири ҳал этилаётган бир пайтда уларнинг яхши ниятяи жадидлар ишига тўғаноқ бўлганликларини ҳам ёддан чиқармаслик зарур. Қолаверса, таниқли публицист Мирмухсин Шермухаммедовнинг «Туркистоннинг усули идораси ҳақинда» сарлавҳали мақоласидаги уламолар ҳақида айтилган қуйидаги сўзларни асоссиз, деб бўлмайди: «Ўзининг шахсий манфаати учун диний ва миллий ҳуқуқларимизни оёқ остина олиб тобтаған провакатор уламолар ила буржуаз золим бойлардир. Яхши билингларки, агарда Туркистон ўзига мустақил идора бўлса, муътаассуф, ул вақт Туркистонда маданият, фунун ва маориф мутлақо емирилур. Чунки, «Алҳамдулиллоҳ, энди мусулмонобод бўлади», деб иш бошинда турувчи ақл-ли бошлар кисқа кию кийганларни, соқол қирғонларни, чоч, мик **(мийиқ, мўйлов — Б.Д.)** қискартмағонларни, янги усулда ўқиғонларни, русча сўзлаша билганларни «Булар биткофир, буларнинг жазоси зиндон ё ўлим» деб, миллатнинг энг суюклу азиз болаларин қоронғу зиндон ёки дор оғочларинда бирма-бир йўқ қилуб, ёшларнинг томирин қуритувлари бик маълум. Буларнинг қурғон плонлари ҳозирданоқ шул»[2].

Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг бу сўзлари, биринчидан, уламоларнинг XX аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида ўйнаган роллари ҳақида аниқ тасаввур берса, иккинчидан, жадидларнинг ўз тараққийпарвар ғояларини халқ оммаси ўртасида катта обрў-эътибор қозонган, уни ўз ортидан етаклаган уламолар билан курашда ҳимоя қилганлари ва ҳатто олға сурганларидан далолат беради. Яқин ўтмишдан шу нарса маълумки, «Шўрои уламо» жа-

---

[1] *Б. Дўстқораев.* Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди? (Иккинчи мақола.) *«Давлат ва жамият бошқаруви»* журнали, 1998, 1-сон, 66-бет.

[2] *«Шўро»* журналининг 1917 йил 12-сонида эълон қилинган бу кўчирма Б. Дўстқораев мақоласидан олинди.

мияти Туркистон Мухторият ҳукумати ғалаба қозонган тақдирда шариат қонун-қоидаларига асосланган демократик республика барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва шу йўлда жадидлар билан ҳар қандай курашга тайёр эди. «Лекин, деб ёзади Бойбўта Дўстқораев, большевиклар билан тўқнашилиб, фожиа бошлангач, уламолар урушнинг учинчи кунида Эргашни оқ кийизга солиб хон кўтардилар. Жадидлар европача кийимларини ечиб, салла-чопон кийишиб, уламолар орқасидан судралишга мажбур бўлдилар...».

Тадқиқотчи бу сўнгги сўзларни иқтибос тарзида келтирган бўлиб, уларнинг «Худосизлар» журналида (1928 йил, 9—10 қўшма сон, 40-бет) эълон қилинган мақола муаллифи исми-шарифи Ғиёсов бўлган бир тарихчига мансублигини айтган. «Туркистон мухториятининг қонли фожиалар билан тугашида, деб давом этади у, уламоларнинг хонликни қайта тиклашга бўлган уринишлари ҳам муайян даражада сабаб бўлди. Хонлик тузумига қайтиш, бунинг устига Эргашнинг оломон кўринишидаги аскарларига умид боғлаш — булар мухториятчиларни муқаррар ҳалокатга олиб борувчи омиллар эди».

XX асрнинг 10-йилларида Туркистонда икки сиёсий куч— жадидлар ва қадимлар, яъни уламолар ҳаракат қилиб, уларнинг бири демократик республика усулидаги давлат тузумини барпо этмоқчи, иккинчиси эса хонликни қайта тикламоқчи бўлганини таъкидлаш жоиз. Агар XIX аср ўрталарига келиб хонлик тузуми туфайли оғир иқтисодий ва маданий аҳволга тушилгани, давлат тузумининг чириб битганини эътиборга олсак, жадидларнинг сиёсий ва маданий майдондаги рақиблари — уламоларнинг тарихнинг бурилиш нуқтасида нотўғри позицияни эгаллаганлари ва тарихий тараққиётга тўғон бўлиб қолганлари маълум бўлади. Ана шу тарихий жараён жадид маърифатчиларининг янги жамиятни яратиш йўлида олиб борган фаолиятлари буюк жасорат ва донишмандлик намунаси сифатида баҳоланиши мумкин. Заки Валидийнинг ўзбек тилида эълон қилинган «Бўлинганни бўри ер» хотира асарида қандайдир «жадид тараққийпарварлари партияси»нинг 19 банддан иборат дастури ҳақида сўзлаб, бу банд(модда)ларнинг қуйидаги қисқача мазмунини келтиради:

«1. Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлиснинг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун якдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

6. Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари жойларда полиция ташкил қилади ва бу уюшма мамлакатнинг миллий муҳофаза уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш давлат йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт ҳуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

9. Мамлакатнинг асосий солиғи киримга қараб олинажак. Меросдан ҳам солиқ олинажак. Туркистонда эски замонлардан қолган ҳар хил олиқ-солиқлар бекор қилинажак.

10. Ер масаласида ер ости ва ер юзи бойликлари, ўрмонлар, ҳавзалар давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

11. Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув олди-сотдиси масаласини ҳал этмаяжак. Бундай иш давлат йўли билан бошқарилажак. Ерга эгалик ҳуқуқи маҳаллий шароитларга қараб қонун асосида белгиланажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилур. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

13. Туркистонда ер масаласининг асоси сувдир. Шунинг учун миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб, турмушини яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишларини тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14. Туркистонда қозоқ, қирғиз, туркман халқларидаги энг муҳим масала — кўчманчи қавмларнинг ўтроқ ҳаётга ўтишидир. Бу масала катта дарёлар бўйлаб суғориш иншоотларини қуриш йўли билан ҳал этилажак. Туркистонда туркий халқлардан ҳамда мусулмонлардан бошқа кўчманчилар қабул қилинмаяжак.

15. Туркистонда ишчилар масаласи шу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлиқ. Ишсизларнинг иш шарт-шароитлари, иш соати, болалар ва аёлларнинг иш шарт-шароитлари, суғурта ва бошқа масалалар илғор мамлакатлардаги усулларда тартибга солинажак.

16. Адлия масаласида тўла мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳуқуқлилик. Дини ва дунёқараши қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари ҳимояси билан таъмин этилажак.

17. Маориф соҳасида бепул бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз фуқаролари, давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда хусусий мактаблар очишга ҳуқуқли.

18. Туркистонда, энг аввало, ҳунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак.

19. Қадимий маданият ўчоғи бўлган Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган маданият ёдгорликлари ҳимоя остига олинажак. Улар миллий маданиятнинг ўсишига хизмат этажак»[1].

«Хотиралар»да тарихий ҳужжат сифатида тақдим этилган бу дастур, бизнингча, «Турк адами марказият» фирқаси маромномасининг эркин талқинидан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳам бу «Хотиралар»даги «жадид тараққийпарварлари партияси» сўзларини «Турк адами марказияти»—

[1] *Аҳмад Заки Валидий.* Бўлинганни бури ер. Т., «Адолат», 1997, 112—113-бетлар.

федералистлар партияси, деб ўқишимиз тўғри бўлади. Заки Валидий юқорида келтирилган дастурга изоҳ бериб, бундай ёзган: «Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Туркистонда келажакда биринчиси радикал миллий ва иккинчиси социалистик бўлган икки партияли тизим идораси фикри чет мамлакатлар таъсири билан изоҳланмайди. 1921 йилда Туркистондаги қавм ва қабилаларнинг бошлиқлари ва зиёлилари узоқ маслаҳатлашиб, турли жойлардаги кўп турли шартларни ҳисобга олганларидан сўнг, юқоридагига ўхшаш, икки партияни ва Алаш Ўрдадек учинчи бир партияни тузиш керак, деган фикрга келдилар. Англиядаги ёки Америкадаги икки партияли тартиботдан Туркистон раҳбарлари хабардор эмас эдилар»[1].

Шуни айтиш керакки, 1917—1918 йилларда Туркистонда бир неча партиялар фаолият кўрсатган. Маҳаллий зиёлилар бу партияларнинг аниқ сиёсий қиёфаси ва мақсади ҳақида етарли тасаввурга эга бўлмаганлари учун бирлари эсерлар, иккинчилари кадетлар, учинчилари эса коммунистлар (большевиклар) партиясига аъзо бўлиб киришган. Айни пайтда маҳаллий зиёлилар Заки Валидий сингари Марказий Россиядан келган зиёлилар таъсирида янги миллий партиялар тузиб, қисқа умр кўрган партияларда ўз фаолиятларини давом эттиришганлар.

«Хивадаги миллий ҳукумат, деб ёзган эди Заки Валидий, уларнинг айрим вакиллари яширин равишда Бухорога келдилар. Улар билан учрашиб, сўзлашилди. Қозоқлар маслаҳатларнинг узоққа чўзилишидан, ёш Бухоро ҳукумати арбобларининг иккиланишларидан норози бўлдилар. Ниҳоят, маслаҳатлар оқибатида Ўзбекистонда социалистик бўлмаган ва динга таянувчи жадидлар фирқаси, социалистик «Эрк» партияси, қозоқларнинг «Алаш Ўрда» фирқасидан иборат уч партия бирлашиб, етти банддан иборат мен тайёрлаб берган «умум платформа»ни қабул этдик. Бу бандлар моҳияти қуйидагилардан иборат эди:

1) миллий мустақиллик; 2) демократик жумҳурият; 3) миллий аскарлик (армия); 4) иқтисодий идора, темир йўллар қуриш, каналлар қазиш Туркистоннинг асл мустақиллиги манфаатларига мос тушмоғи лозим; 5) маорифни тамоман бугунги кун камолотига кўтариш ҳамда Оврупо маданиятига Россия воситачилигисиз ҳам ошно қилиш чо-

[1] Ўша китоб, 113—114-бетлар.

раларини қидириш; 6) мактаблар ва мамлакатнинг табиий бойлигидан фойдаланиш, умуман миллий масалаларни мамлакатда яшаётган миллатларнинг сонига қараб ҳал қилиш; 7) динга тўла ҳуррият бериб, дин билан дунё ишларини бир-бирига аралаштирмаслик.

Қозоқлар Диншенни вакил қилиб қолдириб, юртларига қайтгандан кейин «Жадид» ва «Эрк» партияларининг алоҳида-алоҳида дастурлари кўриб чиқилди. Умуман, мамлакатда бири либерал, иккинчиси социалист бўлган икки партия тартиботи тузилиб, умумий дастур асосида уларни бирлаштирувчи бошқарув мезони қабул қилинди. Бундай қарор ҳаммага маъқул тушди...»[1].

«Эрк» партиясининг дастури, Заки Валидийнинг ёзишича, 27 банд (модда)дан иборат бўлиб, Бухородаги кенгаш жараёнида бу дастур қисқартирилиб, 9 банд (модда)га келтирилган. Бу банд (модда)лар қуйидагилардир:

«1. Иқтисодий соҳада: ерни, сувни, ер ости бойликлари, катта ариқларни давлат ихтиёрига бериб, қишлоқни умумлаштириш — социализмни амалга оширишнинг асоси қилиб олинажак.

2. Саноати юқори даражада тараққий этган мамлакатлардаги сингари Туркистондаги ички ташкилотлардан ташкилий ишларда режали равишда фойдаланилажак, ишчиларга Туркистондаги деҳқонларнинг уюшиш ҳуқуқлари тушунтирилажак.

3. Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб, мустақил идора этилишига эришилажак. Бу эса ўлкада синфий табақаланишнинг ўсиши учун шароит яратиб, деҳқонларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиш даражасигача ривожланишига имкон беради.

4. Озод Туркистонда деҳқонлар синфи ва ислоҳотнинг бошқа тарафдорлари тўсиқсиз фаолият кўрсатувини таъмин этувчи демократик тартибот ўрнатилажак ва у демократик бошқарув йўли бўлиб хизмат қилажак. Туркистон парламенти, вилоят ва шаҳар советлари умумий сайлов асосида шаклланади.

5. Давлатни идора қилишни ва социализм қуришни ташкил этиш учун миллий кўшинлар тузилажак.

6. Туркистонда миллий ва бошқа озчиликни ташкил этувчилар масалалари халқ хоҳишига биноан махсус бўлимларда ҳал этилажак.

---

[1] Ўша китоб. 105—106-бетлар.

7. Маориф ишлари маҳаллий аҳолининг жойлардаги идоралари қўлида мужассамланажак. Ҳозирги бутун давлат муассасалари, алоқа тизими, темир йўл, почта ва телеграф, қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат корхоналари миллий ҳукумат қўлига топширилажак. Маданият соҳасида четдан келганлар (яъни руслар) таъсиридан холи бўлган кучли миллий маданиятни юзага келтиришни уюштириш иши бошланажак. Мактаблар, айниқса, ҳунар мактаблари, болаларни таълимга жалб этиш маърифатнинг асосини ташкил этажак.

8. Дин ишлари дунё ва давлат ишларидан тамоман айрилажак.

9. Келажакда Туркистон социалистлари эзилган синфлар манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда мазлум халқлар ҳуқуқлари учун курашиш тамойилларини асосий мезон қилиб олган байналмилалчилар сафига қўшилажак»[1].

Афсуски, на Заки Валидийнинг бизга маълум хотираларида, на маҳаллий тарихчиларнинг асарларида «Эрк» партиясининг фаолиятига, шу жумладан, партия дастуридаги давлат ва жамият қурилишига оид бирор аниқ маълумотни учратмаймиз. Бу ҳол, шунингдек, юқорида келтирилган 9 банд (модда)лик дастур «Эрк» партиясининг XX аср 20-йилларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида «Турк адами марказияти» фирқаси (ташкилоти)дек сезиларли ролни ўйнамаганидан дарак беради. Гарчанд, «Турк адами марказияти»нинг ижтимоий-сиёсий умри узоқ давом этмаган бўлса-да, Туркистонда бу фирқа (ташкилот)дан кейин майдонга келган сиёсий ташкилотлар унинг маромномаси (дастури)да белгиланган тадбирларни амалга оширишни ўз олдиларига асосий вазифа қилиб қўйишган. Умуман, туркистонлик жадидлар «Турк адами марказияти» фирқаси (ташкилоти)нинг маромномаси(дастури)ни ишлаш жараёнида ўзларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини шакллантириш, ривожлантириш ва дастур (тизим) даражасига келтириш имкониятига эришдиларки, бу уларнинг ижтимоий-илмий тафаккури муайян босқичга кўтарилганидан, халқ оммасига сиёсий ва ижтимоий раҳбарликни амалга оширишлари мумкин бўлганидан шаҳодат беради.

Жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми ҳақидаги қарашларини ифодаловчи ҳужжатлардан яна бири Фитрат томонидан 1917 йили тузилган «Ислоҳотлар лойиҳаси»дир. У «Ёш бухороликлар» партияси Марказий Қўми-

[1] Ўша китоб, 110—111-бетлар.

тасида муҳокама этилган ва муайян тузатишлар билан ижро учун қабул қилинган бўлиши мумкин. Фитрат қомусий олим бўлишига қарамай, чамаси, Бухородаги тарихий шароитдан ва «Ёш бухороликлар» партиясининг халқ ўртасида эгаллаган мавқеидан келиб чиққан ҳолда бу «лойиҳа»да мамлакатни идора этишнинг монархия (амирлик) шаклини ўзгартириш масаласини кун тартибига қўймаган. У, асосан, икки мақсадни кўзда тутганки, бу ҳужжатга жамоатчилик эътиборини биринчи бўлиб қаратган тарих фанлари доктори М. Ҳасанов «Фитратнинг «Ислоҳотлар лойиҳаси» мақоласида бундай ёзади: «Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлатчиликни жорий қилиш ўрта асрдан қолган Шарқ деспотизмини европача маърифатли монархия билан алмаштириш ҳамда Бухоро меҳнаткашлар оммасининг фаровонлиги ва маданийлигини ошириш негизида Бухорони иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашдан иборат эди»[1].

Олимнинг бу сўзларига таянган ҳолда айтишимиз мумкинки, Фитрат «Ислоҳотлар лойиҳаси»да, биринчидан, Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлат тизимини барпо этишни «Ёш бухороликлар» партиясининг асосий вазифаси, деб билган. Иккинчидан, унинг тушунчаси ва тасаввуридаги ҳуқуқий давлат, бир томондан, Шарқ деспотизмига асосланган амирликдан фарқли ўлароқ, Европа русумидаги маърифатли монархияга ўтиш, иккинчи томондан, Бухоро ҳудудида яшовчи халқ оммасининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш негизида Бухоро давлатини иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашни лозим, деб ҳисоблаган.

Бугунги кунда Фитратнинг Европача маърифатли монархия тарафдори бўлганлиги кўпчиликка эриш туюлиши мумкин. Агар XX асрнинг 10-йилларида Бухорода ҳукм сурган диний фанатизм ва аҳолининг умумий савиясини эътиборга олсак, мавжуд вазиятда дастлаб давлат тепасида маърифатли, аммо қаттиққўл ва иродали кишининг бўлиши тўғридир. Биз Фитратга парламентар республиканинг барпо этилишига қарши бўлган шахс деб эмас, балки Бухорода бундай давлат тизимининг барпо этилиши учун етарли шарт-шароитлар йўқлигини эътиборга олган сиёсий арбоб, деб қарашимиз адолатдан бўлади.

Заки Валидий «Хотиралар»ида Туркистон Миллий бирлигининг тузилиши ва унинг конгресс (қурултой)лари тўғрисида кўпгина фикрлар билдирилган. Туркистондаги мил-

[1] «Ҳаёт ва иқтисод» журнали, 1992, 11-сон, 21-бет.

лий мустақиллик учун кураш тарихидан шу нарса маълумки, ўша даврнинг ижтимоий ҳаётида «Миллий иттиҳод» ташкилоти муҳим рол ўйнаган. «Миллий иттиҳод» дегани — «Миллий бирлик» деганидир. Аммо Заки Валидий «Хотиралар»идаги Туркистон Миллий бирлиги «Миллий иттиҳод» ташкилотидан мутлақо бошқа жамоат муассасасидир. Тадқиқотчи мазкур ташкилот хусусида сўзлар экан, уни партия деб атайди ва бу партия дастури ҳамда платформаси ишлаб чиқилгани ҳақида маълумот беради. Унинг қайд этишига кўра, 1920 йил 30 июл куни Бухорода бўлиб ўтган йиғилишда Туркистон Миллий бирлиги «умумий қўмита»си раиси этиб Заки Валидийнинг ўзи сайланади. Марказий Қўмита таркиби шаклланиб, ўша йилнинг 25 августида Миллий бирликнинг 1-қурултойи бўлиб ўтади. Янги ташкил этилган қўмитага Ўрта Осиё Миллий мусулмон жамиятлари федерацияси номи берилиб, низоми ва муҳри тасдиқланади. Ушбу ташкилотнинг гарчанд, Туркистон, кейинчалик эса хорижда ҳам бир неча қурултойлари ўтказилганига қарамай, унинг сиёсий дастури (ёхуд низоми) бизга маълум эмас. Заки Валидий ҳам бу ҳақда тайинли маълумот бермайди.

Дарвоқе, Заки Валидий Самарқандда бўлиб ўтган 6-қурултойда жамиятнинг янги низоми, шунингдек, байроғи ҳақида маълумот бериб, бундай ёзган: «Самарқанд конгресси йиғилишларида жамиятнинг 24 банддан иборат низоми қабул қилинди ва Туркистон байроғи тасдиқланди. Байроқни тайёрлаган комиссияда мен, Мунавваркори, Жонузоқ ўғли ва яна бир киши иштирок этдик. Байроққа асос қилиб салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI асрдаги турк олими Маҳмуд Кошғарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинди. Алвон рангдаги бу миллий байроқни Темур ва унинг ўғиллари замонида ёзилган қўлёзма асарлардаги миниатюраларга суяниб ишлатдик.

Ҳозирги кунда бу рангдаги турк байроғининг асл намунасини 1449 йилда темурий Шоҳрух замонида ёзилган китобда кўриш мумкин. Бу қўлёзма Истанбулда, Тўпқопи саройида 781 рақами остида сақланади. Байроққа 5 қизил, 4 оқ йўл чизилган, чети кўк тасма билан ҳошияланган. Биз бу байроқ қабул қилинган кунни (6 сентябр) миллий байрам деб эълон қилишга қарор қилдик. Шу тариқа миллатимизнинг руслар зўравонлигига қарши, Туркистоннинг кўпгина жойларида авж олаётган озодлик учун кураш байроғи қабул қилинди»[1].

[1] *Аҳмад Заки Валидий.* Бўлингашни бўри ер. Т., «Адолат», 122-бет.

Энг муҳими шундаки, жадид маърифатпарварлари мухтор ёки мустақил давлатнинг идора усули, бошқарув тизими ҳақида баҳс юритишганда, XX аср бошларидаги илғор Европа мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий тизимини яхши ўрганиб, улардаги энг халқчил, энг замонавий ғояларни танлаган ҳолда шу ғояларга асосланган ҳуқуқий-демократик жамиятни барпо этиш йўлида фаолият олиб боришган. Уларнинг янгича идора усулига оид фикрлари ва шу йўналишдаги фаолиятларини кузатиш жадид маърифатпарварларининг XX аср бошларида Туркистон халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашини ташкил этиб, келажакда барпо этилажак ҳуқуқий-демократик давлат тизимини ишлаб чиқишган 20-йиллар арафасида миллий истиқлол байроғини таъсис этиб, Туркистон халқларини шу байроқ остида бирлаштира бошлашган. Бу уларнинг тарихий хизматлари ва тарихий жасоратларидир.

Хуллас, «жадидларнинг давлат тўғрисидаги қарашлари ўша пайтдаги Русияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инқилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар мазлум халқларнинг Русиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишларини хали кун тартибига қўёлмаган эдилар. Бу қонуний ҳол эди, албатта. Чунки Русиядек қудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини улар яхши англаганлар»[1]. Адабиётшунос Б. Дўстқораев, тўғри қайд этганидек, жадид маърифатпарварларининг давлат тўғрисидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ҳаётга тадбиқ этилмай қолишига сабаб шундаки, большевиклар отни илгарироқ қамчилаб, Туркистондаги ҳокимиятни ўз қўлларига олишга эришди. «Маълумки, большевиклар, деб ёзади олим, муваққат ҳукуматни қуролли куч билан ағдариб, ҳокимиятни эгаллаб олишгач, Таъсис мажлисининг ўтказилишига йўл бермадилар. Таъсис мажлиси бўлгандагина халқ вакиллари Русияда қандай тузум, усули идора бўлишини қонуний белгиларди. Большевиклар эса қонунсиз ҳолда ҳокимиятни босиб олдилар»[2].

Жадид маърифатпарварларининг давлат қурилиши ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари бугунги кунда хам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин республикамизда янги ўзбек давлатчилигига

[1] «Давлат ва жамият бошқаруви» журнали, 1998, 1-сон, 67-бет.
[2] Ўша жойда.

пойдевор қўйиш ва унинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини белгилаш масаласи кун тартибидан ўрин олганида жадидларнинг бу борадаги мерослари катта аҳамиятга молик бўлди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясини яратишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди. Зеро, жадидларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил этишга хизмат қилган маромномаларида илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга халқларнинг миллий манфаатлари, орзу ва умидлари тўла ҳисобга олинган эди. Шунинг учун ҳам мустамлакачилик йилларида мамлакатимиз мустақиллиги учун курашган аждодларимиз, шу жумладан, жадид маърифатпарварларининг янги типдаги давлат ва жамиятни қуриш йўлида олиб борган фаолиятларига тўғри баҳо бериш, уларнинг мураккаб тарихий жараёнда эришган ижобий тажрибаларини ўрганиш, йўл қўйилган хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш ота-боболаримиз орзу қилган халқпарвар ва ҳақпарвар давлатни, адолатли жамиятни барпо этишга киришган ҳозирги авлоднинг муқаддас бурчидир.

«Жадидчиликнинг феномени шундаки, — деб ёзади профессор Д.А. Алимова, — кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик қуришга уринди, ягона мустақил Туркистон учун курашди ва миллий мустақиллик ғоясига асос солди, уйқудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишга, озодлик, миллий ғурур, ўз буюк аждодлари, бой маданияти ва, умуман, мустамлака тузумининг тазйиқи остида унутилган барча қадриятларини хотирлашга ундади. Жадидлар таълимоти — ўз замонасининг ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафақат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди. Жадидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни эволюцион-ислоҳотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқилганлиги, уларнинг формацион-институционал ўзгартиришларни, мустамлака тузумни тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўлларини танлай билганликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жадидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бугунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислоҳотлар курсининг генетик асоси бўлиб хизмат қилди»[1].

---

[1] Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 42-бет.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.

И.А. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд, Т., «Ўзбекистон» 1999.

Ж. Тошқулов. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т., «Ўзбекистон», 1996.

Ҳ. Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., «Шарқ», 1998.

Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997.

Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (хотиралар). Т., «Адолат», 1997.

Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. Т., «Маънавият», 2000.

Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Т., «Маънавият», 2000.

Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар, Т., «Маънавият», 1997.

Д.Алимова, Д. Рашидова. Маҳмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. Т., «Маънавият», 1998.

Жадидчилик: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т., «Шарқ», 2001.

Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Т., «Фан», 1996.

Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т., F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.

Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000.

М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Т., 1959.

Б.В. Лунин. Средняя Азия в дерoволюционном и советском востоковедении. Т., «Фан», 1965.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3

ИСТИБДОД МЕВАЛАРИ 5

XX АСР БЎСАҒАСИДА 13

ХУДУДЛАР ОША 30

БАҲСЛАР ГИРДОБИДА 36

ИСТИҚЛОЛ САРЧАШМАЛАРИ 48

ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎҒОН ВА ТУРКИСТОН 57

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ — ЯНГИЛИК ЖАРЧИСИ 67

«МУНОЗАРА» ВА «ҲИНД САЙЁҲИ БАЁНОТИ»НИНГ АҲАМИЯТИ 80

«ОЛИМИ ЗАМОНИЙ» 108

ЖАДИДЧИЛИК ВА ОИЛА 113

ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МАСАЛАЛАР ВА СИЁСИЙ КУРАШ 123

ДАВЛАТ ТУЗУМИ НИМАГА АСОСЛАНАДИ? 135

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР 174

63. 3 (5У)
Ш 20

Шарипов Рустам Туркистон жадидчилик ҳаракати тарихидан (Масъул муҳаррир: Ҳ.Б.Бобоев). —Т.: «Ўқитувчи», 2002. — 176 б.

Сарлавҳада: ЎзР Адлия вазирлиги, Тошкент Давлат юридик институти.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)612

РУСТАМ ШАРИПОВ

ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИДАН

Тошкент «Ўқитувчи» 2002

Таҳририят мудири *С. Мирзахўжаев*
Муҳаррир *И.Усмонов*
Рассом *Ш. Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *Ф. Самадов*
Мусаҳҳиҳа *М. Иброҳимова*

ИБ № 8092

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 18.06.2002. Бичими 84×108 $^{1}/_{32}$. Кегли 10 шпонли. Таймс гарн. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоғи 9,24. Нашр табоғи 10,0. 1000 нусха. Буюртма № 2020 . Баҳоси шартнома асосида.

«Ўқитувчи» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.
Шартнома № 07—87—2002

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг №1-босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк куча, 2-уй. 2002.